

М. И. ШƏМСИ

63.3(5)
Ш 52

ШƏРƏФ ХАН БИДЛИСИНИН
„ШƏРƏФНАМƏ“ ƏСƏРИ
КҮРД ХАЛГЫНЫН ТАРИХИ
МƏНБƏЈИ КИМИ

88212

F

Азәрбајҹан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәширјат Шурасынын
ғарары илә чап олунур

Редактору З. М. БҮНЈАДОВ

Шамси Мамед Искендер оглы
СОЧИНЕНИЕ ШАРАФ-ХАНА БИДЛИСИ «ШАРАФ-НАМЕ»
КАҚ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КҮРДСКОГО НАРОДА
(на азербайджанском языке)

1-5-1
109-72J

КИРИШ

XV әсрин сону—XVI әсрин әввәлләриндә бөјүк империја јаратмағ нијјәтиндә олан Османлы дөвләти илә Сәфәвиләр дөвләти арасында Күрдүстан уғрундакы мүбаризәнин кетдикчә кәскинләшмәси күрд халғынын игтисади вә ичтимаи һәјатында бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәтирмишди. Һәмин дөврә гәдәр каһ мүстәгил вә каһ да јарыммүстәгил һалда өз ирси әмирлик һугуғларыны сахламыш олан күрд тајфа башчылары бу ики дөвләт арасында чәрәјан едән сијаси вә дини һадисәләрдә битәрәф гала билмәздиләр. Мәһз бу чәһәтдән XVI әср күрд халғынын тарихи, онун ичтимаи-игтисади вәзијәтини өјрәнмәк совет тарихшүнаслығында һәлл едилмәмиш проблемләрдән бирини тәшкил едир. Чүнки белә бир актуал вә тәдгигата еһтијачы олан мөвзу һәлә Күрдүстан вә күрд халғынын тарихи илә мәшғул олан нә буржуа вә нә дә совет тәдгигатчыларынын әсәрләриндә өз әксини тапмамышдыр.

Сөз јохдур ки, Јахын Шәргин ән гәдим халғларындан бири олан күрдләрин тарихини өјрәниб тәдгиг етмәк бир сыра алимләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир. Лакин индијә гәдәр күрд халғынын тарихи јалныз гәдим вә мүасир тарихшүнаслығ нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едилмишдир (20; 21; 69). Күрд тарихинин орта әсрләр дөврү, хүсусилә феодализм инкишаф мәрһәләси гаранлығ вә ишләнмәмиш галмышдыр. Беләликлә, Күрдүстан тарихиндә ән зиддијәтли дөвр олан XVI әср совет тәдгигатчылары тәрәфиндән өјрәнилиб тәдгиг едилмәмишдир. О дөврдә ики бөјүк дөвләт арасындакы зиддијәтләрин дүјүм нөгтәси олан Күрдүстаны вә күрд халғынын тарихини марксизм-ленинизм нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг вә тәһлил етмәк үчүн Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәри ән дәјәрли мәнбәдир (76).

Мә'лумдур ки, белә бир мүнһүм ишин өһдәсиндән кәлмәк үчүн тәкчә Шәрәф хан Бидлисинин әсәри дејил, һәмин дөврәдәк јазылмыш күрд тарихинә аид диқәр бир сыра әсәрләрдән дә, истифадә етмәк лазым кәлир. Гејд етмәк лазымдыр ки,

күрд халгынын XVI эср тарихини вэ мэдэнијјэтини өјрэнмөк үчүн бу дөврдэ јазылмыш эсэрлэр сырасында јалныз «Шэрэфнамэ» мүһүм јерлөрдөн бирини тутур. Биз һәмнин дөврдэ икинчи белэ бир мәнбәјэ тэсадүф етмирик (30, 18; 76, 11). Мәһз буна көрө дэ Күрдүстан илә тарихән сјјаси-игтисади вэ мэдэни нөгтеји-нээрдән элагэ сахлајан Азәрбајчан, Иран вэ түрк мүәллифләринин һәмнин дөврдэ јазылмыш эсэрләриндән истифадэ етмөк зәруријјэти гаршыја чыхмышдыр. Шүбһәсиз ки, мөвчуд олан һәмнин эсэрләрин өјрәнилиб тэдгиг едилмәси, күрд тарихшүнаслыгында хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки һәмнин мәнбәләрдән Шәрәф хан Бидлиси дэ өз эсәрини јазаркән истифадэ етмиш, Шәрәф хандан сонракы тарихчиләр исә онун эсәринә истинад етмишләр.

Мәһз буна көрө дэ, әсас тэдгигат объектимиз олан «Шэрэфнамэ» эсәриндә изаһ едилән һадисәләри дикәр мәнбәләрдәки һадисәләрлә мүгајисәли шәкилдә вермөк зәруријјэти гаршыја чыхмышдыр. Бундан элавә, һәмни эсэрләрдә һадисәләрин биртәрәfli изаһ олунмасына вэ онларын һаким синфин нүмајәндәләри тәрәфиндән јазылмасына бахмајараг, Күрдүстан тарихи вэ күрд халгынын һәјат тәрзи һаггында азчох мәлумата тэсадүф етмөк мүмкүндүр. Буна көрө дэ, ашағыда күрд тарихиндән бәһс едән бир сыра мәнбәләрин тәһлилинә кечирик.

Гејд етмөк лазымдыр ки, бир сыра орта эср тарихчиләри (әрәб, Иран, түрк вэ с.), о чүмлөдән мәшһур дөвләт хадими, Рәшидәддин Фәзлүллаһ күрд халгыны јолкәсән, гарәтчи вэ фитнәкар адландыраг, бу халгы, онун мэдэнијјэтини вэ варлыгыны тәһгир етмөк дәрәчәсинә гәдәр кәлиб чыхмышды. Шүбһәсиз ки, сарај мәддаһлары вэ тарихчиләри кими о да истилачылар вэ күчлүләр гаршысында өз варлыгыны горујуб сахламаг истәјән бир халгы белә бир тәһгиредичи адла адландырмышдыр.

Рәшидәддин «Мүкатибате Рәшиди» адлы эсәриндә күрдләр һаггында бир сыра тәһгиредичи сөзләр јаздыгдан сонра о халгын күтләви сурәтдә е'дам едилмәси фикрини ирәли сүрмүшдүр. 68, 134. Орта эсрин бир сыра башга мүәллифләри дэ өз эсәрләриндә күрд халгы һаггында һәмнин фикирдә олмушлар. Мәһз бу чәһәтдән, бә'зи мүәллифләрин эсәрләриндән тәнгиди сурәтдә истифадэ етмөк зәруријјэти гаршыја чыхмышдыр.

Јухарыда гејд едилдији кими, Шәрәф хан Бидлиси «Шэрэфнамэ»ни јазаркән, өзүндән әввәлки бир сыра мүәллифләрин эсәрләриндән, мәсәлән, һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин «Нүзһәт Әл-гулуб» эсәриндән даһа чох истифадэ етмишдир. Чүнки һәмдуллаһ Мустовфи өз эсәриндә XIV эср Күрдүстан чоғрафијјасы, онун ајры-ајры вилајәтләри вэ онларын верки өлчүсү һаггында әтрафлы мәлумат верип (63, 111). О, еј-

ни заманда Күрдүстан адыны өз эсәриндә гејд едән илк мүәллифидир.

«Шэрэфнамэ» мүәллифинин ирси әмирлији олан Бидлиси вилајәти һаггында мәлумат верән XV эср мүәллифләриндән бири дэ Мәчдәддин Мәһәммәд Фирузабадидир. О, бу мәлуматы «Гамус» адлы эсәриндә вермишдир. Бидлиси һәмнин эсәрдән дэ истифадэ етмишдир (76, 335).

Ермәни тарихчиси Ф. Метсопски тәрәфиндән јазылмыш «Тејмурләнк вэ онун хәләфләринин тарихи» адлы китабында да Күрдүстан тарихинә аид бир сыра мәлуматлар верилмишдир. Мүәллиф салнамә тәрзиндә јаздыгы бу эсәриндә 1388—1446-чы илләрдә Тејмурләнк, Гара Јусиф Гарагојунлу вэ онларын хәләфләринин Күрдүстан вэ мүхтәлиф күрд әмирликләри үзәринә олан һәрби сәфәрләриндән бәһс едир (41, 13—35). Әсәр 1860-чы илдә К. Шаһнәзәрјан тәрәфиндән чапа һазырланмыш вэ Парисдә нәшр едилмишдир. Әсәрдә һадисәләр дүзкүн гејд едилир. Лакин һичри тарихи милади тарихлә әвәз едәркән, бир сыра нөгсанлара јол верилмишдир.

XV эсрин фарс мәнбәләриндән бири дэ Мөвлана Шәрәфәддин Әли Јәзди тәрәфиндән јазылмыш «Зәфәрнамэ» эсәридир. Бу эсәр фарс вәлиси Мирзә Ибраһимин кәстәриши илә 1425-чи илдә онун атасы Мирзә Шаһрухун адына јазылмышдыр. Мүәллиф өз эсәриндә Тејмурләнкин Күрдүстан үзәринә олан һәрби јүрүшләриндән, онун бир сыра күрд әмирликләриндә чидди мүгавимәтә раст кәлмәсиндән әтрафлы сурәтдә бәһс едир 77. Шәрәф хан Бидлиси дэ һәмнин һадисәләри Әли Јәздинин «Зәфәрнамэ» эсәринә истинад едәрәк јазмышдыр.

XV эср Күрдүстан тарихи һаггында мәлумат верән фарс мәнбәләриндән бири дэ Мөвлана Кәмаләддин Әбдүррәззәг Сәмәргәнддинин «Мәтлә-үс-Сә'дејн вэ Мәчмә-үл-бәһрејн» эсәридир. Мүәллиф һәмнин эсәриндә 1403-чү илдән 1470-чи иләдәк баш верән тарихи һадисәләри изаһ едәркән Гара Јусифин вэ Мирзә Шаһрухун Күрдүстана кәлмәләриндән вэ күрд әмирләринин онлара олан мүнәсибәтләриндән әтрафлы сурәтдә бәһс едир 108. Онун Күрдүстан тарихи һаггында вердији мәлуматдан «Шэрәфнамэ» мүәлифи дэ истифадэ етмишдир. Бидлиси, һәтта Әбдүррәззәг Сәмәргәнддинин Шаһрух тәрәфиндән һиндистана нүмајәндә кәндәрилмәсини дэ «Мәтлә-үс-Сә'дејн вэ Мәчмә-үл-бәһрејн» эсәринә истинадән јазмышдыр (76, 231).

XV эср Күрдүстан тарихиндән бәһс едән мәнбәләрдән бири дэ Мөвлана Нурәддин ибн-Лүтфуллаһ (Һафиз Әбру) тәрәфиндән фарс дилиндә јазылмыш «Зүбдәт-үт-тәварих» эсәридир 60. Бу эсәрдә Күрдүстан тарихинә аид бә'зи мәлуматлар вардыр. һәмнин эсәрдә Лористан күрд тајфаларынын тарихиндән даһа әтрафлы бәһс едилмишдир. Бидлиси һәмнин тарихи һадисәни өз эсәриндә гејд етмишдир (78, 24).

Дөврүн тарихи һадисәләри илә әлагәдар Күрдүстан тарихи һаггында мә'лумат верән фарс мәнбәләриндән бири дә Низамәддин Шаминин «Зәфәрнамә» әсәридир. Мүәллиф Тејмурләнкин гәләбәләриндән бәһс едәркән, онун Мардин, Амид, Бидлис вә дикәр күрд әмирликләринә етдији һәрби сәфәрләри дә әтрафлы сурәтдә гејд етмишдир (126). Үмумијјәтлә Тејмурун Күрдүстана сәфәри һаггында Әли Јә'зди, Низамәддин Шами вә Бидлиснин вердикләри мә'лумат мәзмун е'тибарилә ејнидир. Јә'ни Бидлиси гејд олуна һәр ики мүәллифин әсәриндән истифадә етдијини өзү дә гејд етмишдир (76, 373). Чүнки о да, орта әср тарихчиләринә хас олан бир тәрздә әввәлки мүәллифләрин нөгсан вә чатышмајан чәһәтләрини көстәриб, тәнгид етмәдән, бир гајда олараг онларын јаздыгларыны тәкрат етмишдир.

XV әсрин сону үчүн Күрдүстан тарихи һаггында даһа әтрафлы мә'лумат верән мәнбәләрдән бири Әбубәкр Теһрани тәрәфиндән фарс дилиндә јазылмыш «Китаби Дијарбәкријјә» әсәридир. Ики һиссәдән ибарәт олан бу китабда мүәллиф, Ағојунлу дөвләтинин баниси Һәсән бәјин тәрчүмеји һалы, онун күрд әмирликләринә вә о чүмләдән Бидлис, Әхлат, Муш вә с. јерләрә етдији һәрби сәфәрләрдән әтрафлы сурәтдә бәһс едир (43, 458). Һәмин әсәрин биринчи һиссәси 1962-чи илдә, икинчи һиссәси исә 1964-чү илдә Ангарада нәшр едилмишдир. Бу әсәрин икинчи һиссәсиндән тарихшүнаслыгда илк дәфәдир ки, истифадә едилер.

«Китаби Дијарбәкријјә» әсәриндәки бә'зи һадисәләр мәзмун е'тибары илә «Шәрәфнамә»дәки һадисәләрлә ујғундур. Буна көрә дә белә еһтимал ирәли сүрмәк олар ки, «Шәрәфнамә» мүәллифи һәмин әсәрдән ја истифадә етмиш вә јахуд да ешитдији һадисәләри ејни тәрздә өз әсәриндә көстәрмишдир.

Әбдүррәһман Чаминин мүасири олан Дөвләтшаһ Сәмәргәнди тәрәфиндән 1491-чи илдә јазылмыш «Тәзкирәт үш-шүәра» әсәри дә фарс дилиндә олан мүнһүм мәнбәләрдән биридир. Мүәллиф өз әсәриндә әсасән дөврүн шаирләри һаггында даһа әтрафлы бәһс едир. Лакин о, XIII әсрдә Султан Чәләләддин Харәзмшаһын Бидлис вилајәтинә кәлмәсилә әлагәдар олараг, Бидлис, Әхлат вә Муш тарихи һаггында да мә'лумат вермишдир (66, 162—163). Бидлиси өз әсәриндә һәмин һадисәни ејнилә јазмышдыр (66, 143—146; 76, 364—371).

«Тәзкирәт-үш-шүәра» китабы 1843-чү илдә Истамбулда түрк дилиндә чап едилер. Һәмин әсәр 1939-чу илдә Лондонда Едуард Браун тәрәфиндән инкилис дилиндә нәшр олунашдыр. Мәһәммәд Аббаси исә ону инкилис дилиндән фарс дилинә тәрчүмә етмишдир.

XV әсрин сону, XVI әсрин әввәлләриндә Күрдүстан тарихи һаггында бир сыра мә'лумат верән әсәрләрдән бири дә Мир

Мәһәммәд ибн-Сейјид Бүрһанәддин Хавәндшаһ ибн-Кәмаләддин Маһмуд Бәлхи (Мирхонд) тәрәфиндән јазылмыш «Рөвзәт-үс-Сәфа» китабыдыр. Мирхондун өлүмүндән (1497) сонра һәмин әсәрин ардыны давам етирән Рзагулу хан Һидајәт Сәфәвиләрин тарихи илә әлагәдар Күрдүстан һадисәләри һаггында да мә'лумат вермишдир (112). Бидлиси өз әсәрини јазаркән «Рөвзәт-үс-Сәфа» китабындан аз да олса истифадә етмишдир. Бу әсәр, 1858-чи илдән сонра Лакнау вә Бомбей шәһәрләриндә бир нечә дәфә чап едилмишдир.

1521—1524-чү илләрдә Гијасәддин ибн-Хачә Һумамәддин Хандәмир тәрәфиндән јазылан «Һәбиб-үс-Сијар(64)» китабы да Күрдүстан тарихи һаггында мә'лумат верән фарс мәнбәләриндән биридир. Үч чилдән ибарәт олан һәмин әсәрин монгол истиләлары, Тејмурләнк һакимијјәти вә Сәфәвиләр сүләләсинин илк дөврү һаггында мә'лумат верән үчүнчү чилди дөврүн сијаси һадисәләри илә әлагәдар олараг, Күрдүстан тарихи һаггында да мүәјјән мә'лумата маликдир. Лакин әсәрдә Күрдүстанын ичтимаи-игтисади мәсәләләринә аид мә'лумат јохдур. Бидлиси өз әсәрини тәртиб едәркән «Һәбиб-үс-Сијар» китабынын үслубундан истифадә едир. О, һәмин әсәрин күрд тарихи һаггындакы мә'луматыны да өз әсәриндә гејд етмишдир.

XVI әсрин түрк мүәллифләриндән Лүтфи пашанын «Төварих Али-Осман» адлы әсәри дә күрд тарихи һаггында мә'лумат верән дәјәрли мәнбәләрдән биридир (110). Мүәллиф султан сарајында мүнһүм вәзифәләр дашыјараг бир сыра тарихи һадисәләрин шаһиди олмушдур. Онун Чалдыран мүнһарибәси вә ондан сонра Күрдүстан әразисиндә давам едән Османлы—Иран мүнһарибәләри һаггында вердији мә'луматы күрд тарихинә аид ән јахшы фактлардан биридир (110, 228—243). Лүтфи паша өз әсәриндә әсасән XII—XVI әсрләр үчүн османлылар сүләләсинин тарихини јазмышдыр. Мүәллиф, дөврүн тарихи һадисәләри илә јанашы, бир сыра ше'р, гәсидә вә мәдһләр дә гејд етмишдир. Әсәрдә әввәлки мәнбәләрин дә адлары көстәрилир. Һәмин әсәр Нәчиб Асим тәрәфиндән тәртиб едиләрәк нәшр олунашдыр. Бу әсәрдән күрд тарихшүнаслыгында әсасән илк дәфә истифадә олунашдыр.

XVI әср мәнбәләриндә Шаһ Исмајыл Сәфәвинин оғлу Сам Мирзәнин (1517—1575) фарс дилиндә јаздығы «Төһфәје Сами (75)» әсәри дә Күрдүстан һаггында аз-чоһ мә'лумата маликдир. Һәмин әсәрдә әсасән Азәрбајҗан вә Иран шаирәләринин¹ адлары вә әсәрләри һаггында мә'лумат верилир. Бу китабдакы тарихи һадисәләр јалныз I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин гәләбәләринә вә һәрби јүрүшләринә һәср едилмишдир (75, 8).

¹ Бу әсәрдә 700 нәфәрдән артыг Азәрбајҗан шаиринин ады гејд едилмишдир.

XVI эсрдә жазылмыш «Тарихе Чаһанара» адлы эсәрдә дә күрдләр һаггында зәнкин мә'лумат верилди. Эсәрин мӯәллифи Гази Әһмәд ибн-Мәһәмәд Гәффари Гәзвинидир (1495—1568). О, өз дөврүнүн көркәмли тарихчиси, шаир вә жазычы иди. Оун Сәфәви шаһзадәләри вә әмирләри арасында хүсуси һөрмәти вар иди. Мӯәллиф «Чаһанара (101)» китабыны 1565—1568-чи илләрдә жазыб гуртармышдыр. О, һәмин эсәриндә Күрдүстан вә Лористанда һөкмдарлыг едән күрд тајфаларынын тарихини дә вермишди. Гази Әһмәдин Чалдыран мӯһарибәси вә ондан сонра Күрдүстанда давам едән Османлы—Иран мӯһарибәләри һаггында вердији мә'лумат тәдгигатчыларә дөврүн ичтимаи-игтисади вә сијаси зиддијәтләрини өјрәниб, тәһлил етмәк имканы верир. Шәрәф хан Бидлиснин ән чоһ истифадә етдији тарихи китаблардан бири дә һәмин эсәр олмушдур. Буна көрә дә һәр ики мӯәллифин эсәрләриндә Күрдүстан вә Лористан тарихи һаггындакы мә'лумат мәзмун е'тибары илә ејнидир (101, 167—174). Гази Әһмәд Гәзвининин башга бир эсәри дә 1552-чи илдә жазыб гуртардыгы «Тарихе Никарыстан (100)»дыр. Мӯәллифин бу эсәриндә Күрдүстан тарихи һаггындакы мә'лумат мәһдуддур.

XVI эсрин мәнбәләри сырасында I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән жазылмыш «Тәзкирәт әт-Тәһмасиб» (83, 19—58) эсәри дә дөврүн сијаси һадисәләри илә әлагәдар күрд вә Күрдүстан тарихи һаггында фајдалы мә'лумата маликдир. Кичик һәчмли һәмин эсәрдә мӯәллиф Османлы—Иран зиддијәтләриндән, һәмин зиддијәтин рәгабәт мәркәзи олан Күрдүстан әразисиндә Османлы ордусу илә Гызылбашларын мәркәзләшмәсиндән вә күрд вилајәтләринин јандырылыб гарәт едилмәсиндән әтрафлы сурәтдә бәһс едир.

«Тәзкирәт әт-Тәһмасиб» эсәринин мӯәллифи илә «Шәрәфнамә» мӯәллифи мүасир олдуғлары үчүн Күрдүстан вә хүсусилә Бидлис әмирлијинин тарихинә аид вердикләри мә'луматда там ошарлыг вардыр. Ејни заманда Бидлиснин һәмин эсәрдән истифадә етдијини зәнн етмәк олар. Фарс дилиндә жазылмыш һәмин эсәр ики дөвләт арасында давам едән сијаси зиддијәтләри вә күрд халгына гаршы јөнәлдилмиш сијасәти өјрәнмәк үчүн фајдалы мәнбәләрдән биридир.

XV—XVI эсрләр Күрдүстан һадисәләри һаггында бәһс едән мӯәллифләрдән бири дә Будаг Гәзвинидир. О, өзүнүн «Чәвахир әл-әхбар» адлы эсәриндә Күрдүстан тарихи вә «Шәрәфнамә»нин мӯәллифи Шәрәф хан Бидлиси һаггында мә'лумат верир.

XVI эсрин бу зәнкин тарихи мәнбәјинин әлјазмасы Б. Дорнун каталогунда горунуб сахланылыр (54).

XVI эсрин ичтимаи-игтисади вә сијаси һадисәләрини өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән «Әһсән әт-тәварих (59)» китабы да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Эсәрин мӯәллифи һәсән бәј

Румлу 1531-чи илдә анадан олмуш, шаһ сарајында тәрбијә вә тәһсил алмышдыр. О, I Шаһ Тәһмасибин Күрчүстан вә Күрдүстан үзәринә олан һәрби сәфәрләриндә шәхсән иштирак етмишди. Она көрә дә һәмин эсәр XVI эсрин дикәр мәнбәләринә нисбәтән Күрдүстан тарихи һаггында һәм зәнкин вә һәм дә дүзкүн мә'лумата маликдир. Эсәр 12 чилддән ибарәтдир. Лакин онун јалныз 10 вә 11-чи чилдләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. «Әһсән әт-тәварих» китабы 1931—1934-чү илләрдә Чарлз Седдон тәрәфиндән тәртиб едиләрәк 2 чилддән ибарәт чап олунмушдур. 1495—1577-чи ил һадисәләриндән бәһс едән 2-чи чилддә Күрдүстан тарихи һаггында даһа әтрафлы мәлумат верилдији үчүн тәдгигат ишимиздә әсасән һәмин чилддән чоһ истифадә етмишдик.

XVI эсрин сону, XVII эсрин әввәлләриндә жазылмыш «Дон Жуан Ирани» эсәри Күрдүстан тарихи вә Шәрәф хан Бидлиси һаггында мә'лумат верән мәнбәләрдән биридир (46). Эсәрин мӯәллифи Оруч бәј ибн-Султанәли бәј Бајатдыр. О, I Шаһ Аббас Сәфәви заманында (1588—1627) Иран сәфири һүсејн бәј Бајат илә бирликдә Испанијаја кетмиш вә орада христијанлыгы гәбул етмишди. Мӯәллиф эсәрини испан дилиндә жазмышдыр. Ону Ремон адлы бир килсә ишчис редактә етмишди. һәмин эсәр 1604-чү илдә Испанијанын Вилјадәлид шәһәриндә чап едилмишди. Оруч бәј Бајат Испанијада Дон Жуан ады илә мәшһур олдуғу үчүн эсәри дә «Дон Жуан Ирани» адыны алмышдыр. Эсәрин нисбәтән сәјаһәтнамә тәрзиндә жазылмасына бахмајараг, Чалдыран мӯһарибәси, Османлы—Иран зиддијәтләри вә бунунла әлагәдар күрд тарихи һаггында әтрафлы мә'лумат верир.

1959-чу илдә Мә'суд Рәчәбнија һәмин эсәри инкилис дилиндән фарсчаја тәрчүмә етмишди.

Әбдүлфәттаһ Фүмејнинин «Фүтуһат» (86) эсәри XVI эср Килан һадисәләринә һәср едилмишди. Эсәр 1611-чи илдә жазыларәг Сәфәви дөвләтинин Килан әјаләтиндәки сијасәти вә апардыгы мӯһарибәләрдән бәһс едир. Мӯәллиф һәмин эсәриндә Күрдүстан тарихи һаггында дејил, вахты илә Тоника-бонда һаким олан «Шәрәфнамә»нин мӯәллифи Шәрәф хан һаггында мә'лумат верир. һәмин эсәри академик Б. Дори чапа һазырлајаркән, һаглы оларәг ону «Тарихи Килан» адландырымышдыр. Эсәр XVI эср Килан тарихини өјрәнмәк үчүн зәнкин мә'лумата маликдир.

XVI—XVII эср һадисәләри һаггында ән јахшы мә'лумат верән фарс мәнбәләриндән бири дә, Чәләләддин Мәһәмәд Мүнәччим Јәздинин «Тарихе Аббаси» эсәридир. һәмин эсәр I Шаһ Аббасын анадан олмасындан һакимијјәтинин сонуна гәдәр олан һадисәләри тәсвир едир. Эсәрдә Иран тарихилә әлагәдар Күрдүстан тарихинә тохунулмуш вә күрд халгынын тарихи һаггында бир сыра мә'луматлар верилмишди.

Совет тарихшүнаслыгында һәмнин эсәрин әл јазмасындан илк дәфә истифадә олунур.

XVII эсрин әввәлләриндә Мирзә бәј һәсән әл-Һүсејн Гунабади (Чунабади) тәрәфиндән фарс дилиндә јазылмыш «Ревзәт-үс-Сәфәвијә» (113) эсәриндә мүүллиф 1614—1626-чы илләр арасында јаздығы бу эсәриндә Сәфәвиләр сүләләсинин тарихиндән вә онларын һәрби јүрүшләриндән бәһс едәркән Күрдүстан тарихинә вә күрд әмирликләринә аид бир сыра мәлуматлар вермишдир. О, Чалдыран мұһарибәси вә Күрдүстан уғрунда Түркијә—Иран зиддијәтләриндән аз да олса бәһс едир. Лакин эсәр әсас е'тибары илә Хорасан һадисәләри һаггында даһа әтрафлы мәлумата маликдир.

XVII эсрин фарс мәнбәләри сырасында Искәндәр бәј Мүнши (1561—1658) тәрәфиндән јазылмыш «Тарихе аләмарајә Аббаси» (47) эсәри хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. I Шаһ Аббас Сәфәви һакимијјәтинин 30 иллији мұнасибәтилә јазылан бу эсәр үч чилддән ибарәт олуб XVI эср Иран, Азәрбајчан, Күрчүстан вә с. гоншу өлкәләрин тарихи һадисәләрини өзүндә әкс етдирир. Мүүллиф һәмнин эсәриндә күрд вә Күрдүстан тарихинә аиддә әтрафлы мәлуматлар верир. Онун гејд етдији бир сыра һадисәләри Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» эсәриндә дә көрмәк олур. Чүнки бир-бирилә мұасир олан һәр ики мүүллиф әсасән көрдүкләри һадисәләрин изаһына даһа чох диггәт вермишләр. Дөврүн дикәр мәнбәләринә нисбәтән «Тарихе аләмарајә Аббаси» эсәриндә күрд тарихи һаггында даһа чох мәлумат вардыр. Һәтта Бидлисидән сонра Күрдүстан тарихинә аид бә'зи фактлары һәмнин эсәрдән әлдә етмәк мүмкүндүр. Искәндәр Мүнши бу эсәрини 1616-чы илдә башламыш вә 1629-чу илдә гуртармышдыр. Әсәр дөврүн тарихи һадисәләрини өјрәнмәк үчүн ән дәјәрли мәнбәләрдән биридир.

XVI эср Күрдүстан тарихи һаггында даһа әтрафлы мәлумат Катиб Чәләби² (1592—1657) тәрәфиндән јазылмыш «Чәһаннұма» (103) эсәриндә дә мөвчуддур. Түрк дилиндә јазылмыш бу эсәрдә тарих, чоғрафија вә астрономија елмләри һаггында мәлумат верилир. О, һәмнин эсәрини јазаркән «Шәрәфнамә»дән чох истифадә етмишдир (103, 410—456). Јә'ни Катиб Чәләби «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едән илк Шәрг мүүллифидир. О, Османлы сарајында мәс'ул вәзифәләр дашымыш дөврүн характеринә ујғун оларақ Күрдүстан һадисәләрини биртәрәфли тәһлил етмиш вә бу өлкәни тарихән Османлы әразисинин бир һиссәси кими көстәрмишдир. Һалбуки Күрдүстан бә'зи һалларда гүввәтли дөвләтләрдән асылы олса да, о Јахын Шәрг өлкәләриндәки мүстәгил өлкәләрдән бири олмушдур. Катиб Чәләби XVII эсрин

² Катиб Чәләби Һачы Хәлифә ады илә дә мәшһурдур. Ба х: (107.).

әввәлләриндә фарс, әрәб вә түрк дилләриндә јазылмыш бир нечә эсәрин мүүллифидир. Онун библиографик характер дашыјан «Кәшф әз-зүнун» (105) эсәриндә кечмиш мүүллифләр сырасында Шәрәф хан Бидлиси вә онун «Шәрәфнамә» эсәри дә гејд едилмишдир (105, 234).

XVII эсрин түрк мәнбәләри сырасында Сулагзадә Мәһәмәд һәмди тәрәфиндән јазылан «Тарихи Сулагзадә» (85) эсәри дә күрд тарихинә аид бә'зи һадисәләри өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтлидир. Мүүллиф 1301—1643-чү илләрдә Османлы дөвләтинин тарихини јазаркән XVI эср Күрдүстан тарихи һаггында да бир сыра мәлуматлар верир. Онун Османлы—Иран рәғабәтләри вә бу рәғабәтләрин мәркәзи олан Күрдүстан һаггында вердији мәлумат чох сәчијјәвидир. Мүүллиф Чалдыран мұһарибәси вә ондан сонра күрд торпағларында давам едән Османлы—Иран мұһарибәләри һаггында әтрафлы мәлумат вермишдир. (85, 376—379). һәмнин эсәрдә Бидлис әмирлијинин тарихи һаггында марағлы мәлумат вардыр. «Тарихи Сулагзадә» эсәри узун заман әл-јазмасы формасында истифадәсиз галмышдыр. Китабын мүүгәддимәсиндә јазылмышдыр: «Бу гијмәтли эсәрин нүсхәләри надир тапылдығы үчүн ону нәшр етдирмәк мүмкүн олмамышдыр» (85, 10). Күрд тарихшүнаслыгында һәмнин эсәрдән илк дәфә истифадә олунур. Лакин мүүллиф Күрдүстан вә Османлы—Иран мұнасибәтләринин изаһында дикәр түрк тарихчиләри кими, әсасән Османлы сарајына тәмајүл көстәрмишдир.

XVII эсрин түрк мәнбәләриндән бири дә Өвлија Чәләбинин јаздығы «Чәләби сәјаһәтнамәси» (48) адлы эсәрдир. Мүүллиф XVII эсрин орталарында Күрдүстаны сәјаһәт едәрәк бир сыра күрд әмирликләриндә вә о чүмләдән Бидлис вилајәтиндә олмуш вә һәмнин эсәрини 1646-чы илдә јазыб гуртармышдыр. Өвлија Чәләби Күрдүстан вә Бидлис тарихи һаггында бә'зи фактлары Бидлисинин «Шәрәфнамә» эсәриндән игтибас етмишдир. Дөрд чилддән ибарәт олан бу эсәр 1896-чы илдә түрк мүүллифи Әһмәд Чөвдәт тәрәфиндән чапа һазырланыб нәшр едилмишдир.

XVII эсрин 1632—1668-чи илләриндә Шәрг өлкәләринә доғуз дәфә сәфәр едән франсыз сәјјаһы Жан Батист Тавернија сәфәрләринин алты дәфәсиндә Күрдүстан, Азәрбајчан, Иран вә Түркијә өлкәләриндә олмушдур. О, «Сәфәрнамә» (73) адлы эсәриндә Күрдүстан вә хүсусилә Бидлис әмирлији һаггында мүүјјән мәлумат верир. Мүүллифин јаздығына көрә о, Бидлис әмири Әбдал ханла шәхсән көрүшмүш, она һәдијјә вермиш вә һәдијјә алмышдыр. (73, 281).

Франсыз сәјјаһы «Шәрәфнамә»дә гејд олунан бә'зи һадисәләрдән бәһс етмиш, лакин ондан истифадә етдијини көстәрмәмишдир. Бизә көрә һәмнин мүүллиф Бидлиси «Шәрәф-

намәсиндән истифадә едән вә онун әлжамасыны Франсаја апаран илк авропалыдыр. Чүнки Жан Батистин көрүшдүҮ Бидлис эмири Әбдал хан³ елм вә мәдәнијјәтлә марагланан бир шәхс олмушдур. Онун бөјүк бир китабханасы вә өз әли илә јазылмыш чохлу китаблары вар иди. Мәһз буна көрә дә франсыз сәјјаһыны марагландыран бәзи китабларын Күрдүстандан Авропаја апарылмасыны күман етмәк олар. Күрд тарихшүнаслығында «Сәфәрнамә» әсәриндән илк дәфә истифадә едилир.

Јухарыда бәһс етдијимиз бу мүхтәлиф мәнбәләрдән башга, XVI әср күрд тарихи һаггында рәсми сәнәдләри вә мәктублары өзүндә әкс етдирән «Мүншаат Сәлатин»(98) әсриндән дә тарихи бир мәнбә кими истифадә едилмишдир. Ејни заманда XVI әсрдә күрд эмирликләриндә тәтбиг едилән верки формаларыны тәдгиг етмәк үчүн 1540-чы илдә Османлы дәвләти тәрәфиндән верилмиш ганунлар мәчмуәси дә тәдгигат ишимиз үчүн чох сәмәрәли олмушдур.

Күрдләрин мәншәји, дили, јашадыглары әрази вә онларын тарихини тәдгиг едән мүасир буржуа тарихчиләри орта әср күрд тарихиндә баш верән ичтимаи вә игтисади вәзијјәти дејил, әсасән сијаси зиддијјәтләри буржуа чәмијјәтинә хас олан хүсуси мәһарәтлә тәһлил едәрәк, XV—XVI әсрләр Күрдүстан тарихи һаггында чох сәһһи мә’лумат вермәклә, мәсәләни битмиш һесаб едирләр. Һалбуки бир халгын кечмиш тарихиндән данышаркән, онун ичтимаи-игтисади вәзијјәтини реал сурәтдә тәһлил етмәк лазымдыр.

Бәзи мүасир күрд буржуа тәдгигатчылары өз халгыннын тарихини тәдгиг вә тәһлил едәркән ики истигамәти әсас көтүрүрләр: онлар күрд тарихиндәки әсас принципал мәсәләләри, о чүмләдән ичтимаи вә игтисади зиддијјәтләри унудараг, ја табе олдуглары һаким милләтин нөгтеји-нәзәриндән вә ја да, милли тәәссүб тәсири алтында бир халгын һәгиги тарихини тәһриф едирләр. Белә буржуа тәдгигатчыларына хүсусилә мүасир Иран күрдләри сырасындан чыхан мүәллифләри мисал көстәрмәк олар. (50, 2—3).

Мәһәммәд Мәрдух Күрдүстани, өзүнүн «Китабе тарихе Мәрдух» (114) адлы әсәрини күрд халгыннын тарихинә һәср етмишдир. Мүәллиф XI—XIII әсрләрдә күрдләрин бөјүк тајфа империјасы јаратмасыны вә саирәни көстәрир. (114, 31; 21, 23—24). Лакин о, истәр һәмин империјанын вә истәрсә дә XVI әсрин әввәләриндә Күрдүстан әразисинин ики һиссәјә парчаланмасынын һәинки ичтимаи вә игтисади сәбәбләрини көстәрмир, һәтта онун сијаси сәбәбләрини дә сәһһи олараг гејд едир. Мәһәммәд Мәрдух китабынын һәр ики чилдиндә IX әсрдән башлајараг мүасир дәврә гәдәр күрд халгыннын көркәмли шаир, јазычы, тарихчи вә чографијашүнаслары

³ Әбдал хан «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәф ханып нәвәсидир.

һаггында мә’лумат верир. Лакин о, Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә етдији һалда, онун адыны белә гејд етмәмишдир (114, 181—199). Күман етмәк олар ки, Шәрәф хан Бидлиси өмрүнүн сон чағларында Османлы сарајына тәмајүл етдији үчүн Мәһәммәд Мәрдухун нәзәриндән дүшмүшдүр. О, әсас диггәтини Иран Күрдүстанында јашајан күрд тајфаларынын мәншә е’тибары илә фарс олмаларына вермишдир. Әсәрин нәшр олдуғу тарих көстәрилмир. Лакин сон чилддә мүәллиф 1935-чи илә гәдәрки һадисәләри изаһ едир.

«Күрд вә пејвәстәкији нижади тарихи у» әсәринин мүәллифи Рәшид Јасәми ән гәдим дәврләрдән башлајараг, XV әсрин сонунә гәдәр күрд тарихини јазмышдыр. О да һәмин әсәриндә күрдләрин мәншә е’тибары илә фарс олдуғуну көстәрмәјә чәһд етмишдир. Совет күрдшүнасы К. К. Курдојев һаглы олараг Јасәмини паниранист адландырыр (17). Чүнки Рәшид Јасәми өз халгыннын кечмиш тарихиндән бәһс етдији һалда, онун тарихән ајрыча бир халг олдуғуну көстәрмәјә чүр’әт етмәмишдир.

Мүасир күрд буржуа мүәллифи Әбдүләзиз Јамүлки өзүнүн «Күрдүстан вә күрд ихтилаллары» адлы әсәриндә күрд халгыннын мәншәјини вә онун тарихини вермишдир. О, түрк дилиндә јаздығы һәмин әсәриндә бир сыра Иран шаһларынын вә о чүмләдән Сасаниләрин күрд олдуғларыны гејд етдикдән сонра јазыр: «Пејғәмбәри ислам һәзрәт Мәһәммәдин әчдады да күрд иди. Буна көрә дә әрәбләр онун сонрадан әрәб олдуғуну гәбул едирдиләр» (89, 19). Шүбһәсиз ки, бир халгын мәншәји вә тарихи һаггында дүзкүн олмајан белә анлајышлар, о халгын һәгиги тарихини тәһриф етмәк демәкдир.

Күрд тарихчиси кими чыхыш едән һәмин мүәллиф күрд халгыннын тарихи сималарыны да дүзкүн гејд етмәмишдир. О, Чалдыран мүһарибәси әрәфәсиндә I Султан Сәлимин Күрдүстандакы сијасәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Мәшһур күрд алими Шәрәфәддин Бидлисинин (Шәрәф хан Бидлиси—Ш. М.) шиә тәригәтилә олан әдавәтиндән 46 күрд эмиринин Султан Сәлим ордусу илә бирликдә Тәбриз үзәринә һәрәкәтини тәмин етди» (89, 44). Ајдындыр ки, мүәллиф бу һадисәни изаһ едәркән Мөвлана Идрис Бидлиси илә «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәфәддин Бидлисини гарышдырмышдыр. Чүнки Шәрәфәддин Бидлиси Чалдыран мүһарибәсиндән 29 ил сонра анадан олмушдур (76, 449).

«Тарихе ришејә нәжаде күрд» адлы әсәрин мүәллифи Еһсан Нури дә јухарыда гејд едилән мүәллифләрин јолу илә кејир. О, күрдләрин мәншәји һаггында бәһс едәркән јазыр ки, гәдим асарлардан Иран һакимијјәти вә сәлтәнәтинин Күрдүстанын дөшүндән әмәлә кәлмәси мә’лум олур... Буна көрә дә гәдим Иран шаһларыны бу тајфа башчылары вә шаһлары сырасындан ахтармаг лазымдыр (50, 32).

Гејд етдијимиз күрд мүәллифләриндән фәргли олараг бу мүәллифин иддиасындан белә мәнтиги нәтичә чыхыр ки, күрдләр фарс мәншәли дејил, фарслар күрд мәншәлидир. Һалбуки сонрадан о да күрдләрин мәншәји һаггында дикәр күрд мүәллифләринин фикрини тәкрар едир.

Беләликлә, ајдын олур ки, бу мүәсир күрд буржуа тәдгигатчыларынын әсас мәгсәди күрдләрин ајрыча бир халг олдуғуну инкар етмәк вә ону мәншә етибары илә һаким фарс милләтинә бағламагдан ибарәтдир. Бу исә мүәсир буржуа идеологларынын азлыгда галан вә милли мухтаријјәтә малик олмајан кичик халглары һаким буржуа милләти дахилиндә әридиб һәлл етмәк сijasәтинә тамамилә ујғундур.

Әрәб тәдгигатчылары исә күрдләри әрәб мәншәли кәстәр-мәјә сәј едирләр.

Мүәсир түрк мүәллифләринин әсәрләриндә күрд адына тәсадүф едилмир. Чүнки онлар ајрыча күрд халгынын олмасыны инкар едирдиләр (32).

Буржуа чәмијјәти шәраитиндә јазыб-јарадан мүәсир күрд тәдгигатчыларындан јалныз Мәһәммәд Әмин Зәкинин «Тарих әл-күрд вә Күрдүстан» адлы әсәрини күрд тарихшүнаслығы үчүн нисбәтән фәјдалы бир тәдгигат әсәри һесаб етмәк олар (117).

Јухарыда гејд едилдији кими, истәр Шәрг, истәрсә дә Авропа тәдгигатчылары күрд вә Күрдүстан тарихинин әсасән сон дөврү, јәни XIX әсрин ахырларындан башлајараг һазыркы дөврә гәдәрки тарихи һаггында әтрафлы, лакин онун орта әсрләр тарихи һаггында исә гыса мәлумата маликдирләр. Буна көрә дә, орта әсрләр күрд тарихинин даһа бөјүк тәдгигат ишинә еһтијачы олдуғуну гејд етмәк олар.

Мүәсир күрд тарихшүнаслығынын инкишафында бир сыра рус алимләринин әмәјини хусусилә гејд етмәк лазымдыр (20; 9). Совет күрдшүнаслығынын инкишафында совет алимләри тәрәфиндән сон дөврләрин күрд тарихини әһатә едән бир сыра гијмәтли әсәрләр јазылмышдыр (11). Һәмин мүәллифләрин әсәрләриндә күрд халгы јухарыда гејд едилән буржуа тәдгигатчыларынын кәстәрдикләри кими дејил, ән гәдим, мүстәгил вә мүбариз Асија халгларындан бири кими гејд едилир. Беләликлә, күрдләрин мәншәји, дили, тарихи вә чоғрафијасы илә мәшғул олан Асија вә Авропанын мүәсир тәдгигатчылары, хусусилә совет алимләри Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишләр⁴.

Бу гијмәтли әсәр тәкчә Күрдүстан тарихи һаггында дејил, Азәрбајчан, Иран, Түркијә, Орта Асија вә Күрдүстанла гон-

шу олан дикәр өлкәләрин тарихи һаггында да зәнкин мәлумата маликдир. Мәһз буна көрәдир ки, XV—XVI әсрләрин Азәрбајчан тарихини вә хусусилә Сәфәвиләр дөврүнү тәдгиг едән бир сыра совет алимләри һәмин әсәрдән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишләр.

Күрд тарихинин јекәнә мәнбәји олан «Шәрәфнамә»нин нүсхәләри дүнјанын бир чох әлјазмалары каталогларында, Шәрәф хан Бидлиснин өз әли илә јазылмыш әлјазмасы исә Инкилтәрәнин мәшһур Бодлејан китабханасында сахланылмышдыр (129). Мүәллиф тәрәфиндән фарс дилиндә јазылмыш һәмин әсәр сонралар бир нечә мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Беләликлә, јухарыда гејд етдијимизә әсасән Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә едәрәк, XVI әср күрд тарихи һаггында јени бир әсәр јазмаг зәруријјәти гаршыја чыхмышдыр. Шүбһәсиз ки, һәмин әсәр там бир күрд тарихини тәмсил етмәјәчәкдир. Чүнки орта әсрләрин күрд тарихини әтрафлы сурәтдә тәдгиг вә тәһлил етмәк үчүн даһа бөјүк елми тәдгигат иши тәләб олунур.

⁴ Апардығымыз тәдгигат просесиндә елмин мүхтәлиф саһәләри үзрә 50 нәфәрдән артыг тәдгигатчынын «Шәрәфнамә»дән истифадә етдији мәлум олмушдур.

ШӘРӘФ ХАН БИДЛИСИНИН ТӘРЧҮМЕЈИ ҒАЛЫ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

XV—XVI әсрләрин күрд тарихшүнаслығында бөјүк әһәмијјәтә малик олан Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәри күрд тарихини вә дөврүн хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн дөјәрли вә фајдалы мәлумат верән илк мәнбәдир. «Шәрәфнамә» әсәриндә XVI әср Азәрбајчан вә Иран тарихинә аид дө фајдалы вә сәмәрәли мәлуматлар вардыр. Буна көрә дө, һәмин әсәрин тәдгиги елми әһәмијјәт кәсб едир. Китабын мүәллифи Шәрәф хан Шәмсәддин оғлу Бидлисидир, лакин бә'зи мүәллифләр ону Шәрәфәддин кими дө гејд едирләр (132, 1198). Бидлиси сүләләси Рузәки гәбиләсиндәндир. бу гәбиләјә Ручәки, Рудәки вә Ружәки дө дејирләр. (83, 19; 47, 141). Лакин «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Рузәки гејд едији үчүн биз дө она истинад едирик. (76, 357). Бу сүләлә күрд гәбиләсинә мәнсуб олуб 1384-чү илдән 1849-чу илә гәдәр каһ мүстәгил вә каһ жарыммүстәгил һалда Бидлис (Битлис) вилајәтинин ирси һөкмдары олмушдур. Бу сүләлә Күрдүстан һөкмдарлары арасында бөјүк һөрмәт вә нүфуз саһиб олуб, онларын һөкмдарлыгылары дөврүн бир чох шаһлары, о чүмләдән Әмир Тејмур (77, 687; 41, 15.) (1393), Гарагојунлу Гара Јусиф (76, 72) (1417) вә Әмир Тејмурун хәләфләр (41, 20; 76, 155) тәрәфиндән рәсми фәрманларла тәсдиг едилмишдир. Бидлис әмирлији јалныз 29 ил (1466—1495) Ағгојунлуларын әлиндә галараг, халгын мүбаризәси нәтичәсиндә јенә дө азад олмушдур.

Азәрбајчанда тәшкил олунмуш Сәфәвиләр дөвләтинин баниси I Шаһ Исмајыл (1501—1524) 1504-чи илдә рәсми олараг Бидлис әмирлијини таныды вә ону тәсдиг етди. Лакин Чалдыран мүһарибәсиндә (1514) Шаһ Исмајыл мәғлуб олдугда Бидлис әмири Шәрәф бәј («Шәрәфнамә» мүәллифинин бабасыдыр) Османлы һимајәсини гәбул етди. Онун оғлу

Әмир Шәмсәддин бәјин әмирлији заманы (1531—1535) Бидлис вилајәти Османлы султаны I Сүләјман Гази (1519—1566) тәрәфиндән гәсб едилди. Она көрә дө Шәмсәддин бәј Бидлиси Тәбризә i Шаһ Тәһмасибә (1524—1576) пәнәһ апарды вә шаһ ону һөрмәтлә гаршылады. Аз сонра Бидлис вилајәтиндә олан Рузәки гәбиләсиндән бир чохларынын османлы ағалығына гаршы үсјан етмәләринә бахмајараг мәғлуб олдулар, Онлардан бир һиссәси Тәбризә гачыб вә өз әмирләри Шәмсәддин Бидлиси илә бирләшдиләр. Бидлиси јазыр ки: «Бу һадисәдән сонра Шәмсәддин Бидлисинин һөрмәти шаһын јанында артыр вә шаһ она хан ләғәби верәрәк, Сараб әјаләти илә Марағанын бир сыра јерләрини идарә етмәк үчүн көндәрир». Шәмсәддин илә бирликдә онун әтрафында 400 нәфәрә гәдәр дө Рузәки гәбиләсиндән вар иди (76, 443; 97, 371) Шәмсәддин хан I Шаһ Тәһмасибин бә'зи мүһарибәләриндә иштирак етмишди. һәсән Румлу көстәрир ки, 1552-чи илдә Шаһ Тәһмасиб Рум өлкәсинә гошун көндәрдији заман Шәмсәддин хан да Гызылбаш сәркәрдәләри илә бирликдә Муш вә Әхлат наһијјәләрини тутмаға мә'мур олмушду (52, 356—367).

Шәмсәддин хан Иранда олдуғу вахт Гызылбаш сәркәрдәси Әмирхан Мусуллунун гызы илә евләнир. Әмирхан вахтилә I Шаһ Тәһмасибин ләләси вә Хорасан әјаләтинин һакими олмушдур (113, 207, 47, 140). О, Гызылбашлар арасында бөјүк һөрмәтә малик иди. һичри 949 илин зүлгә'дә ајынын 20-дә (1543 февралын 25-нә) Гум маһалынын Кәрәһруд гәсәбәсиндә «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәф (Әмир хан Мусуллунун гызындан) анадан олду (76, 449; 97, 376). Бидлиси һәлә ушаг икән анасыз галыр вә атасы онун илк тәрбијәсини Кәрәһруд газыларына тапшырыр. һәмин газылар⁵ елмли вә биликли адамлар һазырламагда бөјүк шөһрәт газанмышдылар. Сам Мирзә јазыр: «Кәрәһруд алим, шаир вә јазычылар јетишдирмәкдә мисилсиздир» (75, 107).

В. Велјаминов-Зернов гејд едир ки, бу газылар өз шакирдләрини елмә мәнәббәт вә елмли адамлара һөрмәт етмәк руһунда тәрбијә едирдиләр. Бу ики бөјүк кејфијјәти Шәрәф өмрүнүн сонуна гәдәр горујуб сахлаја билмишдир» (76, 9).

Бидлиси јазыр ки: «Ушаглыг јашларындан башлајараг һал-һазыра гәдәр һәмишә о чүр алим адамлардан истифадә етмишәм» (76, 449).

Бидлиси 9 јашына гәдәр Кәрәһруд гәсәбәсиндә тә'лим, тәрбијә алдыдан сонра дөврүн тәләбинә ујғун олараг шаһ сарајына чәлб едилди. Чүнки о заман Османлы султанлары вә Сәфәви шаһларынын сарајларында шаһзадәләрлә бирликдә әмирзадәләр вә бәјзадәләр дө тәрбијә олунурдулар.

⁵ «Шәрәфнамә»дә верилән мә'лумята көрә бу газиләр Куфидән Иранда көчмүш газыларын гәсиндәндир.

Сонра исә о, ән инанылмыш дәвләт хадими кими сарај хид-
мәтинә чәлб едилмишдир.

Бидлиси шаһ сарајында елмин мүхтәлиф сәһәләрини, о
чүмләдән дини һүгүг гәјдаларыны, шәриәт үсулуну вә дөјүш
тәлимини өјрәнмәјә башлады. О, өз тәрчүмеји-һалында гејд
едир ки, Шаһ Тәһмасиб бизә рәссамлыгла мәшгул олмағы
да мәсләһәт көрүрдү. Чүнки шаһын фикринә көрә «рәссамлыг
инсанын мә'нәви зөвгүнү инкишаф етдирир» (76, 450).

Беләликлә, Бидлиси 1554-чү илә гәдәр сарајда тәрбијә вә
тәһсил алыр. Атасы Әмир Шәмсәддин хан гочалдығы үчүн
әмирлик вәзифәсиндән әл чәкир, Рузәки гәбиләси онун оғлу
Шәрәфи әмир тә'јин едилмәсини шаһдан хаһиш едир. Буна
көрә дә 12 јашлы Шәрәф шаһын әмринә әсасән Ширван ви-
ләјәтинин Салјан, Маһмудабад вә Муған дүзүнә әмир, Рузә-
ки гәбиләсиндән олан Шејх Әмир Билбаси исә она гәјјум
тә'јин олунар (76, 450; 97, 376) «Шәрәфнамә»нин Петербург
нәшриндә көстәрилмишдир ки, Шәрәф хан Бидлисинин ләлә-
си Мәһәммәд Шәһәнман Гәвалси олмушдур. Лакин Гаһирә
нәшриндә һәм Мәһәммәд Шәһәнман Гәвалси вә һәм дә Шејх
Әмир Билбасинин ләлә олдуғлары гејд едилмишдир 76, 420.

И. П. Петрушевски көстәрир ки, Шәрәф хан Ширвана һа-
ким кедән заман, дөврүн адәтинә көрә Гызылбаш әјанлары-
дан бири она ләлә тә'јин едилди (24, 30). Һалбуки Шејх Әмир
Билбаси Рузәки тајфасына мәнсуб олуб, 1534—1536-чы ил-
ләрдә Азәрбајчана кәлмишдир. Буна көрә дә И. П. Петру-
шевскини ону (Бидлисинин ләләсини) Гызылбаш әјаны гејд
етмәси дүзкүн дејилдир. Лакин 3 ил сонра Шејх Әмир Бил-
баси вәфат едир вә Әмир Шәрәф бу вәзифәдән кери чағыры-
лыр. О, Хәрәган јајлағында (Һәмәданын јахынлығындадыр)
Шаһ Тәһмасиблә көрүшүкдән сонра шаһ ону Һәмәдан һөкм-
дары Мәһәммәди бәјин сәрәнчамына көндәрир⁶. Мәһәммәди
бәј Әмир Шәрәф Бидлисини чох һөрмәтлә гәбул етди вә өз
гызыны она верди. Шаһ Тәһмасибин көстәришинә әсасән Әмир
Шәрәф вә онун табелијиндә олан Рузәки гәбиләсинин игти-
сади чәһәтдән тә'мин олмасы үчүн мүөјјән мигдар пәј ајрыл-
ды. Бу гәјда илә Әмир Шәрәф 3 ил дә Һәмәданда галды
(1557—1561).

Кәрәһруд вә сарај тәлимләриндән сонра јашадығы вила-
јәтләрин ичтимаи вә сијаси һадисәләри Әмир Шәрәфин һәја-
тына чох бөјүк тә'сир едәрәк ону дәрин дүшүнән вә дөврүн
сијаси хүсусијәтләрини тәһлил едә биләчәк бир сәвијјәјә
јүксәлтмишди. Она көрә дә сарај адамлары артыг онунла
һесаблашмаға мәчбур олурдулар. Бу заман Османлы шаһза-
дәси Бајәзидин Иран шаһы сарајына пәнаһ кәтирмәси вә
бу һадисә илә әлагәдар олараг Османлы—Иран һөкумәтләри

⁶ Мәһәммәди бәј ејни заманда Әмир Шәрәфин дајысы иди.

арасында чәрәјан едән музакирәләрдә Әмир Шәрәфин ос-
манлылары мејл етмәси I Шаһ Тәһмасиб шүбһәјә салыр. Олур
ки, шаһ онун атасы Шәмсәддин ханы јенидән Рузәкиләрин
башчысы вә Кәрәһруд гәсәбәсинин әмири тә'јин едир (1560—
1563). Лакин Шәмсәддин хан әмирлик вәзифәсини гәбул ет-
мир, шаһ бу вәзифәни јенә дә Әмир Шәрәф тапшырыр вә она
мааш тә'јин едир. Беләликлә дә, Әмир Шәрәф Гәзвиндә ша-
һын хидмәтиндә галыр. Дөврүн тәләбинә көрә шаһ сарајына
мәнсуб олан әмир вә сәркәрдәләр өз гәбиләләриндән ибарәт
мүөјјән мигдарда силаһлы гүввә сахламалы вә лазым кәл-
дикдә бу гүввә илә шаһа көмәк етмәли иди. Әмир Бидлиси
дә Рузәкиләрдән ибарәт белә гүввәјә малик иди. Сәфәви һа-
кимијјәтинә гаршы чыхан Килян Бијнопиш һакими Хан Әһ-
мәд Киляни тутулдуғдан сонра онун әразисини идәрә етмәк
үчүн бир сыра гызылбаш сәркәрдәләри илә бирликдә Әмир
Шәрәф дә Киляна мә'мур олур (1568) (76, 451; 121, 462). О,
I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән Тоникабон⁷ һакими тә'јин едил-
ди вә шаһ Шәрәфин сәрәнчамына чохлу Гызылбаш көндәрди.
Чүнки бу заман Хан Әһмәдин башчылыг етдији Килян үсја-
ны давам едирди.

Хан Әһмәд тәрәфдарларындан олан Султан Һашым да
Килянын бир наһијјәсиндә һөкмдар иди. О, өзүнүн силаһлы
гүввәси илә Гызылбашлары гаршы чыхараг онлары гарәт
едирди.

Бидлиси јазыр ки, 1568-чи илдә Султан Һашым 18 мин
атлы вә пијада илә Тоникабон һакими үзәринә һүчум етди.
Һаким беш јүз нәфәрә гәдәр јахын адамларынын—күрдләрин
вә сәрәнчамында олан Гызылбаш сәркәрдәләринин көмәји
илә онларын чохуну гырды вә кәлләләриндән үч минарә тик-
дирди (76, 451—452; 78, 240).

Будаг Гәзвини, һәмин илләрдә Килян һадисәләриндән бәһс
едәркән јазыр: «Он ики мин нәфәрлик гошун күрд Шәрәф
хан үзәринә һүчум етди, онун дөрд јүз нәфәр силаһлы гүввә-
си вар иди. Бир гәдәр дә Гәзвиндән вә әтрафдан көмәк кәл-
ди, Шәрәф хан мин нәфәрә јахын силаһлы гүввә илә онлары
мәғлуб етди вә дөрд мин нәфәр өлдүрдү» (54, 332).

Әбдүл Фәттаһ Фүмејни гејд едир ки, Килянын Бијнопиш
наһијјәсиндә давам едән муһарибә нәтичәсиндә, гарәт, талан
вә кунәһсыз инсанларын өлдүрүлмәси, ифрат дәрәчәсинә
чатмышдыр, белә бир вахтда Тоникабон һакими Шәрәф хан
Әһмәд ханы әлә кәтирәрәк Лаһчана, Мә'сум бәјин јанына
көндәрди (86, 31—32).

Беләликлә, мә'лум олур ки, истәр Әмир Шәрәф вә истәрсә
дә башга Гызылбаш сәркәрдәләринин гәләбәсини Хан Әһмәд

⁷ Тоникабон, Мазандаранын гәрбиндә бир маһалын адыдыр, Бах:
(71, 428).

Киланије вә онун тәрәфдарларына гаршы үмуми халг наразылығы тә'мин етмишдир. Чүнки Хан Әһмәдин әсарәтиндә олан халг күтләси Шаһ Тәһмасибин ордусуна хиласкар бир гүввә кими бахараг, она һәр васитә илә жардым едирдиләр. Хан Әһмәд Килани вә онун тәрәфдарлары мәғлуб олдулар, шаһ гүввәләри исә галиб кәлди.

Искәндәр Мүнши дә Бидлисинин Тоникабон һакими олмасыны гејд едир (47, 141). Фүмејни исә өз әсәриндә Сәфәвиләрин Хан Әһмәд Киланије гаршы апардығы һәрби сәфәрдә иштирак едән сәркәрдәләрдән бәһс едәрәк Әмир Шәрәфи дә о сәркәрдәләр сырасында кәстәрир.

Сонра Фүмејни 1594-чү ил һадисәләриндән бәһс едәркән, дүзкүн олмајараг белә бир мә'лумат верир: «Шаһ Аббасын әмрилә Гәмбәр султан, Кузбәнклу, Нә'мәтуллаһ Султан Софи вә Тоникабон һакими Шәрәф Хан, јағылары чәзаландырмаг үчүн Бијнәпиш һаһијјәсинә һәрәкәт етдиләр». Һалбуки (86, 128) һәмин дөврдә Шәрәф хан Тоникабонда дејил, өз ирси әмирлији Бидлис вилајәтиндә иди (76, 453—454).

Беләликлә, Шәрәф хан Иранда олдуғу заман аз фасиләләрлә тәхминән 15 ил мүхтәлиф әјаләт вә вилајәтләрдә һаким олмуш, галан вахтыны исә Сәфәвиләр сарајында хидмәт етмишдир. Шәрәф ханын Киланда кәстәрдији хидмәтләр I Шаһ Тәһмасибин јанында онун һөрмәтини артырыр вә шаһ даһа Шәрәф хана инанырды. Шәрәф бу һадисәни ше'рлә белә тәсвир едир.

صاحب نظران انيس شاهان باشند
مقبول دل جهان پناهان باشند
هم بر جگر ستمگران نيش زنند
هم مرهم زخم داد خواهان باشند

(76, 452; 121, 462)

(Тәрчүмәси: Мүтәфәккирләр шаһларын мүниси олурлар, онлар шаһларын үрәјинә јол тапан олурлар.

Һәм залимләрин үрәјинә ниш вурурлар, һәм дә мәзлумларын дәрдләринә дәрман олурлар).

Әмир Шәрәф бу ше'рлә Шаһ Тәһмасибин үрәјинә јол тапдығыны вә онун һөрмәтини газандығыны кәстәрир. Шәрәф 7 ил Киланда (1568—1576) галыр. Лаки оранын һавасы дағлыг рајонларда јашамаға адәт етмиш Рузәки гәбиләсинә ујғун кәлмир вә мүхтәлиф хәстәликләр нәтичәсиндә чохлаы өлүрдү. Мүәллиф кәстәрир ки: «Бу чәһәти нәзәрә алараг, Шаһ Тәһмасибә мұрачиәт едиб Киландан әвәз олмағымы хаһиш етдим вә шаһ буна разылыг верди» (76, 453; 97, 377).

Шаһ Тәһмасиб Әмир Шәрәфи Гәзвинә чағырыб ону сарајда сахламаг истәјирди. Лакин сарај дахилиндәки чәкишмә-

ләри көрән Әмир Шәрәф өлкәнин дикәр бир тәрәфинә көндәрилмәсини шаһдан хаһиш едир. Шаһ ону Ширван маһалынын бә'зи јерләрини идарә етмәјә мә'мур тә'јин едир вә Ширвана табе олан Ағдаш, Гәбәлә, Бақы вә Саһил һаһијјәләринин хүсуси кәлириндән Рузәки гәбиләси үчүн мааш ајырыр. Әмир Шәрәф 8 ај Ширван һакими олдугдан сонра (1576) Шаһ Тәһмасиб вәфат едир. Бидлиси јазыр ки: «Бунунла әлагәдар сарајда һәрч-мәрчлик башланыр. һејдәр Мирзә өлдүрүлүр (76, 453), Исмајыл Мирзә Гәһгәһә һәбсханасындан чыхыб Гәзвинә кәлир. О, II Шаһ Исмајыл ады илә шаһлыг тахтында отуруп (1576—1578).

Јени Шаһ Османлы—Иран һөкүмәтләри арасында дүшмәнчилик вә дағдычы мұһарибәләр үчүн бәһанә олан сүннишиә зиддијјәтләрини бир гәдәр јумшалтмаг мәсәдилә сарајдан узаглашдырылмыш сүнниләри јенидән сараја чәлб едәрәк, онлардан өзү үчүн хүсуси мөшвәрәтчиләр тә'јин едир (125, 26). Бунунла әлагәдар Әмир Шәрәф дә II Шаһ Исмајылын әмри илә Ширвандан сараја дә'вәт едилир. Мүәллиф кәстәрир ки: «Һәмишә шаһын јанында олмаг шәрти илә мәни бүтүн күрд гәбиләләринин бөјүк әмири тә'јин етдиләр. Беләликлә дә, Күрдүстан, Лористан, Коран вә башга күрд әмирләри шаһа олан мұрачиәтләрини јалныз мәнә етмәли идиләр» (76, 453; 97, 378). Бу заман мүәллифин атасы Шәмсәддин Бидлиси дә, Исфаһандан Гәзвинә дә'вәт едилир. Лакин о, гоча олдуғу үчүн гуллуғ гәбул етмәди вә 1576-чы илдән 70 јашында вәфат етди. Онун Әмир Шәрәфдән башга, Хәләф адлы бир оғлу да вар иди.

Беләликлә, II Шаһ Исмајылын Әмир Шәрәфә олан мүсбәт мұнасибәти вә сүнни чәрәјянына нисбәтән ән јумшаг сијасәти, о заман Сәфәвиләр сарајында бөјүк нүфуза малик олан Гызылбаш сәркәрдәләри арасында чидди наразылыға сәбәб олду. Онлар II Шаһ Исмајыла билдирдиләр ки: «Әмир Шәрәф гардашын оғлу Султан Мирзәнин хејринә олагаг сәни арадан апармаг фикриндәдир.» (76, 454; 121, 464). Дикәр тәрәфдән исә онлар сүнниләр илә јахшы рәфтар етдији үчүн шаһы һәдәләмәјә башладылар. Онлар шаһын јатагына һәдәләјичи мәктуб атдыгдан сонра, шаһ бир нечә нәфәри сүннилик иттиһамы илә сарајдан узаглашдырды (125, 27). II Шаһ Исмајыл 20 ил һәбсдә галдыгы үчүн һәддиндән артыг бәдбин, зәиф ирадәли вә һеч кәсә е'тимад етмәјән бир һөкмдар иди. Бидлиси јазыр ки: «Буна көрә дә сарај мұхалифәтчиләринин планлары баш тутду, шаһ әмирләрин бә'зиләрини чәзаландырды, бә'зиләрини исә ишдән кәнар етди» (76, 453—454). О, Әмир Шәрәф Бидлисини дә сарајдан узаглашдырмаг мәсәдилә (1577-чи илдә) ону Нахчыван вилајәтини идарә етмәјә көндәрди. Бу һадисә илә әлагәдар олагаг Бидлиси јазыр: «Бу

сүркүн вә узаглашма хошбахт талејимин башланмасы вә вәтәнә кетмәјимин мүждәси олду» (76, 454; 97, 479).

Бу дөврдә Сәфәвиләр сарајында һәрч-мәрчлик артмыш, II Шаһ Исмајыл өлдүрүлмүш вә Султан Мәһәммәд Худабәндә (1578—1587) һакимијјәтә кечмишди. Онун заманында Гызылбаш сәркәрдәләриндән ибарәт олан јени феодаллар арасындакы мүбаризәннин гүввәтләнмәси мәркәзи һакимијјәтин зәифләмәсинә сәбәб олурду. Бу вәзијјәтдән истифадә едән III Султан Мурад Азәрбајчаны ишғал етмәк мөгсәдилә Осман пашанын башчылығы илә Дәрбәндә гошун кәндәри.

Оруч бәј Бәјатын јаздығына кәрә бу заман Нахчыван һакими Шәрәф хан Бидлиси дә өз силаһлы гүввәси илә Османлы ордусуна гаршы чыхмышды (46, 187). «Шәрәфнамә»дәки мәлумата кәрә һәмин илдә (1578) Бидлиси Азәрбајчаны тәрк етмишди (76, 454). Чүнки III Султан Мурадын кәстәриши илә Ван һакими Хосров паша чоҳдан Шәрәф хан Бидлисини Азәрбајчандан апармаг вә Азәрбајчан үзәринә олан јүрүшдә ондан истифадә етмәк фикриндә иди. О, бу ишин ичрасыны күрд әмирләриндән һекари һөкмдары Зейнал бәј вә Һәсән бәј Маһмудијјәјә тапшырмышды. Бидлиси јазыр: «3 шәввал 986 (3 декабр 1578)-чы илдә 400 нәфәр, о чүмләдән 200 нәфәрлик Рузәки гәбиләси илә Нахчывандан Бидлисә тәрәф һәрәкәт етдик» (76, 454). 3 күндән сонра Әмир Шәрәф вә онун табелијиндә оланлар Ван шәһәринә чатдылар. Онлар Хосров паша тәрәфиндән тәнтәнә илә гаршыландылар. III Султан Мурадын Мустафа чавуш васитәсилә кәндәрдији һөкмдарлыг әмри вә һәдијјә олунан гызыл гылафлы гылынч Хосров паша васитәсилә Әмир Шәрәфә тәгдим олунду. Султанын назирләри, о чүмләдән назир Мәһәммәд паша мәктуб васитәсилә Әмир Шәрәфә өз һөрмәтини билдирди. Сәрдар Мустафа паша да онун үчүн хәләт вә гызыла тутулмуш гылынч кәндәрмишди.

Бу фактлардан ајдын олур ки, Османлы дөвләти Әмир Шәрәфи Азәрбајчандан апармаг үчүн чоҳлу пул хәрч етмиш вә хејли һазырлыг иши көрмүшдү. Әмир Шәрәф исә Сәфәви дөвләтинин зәифләмәк просесини һисс етдији үчүн Османлы һакимијјәтини гәбул етмишди. Беләликлә, ики дөвләт арасында чәрәјан едән зидијјәтләрин ардынча кедән диқәр күрд әмирләри кими, Әмир Шәрәф дә 1542—1578-чи илләрдә Азәрбајчанда тәлим-тәрбијә вә тәһсил алдығы, узун заман Сәфәвиләрә хидмәт етдији һалда, Азәрбајчаны тәрк етмишди. О, 37 јашында икән Күрдүстана кәлмиш вә өз ирси мүлкү Бидлис вилајәтинин әмири олмушдур. Бидлиси өзү үчүн хошбәхтлик һесаб етдији бу һадисәни шә'рлә белә тәсвир едир:

شکر خدا را که هر چه طلب کردم از خدا

بر منتقای همت خود کامران شدم

(Тәрчүмәси: Аллаһа шүкр Аллаһдан һәр нә истәдим— өз сәјимин нәтичәсиндә она найл олдум) (76, 455; 121, 465).

Әмир Шәрәф Күрдүстана кәлдикдән сонра III Султан Мурадын Күрчүстан, Ширван вә Азәрбајчанын башга маһалларына гаршы 10 ил (1578—1587-чи илләр) давам едән һәрби јүрүшләриндә иштирак едәрәк султана олан сәдагәтини әмәлдә кәстәрир (76, 456). Буна кәрә дә Султан Мурад өз хәтти илә Әмир Шәрәфә јаздығы мәктублары «Сәдагәтли достум Шәрәф хан» (97, 380; 121, 465) сөзү илә башлајараг ондан разы галдығыны билдирирди. III Султан Мурад тәрәфиндән јазылан һәмин мәктублары бириндә дејилир: «Шәрәф хан! Сизин сәдагәт вә фәдакарлығыныз дәркаһы алијә мәлум вә бизим Баркаһа гәбул олмушсунуз, әтајә шаһанәдән бинәсиб дејилсиниз. Бу мүзәффәр сәфәрдәки рәһбәрлијиниздә кәстәрәчәјиниз сәјләр, јенидән сизин дәрәчә вә шәрәфинизи артырачагдыр. Она кәрә дә лазымдыр ки, өз һөкүмәтин вә һөвзәји әјаләтиндә олан дилавәрләрлә бирликдә, бизим гошунла бирләшәрәк бөјүк сәркәрдәләримдән оласыныз. Чүнки әчдадынын апардығы јахшы вурушмалардан хәбәрим вардыр.

Әминәм ки, сиз дә али мөгәм сипәһдарымын рәји илә кәзәл мәсләһәтләр вермәкдән имтина етмәјәчәксиниз (28, 227—228).

Бу мәктубдан бир даһа ајдын олур ки, Азәрбајчана јахшы бәләд олуб вә сәркәрдәлик бачарығына малик олан Шәрәф хан султан ордусунда әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Османлыларын Азәрбајчана олан бу һәрби сәфәри нәтичәсиндә Тәбриз шәһәри 1585-чи илдән 1602-чи илә гәдәр, јә'ни 17 ил османлыларын әлиндә галмышды 1583-чү илдә исә сәрдар Фәрһад паша Ирәваны ишғал едиб орада гала тикдирдији заман Шәрәф хан Бидлиси, Шамын бөјүк әмири Һәсән паша илә бирликдә Тифлисин вә үмумијјәтлә Күрчүстанын хәзинәсини вә әрзаг малларыны кәтирмәк үчүн III Султан Мурад тәрәфиндән мә'мур олунмушду. Онун бу сәфәрдә кәстәрдији јахшы хидмәтини нәзәрә алан III Султан Мурад һәр ил 200 мин османлы ағчасы⁸ мәбләгиндә верки кәтирән Муш (һазырда Түркіјә тәркибинә даһилдир) әмирлијини дә Бидлис вилајәтинә әләвә етдирди. Беләликлә, Әмир Шәрәфин иллик маашы 410 мин ағчаја бәрәбәр олду. Мүәллиф гејд едир ки: «Һәлә о вахта гәдәр Али Осман сүлаләси һеч бир вилајәтин әмиринә белә бир мәрһәмәт кәстәрмәмишди» (76, 456; 121, 465). Бидлиси өз тәрчүмеји-һалыны бу чүмлә илә баша вурур: «Инди һичри 1005-чи ил зилгә'дә (ијун 1597-чи ил ајынын ахырыдыр. III Султан Мәһәммәд ханын (1594—1603) сәјәсиндә ирси мүлкүмүн һөкмдарлығы өзүмдәдир. Лакин бу јүксәк вәзифәдән бөјүк оғлум Шәмсәддин бәјин хејрина олараг әл чәкмишәм» (76, 457; 97, 381).

⁸ 20 ағча о заманки һесабла бир гран Иран пулуна бәрәбәрдир: Бах (76, 346).

Мүәллиф өзү гејд етмир, лакин Искәндәр Мүнши өз әсәриндә онун Зијаәддин адлы оғлунун һичри 1025-чи илдә Бидлис әмири олдуғу һаггында мәлүмат верир (47, 721; 69, 206). Бидлиси Әбдүррәһман Чаминин ше'риндән истифадә едәрәк, оғлуна хитабән јазыр:

بیا ای جگر گوشه فرزند من
بینه گوش بر گوهر بند من
صلی وار بنشین دمی لب خموش
چو گوهر فشائیم بمن دار گوش
شنو بند و دانش بان یادکن
چو دانستن آنگه بدان کارکن
(76, 456; 121, 467).

(Тәрчүмәси: Кәл еј үрәјимин парчасы оғлум, гулаг вер мәним көвһәр кими сөзүмә, сәдәф кими бир анлыға сус отур, гијмәтли сөзләримә гулаг ас, оғлум. Елм өјрәниб, нәси-һәти дә ешит—елә ки, билдин она эмәл ет оғлум).

Бидлиси бу ше'рлә оғлуну елм адамы, дөвләт хадими вә ләјагәтли бир варис олмаға сөвг етмишдир.

Шәрәф хан Бидлисинин тәрбијә вә тәһсил дөврүнү истисна етдикдә онун һәјат вә фәалијјәтини ики дөврә бөлмәк олар:

I дөвр 1554—1586-чы илләри әһатә едир. Бу дөврдә Бидлиси өз зәманәсинә көрә бачарыглы сәркәрдә вә мүдрик дөвләт хадими кими Сәфәви шаһларына вә Османлы султанларына хидмәт етмишдир.

Оруч бәј Бајат ону Азәрбајчанын көркәмли сәркәрдәләри сырасында гејд едир (46, 187).

II дөвр исә 1586-чы илдән башлајараг, өмрүнүн сонуна гәдәрки мүддәти әһатә едир. Бу дөвр Бидлиси һәјатынын әсас јарадычылыг дөврүдүр. Мүәллиф өз һәјатында бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бу дөврдә «Шәрәфнамә» әсәри үзәриндә ишләјәрәк, өз истәдадыны, динә бахышыны вә Али Осман ханәданы илә Сәфәвиләр сүлаләсинә олан мүнәсибәтини дә гәләмә алмышдыр. Фрич гејд едир ки: «Шәрәф хан өз зәманәсинә көрә мүкәммәл бир тәһсил вә тәрбијә көрмүш диндар, агил вә мүдрик бир зат иди» (97, 360).

Мүәллифин һансы тарихдә вәфат етдији һеч бир мәнбә вә әдәбијјатда гејд едилмир. Лакин онун тәрчүмеји һалында јашынын 60-а јахын олдуғуну көрмәк олар. (76, 449—456).

Велјаминов-Зернов исә «Шәрәфнамә»дә гејд олуна күрд Маһмуди гәбиләсинә аид V фәсилни (1598-чи илдә) јазылдығыны вә мүәллиф тәрәфиндән јохланылдығыны гејд едир

(76, 17). Беләликлә, Шәрәф хан Бидлисинин 60 илә гәдәр (1543—1598) јашадығыны күман етмәк олар.

Бидлисинин јарадычылыға башладығы тарих дә сонракы мүәллифләр тәрәфиндән мүхтәлиф сурәтдә гејд едилмишдир. Мәсәлән, Велјаминов-Зернов М. Волковун јаздығына истинад едәрәк, онун Бидлис вилајәтинә гајытдыгдан сонра (1578) дәрһал өз әсәри үзәриндә ишләдијини гејд едир (76, 10).

Н. Фәлсәфи Бидлисинин 1581-чи илдән јарадычылыгга мәшғул олдуғуну көстәрир (125, 204).

Мүәсир күрд тарихчиси Шакир Хәсбак өз әсәриндә Шәрәф хан Бидлисинин (1586-чы илдән) јарадычылыға башладығыны иддиа едир (80, 15). Шәрәфхан өзү исә көстәрир ки: «о, Бидлис әмирлијинә мәнсуб олдугдан сонра 10 илдә III Султан Мурад ханын апардығы мұһарибәләрдә иштирак етмиш вә өз сәдагәтини Султана билдирмишдир» (76, 456).

Беләликлә, мүәллифин өз гејдинә истинадән демәк олар ки, Бидлиси өз әсәринин биринчи чилди үзәриндә 1586-чы илдән, јәни Шакир Хәсбадын гејд етдији тарихдән ишләмәјә башламышдыр. Икинчи чилдин јазылмасы исә III Султан Мәһәммәд заманына аид едилир. Чүнки мүәллиф һәмин чилдин башланғычында сарај мүәллифләринә хас олан ифадә тәрзи илә гејд едир ки: «Мән узун мүддәт бу али гәдр аиләнин хадимләри сырасында олуб, хусусилә шаһлар шаһы, әдәләтпәрвәр вә галибләр атасы III Султан Мәһәммәд хана јахын олдуғум үчүн онларын, һәм дә онларла мүәсир олан Иран вә Туран шаһларынын шаһлыға чатдыгдан индијәдәк тәрчүмеји-һаллары һаггында әсәр јазмаг фикринә дүшмүшдүм» (78, 3—4).

Беләликлә, Бидлисинин јарадычылыг дөврү онун јашынын әл тәчрүбәли вә камил вахтына тәсадүф едир. Одур ки, мүәллиф бир чох һадисәләри шәхси мұшаһидәси әсасында гәләмә алмышдыр. Мүәллифин бу дөврдә нәзәримизи чәлб едән әсәри әсас етибары илә тарих истигамәтиндә олмушдур. Лакин о, бунула јанашы бәди әдәбијјатла да мәшғул олмуш вә бир чох ше'рләр јазмышдыр⁹. Бурада биз, әсас тәдгигат объектимиз олан «Шәрәфнамә» әсәринин елми-тәдгиги үзәриндә дајанырыг.

Бидлиси өз јарадычылыг планыны ашағыдакы гајдада нәзәрдә тутмушдур:

1. Аллаһын тә'рифи.
2. Мәһәммәд пејғәмбәрин тә'рифи.
3. Аллаһын бөјүклүјү вә Гур'анын әһәмијјәти.
4. III Султан Мәһәммәд һаггында тә'риф.
5. Тарих елминин әһәмијјәти.

⁹ Бидлисинин әсас поэтик јарадычылыгы «Шәрәфнамә»дә өз әксини тапмышдыр.

6. Өзүнүн гыса тәрчүмеји-халы.

7. «Шәрәфнамә»нин язылмасынын сәбәби.

8. Китабын ады мәсәләси.

9. Китабын таркиби: мүгәддимә вә бир әлавәдән ибарәт-дир:

а) мүгәддимәдә күрдләрин мәншәји, адәт вә ән'әнәләри;

б) биринчи бөлмәдә тарихчиләр тәрәфиндән шаһлар сырасына дахил едилмиш Күрдүстан һөкмдарлары;

в) икинчи бөлмәдә өз адларына хүтбә охутдуруб вә сиккә зәрб етдирән мүстәгил күрд һөкмдарлары,

г) үчүнчү бөлмәдә Күрдүстанын диқәр һаким вә әмирләри,

д) дөрдүнчү бөлмәдә мүәллифин әздады олан Бидлис әмирләринин тарихи һаггында бәһс едилди.

Әлавәдә мүәллифин кениш тәрчүмеји-халы верилмиш-дир...

«Шәрәфнамә»нин икинчи чилди исә габагда гејд олундуғу кими, Али Осман султанлары вә онларла мүасир олан Иран вә Туран шаһлары һаггындадыр.

Беләликлә, Бидлиси чохдан дүшүнүб арзу етдији, лакин јазмаға имкан тапа билмәдији Күрдүстан тарихи үзәриндә ишәлмәјә башлады. Бидлиси әсәрин башланғычында дөврүн ән'әнәсинә ујғун оларағ, бир нечә сәһифәдә аллаһын вә Мәһәммәд пејғәмбәрин тәрифиндән, аллаһын бөјүклүјү, Гур'анын әһәмијјәтиндән данышыр. О, тарих елминин әһәмијјәти вә бу елмә олан һәвәсиндән бәһс едәрәк өз фикрини белә изаһ едир:

«Күрдүстан һөкмдарлары вә онларын вәзијјәти һаггында тарихчиләр тәрәфиндән индијә гәдәр низама салынмыш тарих китабы јазылмадығы үчүн мәним фикримә белә кәлди ки, өз имканым даирәсиндә күрдләрин вәзијјәти вә јашајышлары һаггында Иран тарихләриндә охудуғум вә дөғру данышан гочалардан ешитдијим мә'лумат әсасында бир китаб јазыб ону «Шәрәфнамә» адландырым» (76, 8; 97, 9).

Мүәллифин кичик јашларындан алдығы тә'лим вә тәһсил, зәманәсинин һадисәләри илә һәртәрәfli вә дәриндән таныш олмасы ону өз халгынын унудулмуш тарихини әтрафлы сурәтдә өјрәнмәјә вадар етмишди. Она көрә дә Бидлиси өзү үчүн мөвзу сечәркән һағлы оларағ, өз халгынын тарихини үстүн тутмуш вә онун үзәриндә сә'јлә ишләмишди.

В. Велјаминов-Зернов гејд едир ки, «Бидлисинин өһдәсинә дүшән бу иши башгасы етмәли олсајды, о, нәинки чәтши оларды, бәлкә дә һеч мүмкүн олмазды» (76, 11).

Бидлиси «Шәрәфнамә»нин икинчи чилдин салнамә шәклиндә јазарағ, 319 илин (1287—1596-чы илләрин) һадисәләрини гыса һалда вермишди. Лакин о, бә'зи һадисәләрин изаһында даһа гәдим дөврә ишарә етмишди.

«Шәрәфнамә»нин Күрдүстан тарихини изаһ едән биринчи чилди мүәллиф тәрәфиндән чох әтрафлы вә хүсуси марағла јазылмышдыр. Фричин көстәрдији кими, «әслән күрд ханәданындан чыхан «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәф хан милләтин бүтүн һәјатына вә дини хүрафатына вағиф иди (97, 20)». Алман профессору Фричин «Шәрәфнамә» мүәллифи һаггындакы гејдилә разылашмағ олар, лакин онун о дөвр үчүн милләт сөзү ишләтмәси дүзкүн дејилди, чүнки буржуа чәмијјәтинин мөвчуд олмадығы бир заманда милләт мәсәләсиндән данышмағ олмаз. Мүәллиф өз јарадычылығы дөврүндә игтисади вә сијаси чәһәтдән Османлы султанларына там бағлы олмушдур. Фрич јазыр: «Мүәллифин әсәринин јазылмасы бир милјон дөрд јүз мин ағча мәбләғинә баша кәлди» (97, 386).

Бу чүр фактлардан бир даһа ајдын олур ки, Бидлиси өз әсәрини әввәл III Султан Мурадын, сонра исә III Султан Мәһәммәдин разылығы илә јазмышдыр. Лакин Шакир Хәсбак өз әсәриндә «Шәрәфнамә»нин куја II Шаһ Аббасын тәләби әсасында јазылдығыны ирәли сүрүр» (80, 15). Бу фикир гәтијән дүзкүн дејилди. Чүнки Шәрәф хан Бидлиси II Шаһ Аббасын јох, I Шаһ Аббас һакимијјәтинин илк дөврләринә гәдәр јашамышдыр. Һәмнин дөврдә исә Бидлиси һәр чәһәтдән Османлы султанларындан асылы олдуғу үчүн әсәринин һәр ики чилдиндә Османлы мөвгејини мүдафнә етмишди. Мүәллифин бу чәһәтинин совет шәрғшүнасы И. П. Петрушевски дә өз әсәриндә гејд етмишди (24, 31).

Бидлисидә олан бу чәһәт Османлы сүләләсинин мәнәфејинә ујғун олмајан бир сыра тарихи һадисәләрин «Шәрәфнамә»дә дүзкүн вә реал ишыландырылмасына мане олмушдур. Мәсәлән, Бидлиси 1512—1520-чи илләрдә I Султан Сәлимин гәсбарлығы сијасәти вә Мөвлана Идрис Бидлисинин тәшәббүсү нәтичәсиндә бир сыра күрд әмирликләринин Османлы һакимијјәтинә нечә табе олдуғуну көстәрмир. Ејни заманда күрд әһалисиндән олан бу әмирликләрин османлыларын Асијада, Авропада вә Африкада апардығлары ишғалчылығ мүһарибәләриндә истифадә едилмәсини дә Бидлиси әсәриндә гејдә алмыр (132, 1206; 55, 9—32).

1514-чү илдә, јә'ни Чалдыран мүһарибәсиндән аз әввәл I Султан Сәлимин әмри илә Османлы вилајәтиндә јашајан шнәләрин күтләви сурәтдә (тәхминән 40 мин нәфәрин) (98, 345—346) өлдүрүлмәси дә «Шәрәфнамә»дә гејд едилмишди. Көстәрилән бу фактлардан мүәллифин сијаси мөвгеји мөјјән олунур ки, бу да онун јарадычылығында өз әксини тапмаја билмәзди.

Әсәрдә мөвчуд олан бу кими чатышмајан чәһәтләрлә јанашы, мөјјән тарихи һадисәләрин тәсвириндә бир-биринә зидд фикирләрә вә сәһв рәғәмләрә дә тәсадуф олунур. Мәсәлән, мүәллиф Азәрбајчандан Бидлис вилајәтинә кетмәсини

эсэрин биринчи чилдини 351-чи сәһифәсиндә белә гејд едир ки, «Хосров Пашанын сә'ји нәтичәсиндә мән вә мәнимлә бирликдә мин нәфәр ислам өлкәсинә—өз ата-баба јурдумуза гајытдыг». Јенә һәмин чилдин 454-чү сәһифәсиндә көстәрир ки; «Һичри 986-чы ил, шәввал ајынын 3-дә 400 нәфәр, о чүмләдән 200 нәфәр Рузәки илә бирликдә Нахчывандан Бидлисә доғру һәрәкәт етдик».

Бунунла мүәллиф бир-биринә әкс олан фикир сөјләјир вә ејни һадисәдә иштирак едәнләрин сајыны мүхтәлиф мигдарда көстәрир. Мүәллиф Азәрбајчандан Бидлис виләјәтинә кәлмәсини ислам өлкәсинә кетмәк кими гәләмә вермәклә, о дөвр үчүн чох сәчијјәви олан сүнни вә шиә мәсәләсинә дә өз мүнәсибәтини билдирир вә сүнни тәригәтинә мәнсуб оланларын эразисини әсил ислам торпағы кими мүгәддәс сајыр. Бу вә бир сыра дикәр фактлара әсасән Бидлисинин сүнни-шиә тәригәтләриндә битәрәф мөвгә тутан тарихчи һесаб етмәк олмаз.

Бидлиси дә мүәсириләри һәсән бәј Румлу, Гунабади (Чәнубади), Әбдүлфәттаһ Фүмәјни, Искәндәр Мүнши вә с. кими феодаһ әлејһинә вә гәсбкарлыг сијасәтинә гаршы чыхыш едән халг күтләсини «гарәткар» вә «мүтәмәррид» адландырыр.

Биз «Шәрәфнамә»ни тәһлил дејил, тәдгиг етмәклә мәшғул олдуғумуз үчүн онда олан бә'зи нөгсан чәһәтләри гејд етмирик вә һәм дә В. Велјаминов-Зерновун сөзү илә десәк «Шәрәф хан Бидлиси јүксәк вәзифә дашымыш вә силаһ адамы олмушдур» (76, 12) «Бунунла белә «Шәрәфнамә» орта әсрин дикәр мәнбәләринә нисбәтән чох сәлис вә долғун тәрздә јазылмышдыр.

Шәрәф хан Бидлиси әсэрин биринчи чилдини белә гуртарыр:

منت ایزد راکه بر وفق مراد
کرد کلکم از سر دانش سواد
قصه حکام کردستان تمام
پیش از این گفتار نیاوردم والسلام

(76, 459)

(Тәрчүмәси: Шүкр аллаһа ки, арзума ујғун олараг, гәләмим билик сәрчәшмәсиндән вәрәг галдырды.

Күрдүстан һөкмдарлары һаггындакы һекајәм гуртарды.

Бундан артыг сөз ачмајачағам, вәссалам).

XVI әсрин күрд тарихчиси Шәрәф хан Бидлиси ејни заманда маарифпәрвәр бир шәхс иди. О, Күрдүстанда маарифин инкишафы үчүн чалышыш вә Бидлис шәһәриндә 5 тәдريس мәктәби тикдирмишдир (76, 348). һәмин мәктәбләр 1590-чы илдә гуртарыб истифадејә верилмишдир.

Бидлиси сонракы нәсли үчүн зәнкин бир китабхана да јадикар гојмушдур. Лакин бу китабхана онун нәвәси Бидлис әмири Әбдал хан заманында (1656—1666-чы илләрдә) Ван әјаләтинин һакими Мәлик Әһмәд паша тәрәфиндән гарәт едилән заман ев әшјасы илә бирликдә Түркијәә апарылмышды. (48, 219; 89, 50). Бунунла да Шәрәф хан Бидлисини елмә вә маарифә олан ән'әнәсинә харичи ишғалчылар тәрәфиндән сон гојулду. Лакин онун өлмәз әсэри («Шәрәфнамә») күрд халгынын тарихини јашатмагла бәрәбәр өз мүәллифи Шәрәф хан Бидлисини дә тарихдә јашадачагдыр.

«ШӘРӘФНАМӘ»НИН ЈАЗЫДМАСЫНДА МҮӘЛЛИФИН ИСТИФАДӘ ЕТДИЈИ МӘНБӘЛӘР.

Шәрәф хан Бидлиси күрд вә Күрдүстан тарихинә һәср етдији әсэринин биринчи чилдиндә 1287—1596-чы илләр арасында баш верән һадисәләри гыса һалда изаһ едир. Мүәллиф әсас диггәтини XV—XVI әсрләрин мүһүм һадисәләринә верир. Чүнки бу дөврдә Иран вә Кичик Асијада (Түркијәдә) әмәлә кәлән дәјишикликләр гоншу күрд халгынын итисади-ичтимаи вә сијаси һәјатына тәсирсиз галмырды. Одур ки, Бидлиси өз әсэри үзәриндә ишләјәркән Күрдүстан тарихи илә әлағәдар, она гоншу олан өлкәләрин: Азәрбајчан, Иран, Кичик Асија вә Эрәб өлкәләринин дә тарихиндән чох истифаде едирди. О, Күрдүстан тарихи үчүн лазым олан фактлары јалныз бу өлкәләрин тарихи мәнбәләриндән өјрәнирди. Буна көрәдир ки, Күрдүстан тарихшүнаслығы үчүн әһәмијјәтли олан «Шәрәфнамә»дә һәмин өлкәләрин тарихи һадисәләри гыса сурәтдә изаһ едилир.

Бидлисинин истифаде етдији илк мәнбәләрдән бири Мирхондун «Рөвзәт үс-Сәфа» китабыдыр. О, һәмин китабын мүгәддимәсиндә јазылмыш тарих елминин әһәмијјәти һаггындакы бәһси өз әсэринин башланғычында јазыр вә бу елмә олан һәвәсини гејд едир (76, 5; 121, 7).

Бидлиси «Шәрәфнамә»нин мүгәддимәсиндә күрдләрин милли мәншәји вә онларын илк јашајыш јерләрини изаһ едәркән, Фирдовси «Шаһнамә»синдә Зөһһакын падшаһлығы һаггындакы ше'рини әсас көтүрүр (42, 9; 76, 12).

Мүәллиф Мөвлана Тачәддин әл-Күрдинин (Хејрәддин адилә мәшһурдур) «Тач әт-Тәварих» әсэринә истинад едәркән, Фәрһадын Кәһһур күрдләриндән олдуғуну ирәли сүрүр. О, мөвлана Сејидәддин (Хачә әфәнди адилә мәшһурдур) тәрәфиндән јазылмыш «Али Осман һадисәләри» һаггындакы әсэринә истинад едәрәк, күрд халгынын итаәткар олмадығыны јазмышдыр вә һәмин әсәр Али Осман сүләләсинин тарихини биринчи Султан Сәлим дөврүнә гәдәр өзүндә әкс етдирир (103, 211).

Бидлиси «Лур» адынын мәншәји һаггындакы изаһында Һафиз Әфрунун «Зүбдәт әт-Тәварих» китабындан бир мәнбә кими истифадә едир.

О, Ибн-Хәлдунун «Јафе» тарих китабына истинад едәрәк Исмаиллијә хәзинәсинин 1171-чи илдә Сәләһәддин Әјјуби тәрәфиндән алынмасыны гејд едир вә бир сыра дикәр мәлу-матлар верир (76, 71—73).

Бидлиси Сәләһәддин Әјјуби заманында Димәшг һөкмдары Мәлик Әфсәл тәрәфиндән Әшглан (Димәшгин јахынлыгындадыр) шәһәринин дағылмасы вә әһалинин ағыр вәзијјәтә дүшмәсини «Мир'ат әл-Чанан» тарихинә истинад едәрәк јазмышдыр. О, Күрдүстан чоғрафијасыны верәркән Һәмдуллаһ Гәзвининин 1339-чу илдә јаздығы әсәриндән бир мәнбә кими истифадә едир. Һәммин әсәр Шәрәф хан Бидлисинин ән чох истифадә етдији мәнбәләрдән бириди. О, Чинкиз хан дөврүндә күрд әмирликләриндән алынған веркиләрин мигдарыны да Һәммин әсәрдән көтүрмүшдүр (63, 117—129; 76, 353—356).

«Шәрәфнамә»нин мүәллифи Султан Чәләләддин Харәзминин өлдүрүлмәси фактыны Шејх Рүкнәддин Әлаүддөвлә Симнанинин «Игаблијә» әсәри, Һәмдуллаһ Гәзвинин «Тарихи гозиде» вә Дөвләтшаһ Сәмәргәндиин «Тәзкирәт әш-Шүәра» әсәрләринә истинадән јазмышдыр. О, Чәләләддин Харәзмшаһын, Бидлис вә дикәр күрд вилајәтләринә кәлмәсини гејд едәркән јенә дә Һәммин әсәрдән истифадә етмишди (66, 149—163; 76, 352—368).

Мүәллиф Бидлис вилајәти һаггында данышаркән Фирузабадинин «Гамус» әсәриндән истифадә едәрәк јазыр: «Бидлис һавасы вә сују јахшы олан јерә дејилир» (111, 214; 76, 335).

Бидлиси Һәммин бөлмәдә Бидлис вилајәтиндән чыхан бир сыра елм хадимләрини дә көстәрир. О, Һәммин изаһында «Нәфәһат әл-Үнс» әсәриндән бир мәнбә кими истифадә етдијини вә бу әсәрин Әбдүррәһман Чами тәрәфиндән јазылдығыны гејд едир (76, 345). Лакин Катиб Чәләби «Нәфәһат» әсәринин мүәллифи Чами дејил, Әбутаһир әл-Күрди олдуғуну көстәрир (103, 15). Бизә көрә Бидлиси Әбдүррәһман Чаминин «Нәфәһат әл-үнс» әсәриндән истифадә етдији кими, Бидлис алими Әбутаһир әл-Курдинин дә «Нәфәһат» адлы әсәриндән истифадә етмишди, лакин о буну көстәрмәмишди. Мүәллиф Әмир Тејмурун 1393-чү илдә Күрдүстаны ишғал етмәсини XV әсрин бир сыра мәнбәләриндә көстәрилдији кими верир. Лакин истифадә етдији мәнбәләрдән тәкчә «Зәфәрнамә»нин адыны гејд едир (77, 687; 76, 120).

Бидлиси 1421-чи илдә Шаһрух Мирзәнин (Әмир Тејмурун оғлудур) Күрдүстана кәлмәсини вә бир сыра күрд әмирләрини өз итаәти алтына алмасыны да XV әсрин дикәр мәнбәләриндә гејд едилдији кими көстәрир. Лакин о, дөврүн мәнбәләриндән јалныз «Мәтлә-үс-Сә'деин (108, 449—450; 76, 378)

вә Мәчмә-үл-бәһрејн» әсәриндән истифадә етдијини гејд едир.

Тәдгигат просесиндә Бидлисинин изаһ етдији һадисәләр дөврүн бир сыра мәнбәләри илә мүғажисә олунду. Бир чох һадисәләр мәзмун е'гибары илә бир-биринә охшар вә јахуд да ејни формада верилмишди.

Беләликлә, демәк олар ки, мүәллиф мәнбәләр әсасында тарихи һадисәләри изаһ едәркән тәһрифә јол вермәмиш вә орта әсрин дикәр мүәллифләри кими, бүтүн һадисәләри һағыл тәрзиндә тәкрар етмишди. Бидлиси әсәринин икинчи чилдиндә Али Осман сүләләсинин тарихини јазаркән истифадә етдији мәнбәләрдән Гази Әһмәд Гаффари Гәзнәвинин «Тарихе чаһан ара» әсәринин адыны чәкир. О, «Шәрәфнамә»нин I чилдиндә Луристанда һөкмдарлыг едән күрд тајфаларынын тарихини дә әсасән «Тарихе чаһан ара» әсәринә истинадән јазмыш (76, 20—52; 100, 167), лакин әсәрдән истифадә етдијини гејд етмәмишди. Бидлиси Али Осман сүләләсинин тарихиндән бәһс едәркән, онларын јашадығы илк шәһәрин Мәрв олдуғуну гејд едир. Мүәллиф Һәммин шәһәрдә монголларын төрәтдикләри чинајәтләрдән бәһс едир. О, бу һагда олан фактлары Хондәмирин «Һәбиб әс-Сијар» әсәриндән иғтибас етдијини көстәрир.

Бидлиси әсәринин һәр ики чилди үзәриндә ишләјәркән тәкчә тарихи мәнбәләрдән дејил, бәди әдәбијјатдан да истифадә етмишди. О, Мәрв шәһәриндә күнаһсыз әһалинин монголлар тәрәфиндән күтләви сурәтдә гырғыныны тәсвир едәркән Әмәр Хәјјамын ашағыдакы рүбаисини гејд едир.

ترکب بباله ای که در هم پیوست

پشکسن آن روا نمیداند مست

چند بن سر و پای نازنینی از سر دست

از مهر کی پیوست و بکینی که شکست

87, 10; 78, 7.

(Тәрчүмәси: Пијаләнин тәркиби мејлә бирләшдикдә мәст онун сындырылмасыны рәва билмәз.

Кимин мәнәббәти үчүн бирләшән көзәлләрин башы, ајағы вә голлары—бах кимин гәзәбилә сындырылды.)

Бидлиси бурада монголларын чинајәтини һуманист бир тарихчи кими гәләмә алмышдыр. Мүәллиф бир сыра мәшһур шаирләрин, о чүмләдән Фирдөвсинин «Шаһнамә»синдән, Һафиз Ширазинин «Диван»ындан, тачик шаири Әбдүррәһман Чаминин «Хирәднамә»синдән вә дикәр әдiblәрин әсәрләриндән истифадә едәркән, өз әсәрини һәм мәзмун вә һәм дә бәди чәһәтдән зәнкинләшдиришди.

Бидлиси истифадә етдији мәнбәләрдән бә'зиләринин мүәллифини көстәрсә дә әсәрин адыны гејд етмир вә јахуд да әсәри көстәрсә дә мүәллифини гејд етмир. Тәдгигат заманы

бунлардан бә'зиләри мүүжәнләшдирилиб гајдаја салынмышдыр. Бунунла бәрабәр, тәдгигат просесиндә 1393-чү илдә Тејмурләнкин Чәмлик адлы јердә (Мардин јахынлығындадыр) дүшәркә салмасы, Күрдүстан әмирләриндән бә'зиләринин бәјүк тәнтәнә илә онун көрүшүнә кәлмәси вә онларын Тејмурләнк тәрәфиндән сәмиһи гәбул едилмәси дә мә'лум олду. Бир сыра һадисәләр XV әсрин мәнбә'ләриндән Шәрәфәддин Әли Јәздинин «Зәфәрнамә»синдә, Низамәддин Шаминин «Зәфәрнамә»синдә, (77, 372—373; 126, 149—150), Мирхондун «Рөвзәт әс-Сәфа» әсәриндә вә Бидлисинин «Шәрәфнамә»синдә (112, 35) ејни мәзмунда гејд едилмишдир. Мәсәлән, Әмир Тејмурун һәмин дүшәркәдән Султанијјәдә олан аиләси үчүн көндәрдији һәдијјәнин Шејх адлы бир шәхс тәрәфиндән гарәт едилмәси о дөврүн мәнбәләриндә олдуғу кими гејд едилди. Тәкчә «Шәрәфнамә»нин мүүллифи һәмин шәһсин күрд Бәхти гәбиләсиндән олдуғуну әлавә етмишдир. Бизчә «Шәрәфнамә»нин бу гејдијјаты доғру дејилдир. Чүнки Бидлисинин мәнсуб олдуғу Рузәки тајфасы илә Бәхти тајфасы арасында узун заман мүбаризә вә тајфа вурушмасы давам етмишдир, ола биләр ки, тәкчә «Шәрәфнамә»нин мүүллифи о нөгтеји-нәзәрдән һәмин шәхсин Бәхти күрдләринә мәнсуб олдуғуну ирәли сүрмүшдүр.

Бидлисинин истифадә етдији мәнбәләр јалныз XIII—XV әсрләрин мәнбәләри олмушдур. О, XVI әсрин бир чох һадисәләрини өзүнүн шәхси мүшаһидәсинә вә өз сөзү илә десәк «доғру данышан гочаларын мә'луматына әсасән јазмышдыр» (76, 8). Она көрә дә Бидлиси өз әсәриндә XVI әср мәнбәләриндән јалныз «Тарихе чаһан ара»нын адыны гејд етмишдир.

XVI әср күрд халгынын тарихиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки һәмин әсрин әввәлләриндән башлајараг, бир сыра мүстәгил күрд әмирликләри Османлы һимајәсинә кечмәклә өз мүстәгилликләрини итирмиш вә османлыларын бир вассалына чеврилмишдир. Тәәссүф ки, бу дөврдә Османлы султанларынын тәшәббүсү илә Күрдүстанда баш верән бә'зи дәјишикликләр «Шәрәфна»дә лазыми гәдәр ишыгландырылмамышдыр.

Беләликлә, Бидлиси өз әсәри үзәриндә ишләјәркән бир сыра тарихи мәнбәләрдән истифадә едир вә һәмин мәнбәләри өз әсәриндә әкс етдирир ки, бу да өзлүјүндә тәдгигат иши үчүн чох фајдалыдыр.

Бидлисинин XVI әср Азәрбајчан вә Иран тарихинә аид вердији мә'луматлар чох сәчијјәвидир. Чүнки бу мә'луматлар онун шәхси мүшаһидәсинин ин'икасыдыр. Бидлисинин әввәлки мәнбәләрә истинадән вердији мә'луматлар нағыл тәрзиндә, кечмиш мүүллифләрин јаздыгларынын ејни тәкрары олдуғу үчүн тәнгидә лајигдир. Чүнки Бидлиси бир тарихчи олмаг етибары илә әввәлки мәнбәләрдән истифадә едәркән

онларда олан нөгсан чәһәтләри көстәрмәли вә өз мүлаһизәләри илә тәһлил вә тәдгиг етмәли иди. Бидлисидә олан бу чатышмамазлығы орта әсрин бүтүн тарихчиләриндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Она көрә дә «Шәрәфнамә» әсәриндә нәзәрә чарпан бу кими нөгсан чәһәтләрин үзәриндә дајанмаға лүзум јохдур.

ТАРИХШҮНАСЛЫГДА «ШӘРӘФНАМӘ»ДӘН ИСТИФАДӘ ЕДӘН ТАРИХЧИЛӘР

Апардығымыз тәдгигат вә истифадә етдијимиз мәнбә вә әдәбијјатлардан мә'лум олур ки, сонракы мүүллифләр XV—XVI әсрин күрд вә Күрдүстан тарихинә аид зәнкин бир мәнбә олан «Шәрәфнамә» әсәриндән дикәр мәнбәләрә нисбәтән чох истифадә етмишләр. Лакин онлар күрд халгынын тарихинә олдуғча сәһи јанашмышлар. Чүнки Јахын вә Орта Шәрг халглары ичәрсиндә Османлы султанларынын вә Иран шаһларынын ишғалчылыг сijasәтләринә гаршы күрдләр даһа инадчы олмушлар. Султанларын вә шаһларын ишғалчылыг сijasәтләрини нәзмә чәкән орта әср мүүллифләрини күрдләрин тарихи бир о гәдәр дә марагландырмамышдыр. «Шәрәфнамә»јә гәдәр демәк олар ки, күрд тарихи һаггында ајрыча бир әсәр әлдә јохдур, о дөврүн мүүллифләри белә бир әсрин јазылмасына нәвәс көстәрмәмишләр. Буна көрә дә күрдләрин тарихини арајыб, ахтармаг үчүн Азәрбајчан, Иран, түрк вә әрәб мәнбәләринә мұрачиәт етмәк лазым кәлирди (97, 82).

«Шәрәфнамә» ајрыча күрд тарихини өјрәнмәк үчүн сонракы тәдгигатчыларын әлиндә фајдалы бир мәнбә кими дә чох гијмәтлидир. Ону илк дәфә көркәмли түрк тарихчиси Катиб Чәләби (1591—1656) өз әсәриндә «Тарих Мир Шәрәф хаһ әл-Бидлиси» ады илә гејд етмишдир.

Катиб Чәләби Мир Шәрәф ханын тарих китабынын ики һиссәдән ибарәт олдуғуну көстәрәрәк јазыр: «Онлардан бири күрд һөкмдарлары һаггында мә'лумат верир, дикәри исә хәбәрләр мәчмүүсидир» (105, 234).

Катиб Чәләби «Шәрәфнамә»нин јазылмасындан 40 ил сонра, јәни 1635-чи илдә јаздығы «Чаһаннума» әсәриндә «Шәрәфнамә»дән даһа чох истифадә етмишдир (101, 410—430).

Беләликлә, бир даһа ајдын олур ки, Катиб Чәләби «Шәрәфнамә»дән истифадә едән илк Шәрг мүүллифидир.

«Шәрәфнамә»дән истифадә едән мүүллифләрдән бири дә Катиб Чәләбинин мүасир олан түрк сәјјаһы Әвлија Чәләбидир. О, Тифлис шәһәринин салынмасы һаггында бәһс едәрәк јазыр: «Иранзәмин мүвәррихләриндән «Шәрәфнамә» саһибинин сөзү үзрә бу шәһәри (Тифлиси) Искәндәр Зүлгәрнејнин

хезинедары Битлис бина етдирмишдир ки, Ван эжалетиндәки Бидлис шәһәрини дә о жапдырмышдыр» (48, 315).

Бидлиси гејд едир ки, доғру, дүзкүн рәвајәтә көрә Бидлис Искәндәрин гуламларындан биринин адыдыр. О, һәм Бидлис галасынын вә һәм дә вилајәтин (Бидлисин) банисидир (76, 335).

Сонра Өвлија Чәләби әсәринин бир чох јериндә «Шәрәфнамә»дән фактлар кәтирир вә ондан тарихи бир мәнбә кими истифадә етдијини гејд едир. Бу ики Шәрг мүүллифләриндән сонра, јәни 1669-чу илдә «Шәрәфнамә»ни түрк мүүллиф Мәһәммәд бәј ибн-Әһмәд бәј түрк дилинә тәрчүмә етмишдир (133, 70). Бундан сонра «Шәрәфнамә»нин Шәргдә узун заман бир мәнбә кими истифадәсиз галдығыны күман етмәк олар.

«Шәрәфнамә»дән истифадә едән Европа мүүллифләринә кәлдикдә, демәк олар ки, XVII әсрдән башлајараг, һәмин әсәр бир мәнбә кими онларын нәзәрини өзүнә чәлб етмишдир. Тәдгигат заманы мә'лум олду ки, 1632—1668-чи илләрдә франсыз сәјјаһы Жан Батист алты дәфә Орта вә Јахын Шәрг өлкәләринә сәфәр етмишдир. О, һәмин сәфәрләриндә Күрдүстаны кәзмиш вә Бидлис әмири Әбдалханла шәхсән көрүшмүшдүр.

Жан Батистин јаздығына көрә о, Әбдал-хана һәдијјәләр вермиш вә Әбдал хан да өз нөвбәсиндә она өз һөрмәтини кәстәрмишдир (74, 382).

Жан Батист өзүнүн «Сәфәрнамә» әсәриндә «Шәрәфнамә»дә гејд олуна бир һадисә һаггында белә јазыр: «Ван эжалетиндә варлы бир тачир балығы чох олан чајы пашадан ичарәјә көтүрүр... вә овчулар һазырлајыр. Лакин ов вахты һәр нә тутурларса балыг јох, илан олур. О илдән сонра һәмин чај бир даһа ичарәјә верилмир» (74, 382). Бидлиси бу һагда гејд едир ки: «Јаз ајларында чајын сују чохалдығындан балыг көлдән чаја кәлирди. Әһали истәдији гәдәр балыг тутурду. Мәним заманымда дөвләт мә'мурлары һәмин чајы ичарәјә верирдиләр. Тәсадүфән о ил балыг судан кәнара чыхмады... Беләликлә дә, о чај бир даһа ичарәјә верилмәди» (76, 355—356).

Жан Батистин әсәриндә «Шәрәфнамә»дәкиләрә охшар һадисәләрә тәсадүф етдијимизә бахмајараг, мүүллиф өз әсәринин һеч бир јериндә Бидлисинин әсәринин адыны чәкмир. Франсыз сәјјаһынын Бидлис әмири илә көрүшмәси вә һәр ики мүүллифин әсәрләриндә балыг һадисәсинин ејни мәзмунда верилмәси, В. Велјаминов-Зерновун јаздығына көрә «Шәрәфнамә»нин ән јахшы әл јазмасынын Франсада олмасы (76, 22) белә бир фикир доғура билир ки, Жан Батист «Шәрәфнамә»дән истифадә едән вә онун әлјазмасыны Франсаја апаран илк европалыдыр. Анчаг XIX әсрин әввәлләриндә Европада Д'Ербело өзүнүн «Тарих әш-Шәрәф хан әл-Бид-

лиси» вә «Тарихи әкрад» адлы мәгаләсиндә «Шәрәфнамә»дән кениш бәһс етмишдир. О, бу мәгаләсини јазаркән, Катиб Чәләбинин библиографик чәдвәлиндән истифадә едәрәк онун «Шәрәфнамә» һаггындакы гејдинин бәдни тәрчүмәсини вермишдир. Артыг бу дөврдән етибарән «Шәрәфнамә»нин әлјазмаларынын Европада мөвчуд олмасы ајрыча күрд тарихи илә мәшғул олан шәргшүнасларын нәзәр-диггәтини чәлб едирди.

Мәшһур инкилис шәргшүнасы Чон Малколм 1815-чи илдә өзүнүн «Иран тарихи» адлы әсәрини нәшр етдирди. О, һәмин әсәриндә «Шәрәфнамә»јә истинад едәрәк, күрдләрин иранлы олдуғларыны ирәли сүрүрдү (97, 8).

1826-чы илдә «Шәрәфнамә»нин тәрчүмә едилмәси фикри рус шәргшүнасларынын нәзәр-диггәтини чәлб едирди. Һәмин илдә рус шәргшүнасы М. Волков «Асија» журналынын 8-чи нөмрәсиндә чап етдирдији мәгаләси илә «Шәрәфнамә» вә онун мүүллифи һаггында бир сыра мә'луматлар верди (133, 210).

В. Велјаминов-Зернов гејд едир ки: «1826-чы илдән сонра «Шәрәфнамә» Европада өз елми дәјәрини тапды. Елмә бу хидмәти етмәк шәрәфинә исә Русија вә рус алимләри наил олдулар» (76, 14).

Бу заман Петербург Шәрг Дилләри Институтунун профессору Ш. Френ «Шәрәфнамә»ни тәрчүмә етмәк фикринә дүшдү. Лакин онун сәһһәтинин позулмасы белә бир ишин ичрасына мане олду (76, 15).

1856-чы илдә Петербургда Петер Лерхин редакторлуғу илә күрдләрин әчдадлары һаггында бир тәдгигат әсәри һазырланды. Һәмин әсәрин јазылмасында «Шәрәфнамә»нин әлјазмасындан тарихи бир мәнбә кими истифадә едилмишдир (20, 25).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Шәрәфнамә»нин нәракәндә әлјазмаларындан тарихи бир мәнбә кими истифадә олунамасы просеси Гәрб тәдгигатчылары арасында бир дә она көрә сүр'әтлә јайылыб елми әһәмијјәт кәсб етмишди ки, артыг бу заман Күрдүстан чоғрафијасыны, онун тарихини өјрәнмәк вә күрд дилини тәдгиг етмәк шәргшүнас алимләри вә сәјјаһлары марағландыран ән вачиб вә актуал бир мәсәлә олмушду¹⁰.

Елмин вә сијасәтин алимләр гаршысында гојдуғу бу тәләб «Шәрәфнамә»нин ајрыча бир тәдгигат объектинә чеврилмәсини вә онун нәракәндә әлјазмаларындан китаб һалына салынамасы зәруријјәтини сүр'әтләндирди. Бу вәзифәни исә көркәмли рус шәргшүнасы В. Велјаминов-Зернов јеринә јетирди. О, бу һагда јазыр: «Мән күрд тарихинә аид елмин

¹⁰ Шүбһә јохдур ки, бу дөврдә Күрдүстан тарихи вә чоғрафијасынын тәдгиг едилмәси бир дә капитализмин јени-јени мүстәмләкәләр ахтармасы илә әлағәдар иди.

тутдуғу мөвгеји нәзәрә аларағ, «Шәрәфнамә»нин нәшрини зәрури һесаб едиб вә оу ишә башладым» (76, 20).

В. Велјаминов-Зернов «Шәрәфнамә»ни фарс дилиндә тәртиб едиб, елм үчүн даһа фајдалы олан китаб һалында тәдгигатчыларын истифадәсинә вермәкдән өтрү тәхминән 30 ил эмәк сәрф етмишдир. О, бу ишлә мәшғул оларкән, «Шәрәфнамә»нин дөрд әлјазмасындан истифадә етмишдир. Лакин В. Велјаминов-Зернов гејд едир ки: «Бу дөрд әл јазмаларындан ән чох фајда верәни М. Ханыковун әлјазмасы вә Петербург Император Академијасынын Асија музејиндәки әлјазмасы олмушдур» (76, 20).

В. Велјаминов-Зернов бу әлјазмаларыны бир-бирилә мугајисә едәрәк дүзкүн нәтичәјә кәлмиш вә нәһајәт, елмә олан хидмәтини 1860-чы илдә мугајисәләшәрәтлә баша чатдырмышдыр¹¹.

В. Велјаминов-Зерновдан сонра Франсуа Бернард Шармуа «Шәрәфнамә»ни франсыз дилинә һазырламағ иши илә мәшғул олмушдур. Лакин 1869-чу илдә о, өлмүшдүр. «Шәрәфнамә»нин франсыз дилинә тәрчүмәсини һәр ики чилди 1875-чи илдә гуртармыш вә Петербург Император Академијасы тәрәфиндән нәшр олунмушдур.

Беләликлә, Күрдүстан тарихини тәдгиги үчүн ән фајдалы бир мәнбә олан «Шәрәфнамә»нин тәртибә салынмасына илк дәфә оларағ рус шәрғшүнаслары тәшәббүс кәстәрмиш вә бунунла да күрд тарихшүнаслығынын сонракы инкишафына шәраит јаратмышлар. Буна көрә дә, мугајисә шәрғшүнасларын әксәријјәти күрд тарихиндән бәһс едәркән, онун инкишаф дөврүнүн башланмасыны XIX әсрин II јарысындан һесаб едирләр. Бу һагда фикир сөјләјән Јасәми кәстәрир ки, «1863-чү илдән сонра күрдләр һаггында әлимиздә даһа дәгиг мәлүмат вардыр» (69, 102).

1897—1911-чи илләрдә Иранда олан франсыз елми һејәтинин башчысы чоғрафијашүнас Жак Дүморган, Иран, Азәрбајчан вә Күрдүстан чоғрафијасы һаггында 2 чилдән ибарәт көзәл әсәр јазмышдыр. Мугајисә һәмнин әсәрини јазаркән Бидлиси «Шәрәфнамә»синдән бир мәнбә кими истифадә етмишдир (71, 238).

1915-чи илдә Петербургда шәрғшүнас алим В. Ф. Минорскинин күрд тарихинә аид јаздығы әсәри чап олду. Мугајисә һәмнин әсәри үзәриндә ишләјәркән «Шәрәфнамә»дән бир мәнбә кими истифадә етмиш вә күрд тарихшүнаслығында онун әһәмијјәтиндән данышмышдыр (22, 9).

Јенә һәмнин илдә Берлин Шәрғшүнаслығ Академијасынын профессору Фрич тәрәфиндән һазырланмыш «Күрдләр» адлы

¹¹ В. Велјаминов-Зерновун сәјилә 1860-чы илдә Петербург шәһәри Император Академијасы мәтбәәсиндә «Шәрәфнамә»нин I чилди, 1862-чи илдә исә II чилди чапдан чыхды.

китаб нәшр олду. Фричин бу әсәри «Шәрәфнамә»нин изаһы тәрзиндә јазылмыш вә бәзи күрд гәбилә адларынын дүзкүн ифадәси верилмишдир.

Мугајисә Иран тарихчиси Әбдүләзиз Чаваһир Кәлам 1928-чи илдә нәшр етдирдији «Асар еш-һамаијјәт» адлы китабынын чох јериндә «Шәрәфнамә»јә истинадән фактлар кәстәрмишдир (88, 205).

1930-чу илдә Шәрғ дилләри мугајисәси профессор Сејид Мәһәммәдәли Авни Гаһирәдә «Шәрәфнамә»нин фарс нәшрини чап етдирир. О, һәмнин әсәрин һәр бир сәһифәсиндә әтрафлы изаһат вермишдир. Бу дөврдә «Шәрәфнамә» әс-Сејид Фәрәчулла Зәки әл-Курди тәрәфиндән әрәб дилинә тәрчүмә едилир. О, бу тәрчүмәни В. Велјаминов-Зерновун тәртиб етдији мәтн әсәсиндә һазырламыш вә мугајисә бир мугајисәләшәрәтлә вә кениш изаһатла јаздығы бу әсәрини «Күрд енсиклопедијасы» (121, 2—3). адландырмышдыр. һәмнин әсәр сонралар бир чох мугајисә дилләрә тәрчүмә едиләрәк, алимләрин вә әдибләрин күрд тарихини өјрәнмәси үчүн әсәс мәнбә олду.

1930-чу илдә мугајисә күрд мугајисә Билеч Ширкувенин Әл-гәзијјәт-үл Кордијјәтә адлы әсәриндә «Шәрәфнамә»дән бир чох фактлар кәстәрилир (55, 6—9).

Мугајисә күрд тарихчиси Мәһәммәд Әмин Зәки өз әсәри үзәриндә ишләјәркән, «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишдир.

Мугајисә Иран тарихчиси Әләскәр Шәмими һәмәданинин 1932-чи илдә чапдан чыхан «Күрдүстан» адлы әсәрини бир чох һиссәсиндә «Шәрәфнамә»јә истинадән чохлу фактлар вермишдир. О, һәмнин әсәриндә күрдләрин фарс мәншәли олдуғларыны исбат етмәјә чәһд кәстәрмишдир¹². «Ислам енсиклопедијасы»нда Иран вә Күрдүстан тарихиндән бәһс едиләркән, «Шәрәфнамә»јә истинадән бир нечә факт кәстәрилмишдир (132, 1206) ки, бу да тәдгигатчылар үчүн чох фајдалыдыр.

1932-чи илдә А. Букһпанын нәшр етдирдији әсәрдә Совет Азәрбајчанында јашајан күрдләр һаггында илк мәлүматы «Шәрәфнамә»јә истинадән верилмишдир. Гарабағ маһалында јашајан бу күрд тајфалары «Шәрәфнамә»дә «ијирми дөрд»ләр ады илә гејд едилир. (76, 32—39; 11, 57).

Мәһәммәд Мәрдох Күрдүстани «Тарихе Мәрдох» адлы әсәриндә «Шәрәфнамә»дән чохлу фактлар кәтирмишдир.

Совет күрдшүнасы А. Ш. Шамилов, 1936-чы илдә нәшр етдирдији әсәрини јазаркән «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишдир.

¹² һәмәдани һәмнин әсәрини 1930-чу илдә Иран әразиси тәркибинә дахил олан күрдләрин Рза шаһ һакимијјәтинә гаршы силаһлы чыхышлары јатырылдығдан сонра јазмышдыр. Мугајисә күрдләри фарс кими кәстәрмәклә, онларын демократик һуғуғлар уғрундаки мугајисәсини Иранын әрази бүтөвлүјүнә зәрәри һесаб етмишдир.

Совет алмлариндэн академик Э. Элизаде XIII—XIV эсрлэр Ширван тарихиндэн вэ Ширваншаһлар дөвлэтиндэн бәһс едәркән, «Шәрәфнамә»жә истинадән бир сыра фактлар көстәрир (7; 5).

И. П. Петрушевски Азәрбајчан тарихинә аид елми-тәдгигат иши илә мәшғул оларкән «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едир. О, Бидлиснини гыса тәрчүмеји-һалыны гејд етдикдән сонра, онун Азәрбајчанда I Шаһ Тәһмасиб вэ II Шаһ Исмајыл заманында мүхтәлиф вәзифәләр дашыдығыны вэ буна көрә дә Азәрбајчаны јахшы өјрәнә билдијини көстәрмишдир. О, тәкчә XVI эср һадисәләри һаггында Азәрбајчан тарихинә аид сон дәрәчә гијмәтли мә'луматлар верир (25, 304).

Беләликлә, Бидлиснини «Шәрәфнамә»сини тәкчә Күрдүстан тарихи үчүн дејил, ејни заманда Азәрбајчан вэ Иран тарихи үчүн дә фајдалы бир мәнбә һесаб етмәк олар.

Күрд мүәллифләриндән Мәһәммәд Әмин Зәкинни 1945-чи илдә нәшр етдирдији «Әд-дүвәл вә әл-нимарәт әл-күрдијә фи-л-әһд әл-ислам» (119) вэ 1947-чи илдә јаздығы «Мәшаһер әл-күрд вә Күрдүстан фи-л-әһд әл-ислам»(118), адлы эсәрләриндә «Шәрәфнамә»дән бир чох фактлар кәтирилмишдир. Һәмин мүәллиф 1951-чи илдә чап етдирдији «Тарих әс-Сүлејманијә» (120) адлы эсәрини јазаркән јенә дә «Шәрәфнамә»дән бир мәнбә кими истифадә етмишдир. Мүасир күрд тарихчиси М. Чәмил 1953-чү илдә чап етдирдији «Әш-Шәрәфнамә» эсәриндә «Шәрәфнамә»нин кениш изаһыны вермишдир.

Шәргшүнас алим В. Ф. Минорски 1953-чү илдә инкилис дилиндә нәшр етдирдији «Сәфәви дөвләтинин идарә тәшкилаты» эсәрини јазаркән «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едәрәк ону XVI эсрин дәјәрли мәнбәләри сырасында көстәрир (116, 71).

Мүасир Иран тарихчиси вэ миллијәтчә күрд олан Рәшид Јасәми 1952-чи илдә нәшр етдирдији «Күрд вә онун әчдадынын тарихи бағлылығы» эсәрини јазаркән Күрдүстан тарихинә аид бир сыра фактлары «Шәрәфнамә»жә истинадән вермишдир. О, күрдләрин фарс мәншәли олмаларыны исбат етмәк үчүн «Шәрәфнамә»дән истифадә едәрәк јазыр: «Күрдләрин иранлы олмасы һаггындакы рәвәјәтләрдән бири дә «Шәрәфнамә»нин гејдијәтәдир ки, Иранын тарихи шәхсијәтләрини күрд һесаб едир» (69, 117). Јасәмидә Шәмими Һәмәдани кими күрдләри фарс мәншәли көстәрмәклә, онларын демократик һүгүгләр уғрунда мүбаризәләрини Иранын әрази бүтөвлүјү үчүн зәрәри һесаб етмишдир вэ эсәрини дә елә бу мүнәсибәтлә јазмышдыр¹³.

¹³ Рәшид Јасәми. Көстәрилән эсәри, сәһ. 117.

Рәшид Јасәми бу эсәрини 1945—1946-чы илләрдә Иран әразиси тәркибиянә даһил олап Күрдүстанда демократик һәрәкәтин мәғлубијәтиндән сонра јазмышдыр.

Тарихе ришеји-нәжад-күрд» эсәринин мүәллифи Еһсан Нури һәмин эсәриндә «Шәрәфнамә»дән чохлу фактлар көстәрмишдир (50, 47).

Иран тәдгигатчыларындан Нәсрулла Фәлсәфи 1956-чы илдә чап етдирдији «I Шаһ Аббасын һәјәти» эсәриндә «Шәрәфнамә»дән чохлу фактлар кәтирир вэ онун мүәллифинин гыса тәрчүмеји-һалыны верир (125, 240).

1957-чи илдә ССРИ ЕА тәрәфиндән нәшр олунап «Өн Асија халглары» эсәринин редаксија һејәти «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едәрәк, онун мүәллифини «Күрд салнамәчиси Шәрәфәддин» олдуғуну гејд едир.

В. Никитин 1956-чы илдә франсыз дилиндә нәшр етдирдији «Күрдләр» адлы эсәрини јазаркән «Шәрәфнамә»дән тарихи мәнбә кими истифадә етмишдир (23). О, һәмин эсәриндә Күрдүстанын тарихи, чоғрафијасы, күрдләрин мәншәји, адәт вэ ән'әнәләри һаггында марағлы мә'лумат верир. Эсәр 1964-чү илдә рус дилинә тәрчүмә едилмишдир.

1958-чи илдә чапдан чыхан «Азәрбајчан тарихи»нин I чилдиндә XVI эср Сәфәвиләр дөвләтинә аид бәзи мә'луматлар «Шәрәфнамә»дәки гејдијәтә әсасән көстәрилмишдир (34).

М. Х. Не'мәтова 1959-чу илдә чап олунап «Ширванын XIV—XVI эср тарихини өјрәнилмәсинә даир» (39) адлы эсәрини јазаркән Бидлиснини «Шәрәфнамә» эсәриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишдир.

Күрд тарихчиси Шакир Хәсбак 1959-чу илдә јаздығы «Күрд вә күрд мәсәләләри» адлы эсәриндә XVI эср күрд тарихинә аид бир нечә факты «Шәрәфнамә»жә әсасән јазмышдыр (80, 25).

Үмумијәтлә, XVI эср Јахын вэ Орта Шәрг тарихи илә мәшғул олап бир сыра мүасир буржуа тарихчиләри «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишләр.

Совет тәдгигатчыларынын эсәрләриндә «Шәрәфнамә»нин һәр ики чилдиндә верилмиш тарихи фактлары даһа чох көрмәк мүмкүндүр. С. Ашүрбәјли өз эсәриндә «Шәрәфнамә»нин адыны хүсусилә гејд едир вэ онун франсыз нәшриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә етдијини көстәрир (10, 322).

А. Ә. Рәһмани 1960-чы илдә нәшр олунап «Тарихе аләм-араји Аббаси Азәрбајчан тарихинин мәнбәји кими» эсәри үзәриндә ишләјәркән «Шәрәфнамә»нин һәр ики чилдиндә тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишдир. Мүәллиф XVI эсрини сону үчүн әсас мәнбәләри гејд едәркән, «Шәрәфнамә»ни биринчи сырада көстәрир вэ онун мүәллифинин гыса тәрчүмеји-һалыны верир (28).

О. Ә. Әфәндијев 1961-чи илдә нәшр етдирдији «XVI эсрдә Азәрбајчан Сәфәви дөвләтинин тәшкили» адлы эсәриндә «Шәрәфнамә»жә истинад едәрәк гејд едир ки, бу эсәр Сәфәви дөврү илә мәшғул олап тәдгигатчылар үчүн Гызылбаши дөвләтинин характеризә етмәк нәттеји-нәзәриндән чох фајдалы,

дөврүн һадисәләриндән бәһс етмәкдә исә объектив характера маликдир (33).

Совет шәргшүнасларындан О. Л. Вилчевски 1961-чи илдә чап етдирдији «Күрдләр» адлы әсәриндә күрд халгынын тарихинә вә мәдәнијјәтинә аид бир сыра материаллары «Шәрәфнамә»дән истифадә едәрәк вермишдир (13, 98—159).

Кәрим хан Дүнбилинин гызы, көркәмли күрд шаирәси (119, 233) һејран ханымын сечилмиш әсәри тәртиб едиләрәк, онун һансы тајфаја мәнуб олмасы «Шәрәфнамә»дән әсасән мүәјјән едилмишдир (76, 311—317; 37, 5).

Совет тарихчиси М. Б. Руденко күрд тарихинә аид «Шәрәфнамә»нин әл јазмаларындан бәһс едәркән, Бидлисинин тәрчүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат верир. Лакин о, дүзкүн олмајараг Бидлисинин анадан олмасы тарихини белә (1689—1748) көстәрир (29, 115). Һалбуки Бидлиси 1543-чү илдә анадан олмушдур. Өлүмү һаггында исә һеч бир мә'лумат јохдур. Умумијјәтлә М. Б. Руденко өз әсәриндә гејд олунап дикәр тарихләри дә мәнбәләрдә олдуғу кими көстәрмәмишдир.

Совет алимләриндән Ч. Ибраһимов 1962-чи илдә нәшр олунап «XV әсрдә Азәрбајчан әразисиндә феодал дөвләт» адлы әсәрини јазаркән, Бидлиси «Шәрәфнамә»синдән тарихи бир мәнбә' кими истифадә едир вә ондан мүәјјән фактлар көстәрир (16).

«Фарс дилиндә Азәрбајчан сөzlәри» әсәринин мүәллифи Н. Зәринәзадә һәмин әсәр үзәриндә ишләјәркән Бидлиси «Шәрәфнамә»синдән истифадә етмишдир (38).

Н. А. Халфин 1963-чү илдә чапдан чыхан әсәриндә XVI әср күрд тарихи һаггында вердији гыса мә'луматы «Шәрәфнамә»јә истинадән јазмышдыр (30). О, һәмин әсәриндә әсасән XIX әср Күрдүстан һадисәләрини гејд етмишдир.

Әрәб мүәллифләриндән Мәһәммәд Рәшид әл-фил 1965-чи илдә нәшр етдирдији «Күрдләр елми нөгтеји-нәзәрдән» адлы әсәриндә күрдләрин мәншәји һаггында бәһс едир (122). Мүәллиф һәмин әсәрини јазаркән истифадә етдији илк мәнбәләрдән «Шәрәфнамә»ни көстәрмишдир. О, ејни заманда мүәсир тәдгигатчыларын мә'луматлары әсасында күрдләрин үмуми сајы вә јашадығлары әрази һаггында да мә'лумат верир.

Ч. Чәлил 1966-чы илдә чапдан чыхан «1880-чи ил күрд үсјапы» адлы әсәриндә күрд халгынын кечмиш тарихи һаггындакы гыса мә'луматы «Шәрәфнамә»јә әсасән јазмышдыр. Мүәллиф өз әсәриндә XIX әсрин икинчи јарысында Иран вә Түркијә әразиси тәркибинә дахил олап күрдләрин вәзијјәти вә онларын үсјаплары һаггында мә'лумат верир (14, 13).

«Гафгаз күрдләри» адлы китабын мүәллифи Т. Ф. Аристов орта әср күрд эмирликләринин тарихи һаггында гыса мә'луматын «Шәрәфнамә»јә истинад едәрәк вермишдир. Ф. Ари-

стовун көстәрдији фактлар «Шәрәфнамә»нин биринчи чилдиндә олдуғу һалда, мүәллиф һәмин чилди (8, 8—22) «Салнамә»—дејә гејд едир. Һалбуки «Шәрәфнамә»нин биринчи чилди күрд халгы вә Күрдүстан тарихи һаггында зәнкин мә'лумата малик олап там бир тарих китабыдыр, онун јалныз иллик һадисәләри өзнүдә әкс етдирәп икинчи чилдини «Салнамә» адландырмаг елми-тәдгигат нөгтеји-нәзәриндән даһа дүзкүн оларды.

Беләликлә, тәдгигат просесиндә елмин мүхтәлиф саһәләри үзрә 50-дән артыг совет вә буржуа тәдгигатчыларынын Бидлиси «Шәрәфнамә»синдән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмәси мә'лум олмушдур. Бунларын әксәријјәти күрд тарихи, Күрдүстан чоғрафијасы, күрдләрин мәншәји вә дилләрини тәдгиг едән тәдгигатчылардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан, Иран вә Сәфәвиләр тарихи илә мәшғул олап бир сыра мүәсир тәдгигатчылар бу зәнкин мәнбәдән даһа чоғ истифадә етмишләр.

XV—XVI әср күрд вә Күрдүстан тарихини тәдгиг едәркән, нәзәри чәлб едән мүһүм мәсәләләрдән бири дә истәр Бидлисинин мүәсирләри вә истәрсә дә «Шәрәфнамә»дән истифадә едән сонракы тәдгигатчыларын Бидлисијә вә онун әсәринә нечә мүнасибәт мәсәләсиндән ибарәт олмушдур.

«Шәрәфнамә» мүәллифинин мүәсирләриндән олап Оруч бәј Бајат Бидлисини бир тарихчи кими дејил, Нахчыван һакими Шәрәф хан кими (46, 187), «Фүтуһат» әсәринин мүәллифи Ә. Фүмәјни исә ону Тоникабон һакими кими көстәрир (86, 21). Искәндәр Мүншин дә «Шәрәфнамә» мүәллифини I Шаһ Тәһмасиб сарајында тәрбијә вә тәһсил алап Бидлис Әмирзадәси дејә (47, 141) гејд едир. Чүнки Бидлисинин мүәсирләри олап Азәрбајчан вә Иран тарихчиләри һәгигәтән ону I Шаһ Тәһмасиб вә II Шаһ Исмајыл дөврүндә Ширван, Тоникабон вә Нахчыван һакими кими таныјырдылар.

XVII әсрин орталарындан етибарән «Шәрәфнамә» мүәллифи бир тарихчи кими елм адамларынын диггәтини чәлб етди. Буна көрә дә Катиб Чәләби ону «мүвәррих Шәрәф хан» (103, 414), Өвлија Чәләби исә «мүвәррихи Иран зәмин» (Иран тарихчиси) дејә (48, 315) гејд едилрәр.

1669-чү илдә Бидлиси «Шәрәфнамә»си илк дәфә олараг түрк дилинә тәрчүмә олунду. Лакин сонралар дөврүн сијаси характери дәјишдијиндән Османлы һөкүмәтинин күрд вә Күрдүстан сөзүнү тамамилә ләғв етмәк сијасәти артды.

Шәргин башга тарихчиләри исә В. Велјаминов-Зерновун дедији кими, күрд халгынын тарихи илә лазыми гәдәр марағланмадығына көрә Шәрглә «Шәрәфнамә»нин нүсхәләри чоғ аз јајылды (76, 12) вә бу тарихи мәнбә Шәрг мүәллифләри тәрәфиндән нәинки бир китаб һалында тәртиб олунамады, һәтта бир заман онун ады белә, чәкилмәди.

В. Велјаминов-Зерновун јаздығына көрә инкилис шәрг-

шүнасы Ч. Малколм «Шәрәфнамә»нин бир нүсхәсинә малик олан илк европалы имиш. Лакин о да «Шәрәфнамә»нин едилдији кими, «Шәрәфнамә» вә онун мүәллифини дүңјаја танытдыран әсасән рус шәргшүнаслары олмушдур.

В. Велјаминов-Зернов јазырды ки, 1826-чы илдән е’тибарән Авропада Шәрәф ханын әсәри зијалы адамларын нәзәриндә өз гижәтини тапды (76, 14).

XX әсрин сонунда «Шәрәфнамә» бир нечә (фарс, түрк, күрд, франсыз вә с.) дилләрдә тәдгигатчыларын истифадәсинә верилди. Күрд тарихи, чоғрафијасы вә күрд дилини тәдгиг едән Авропа шәргшүнаслары Шәргин бу кезәл тарихи мәнбәјини әсас тәдгигат объектинә чевирдиләр. Лакин о заман «Шәрәфнамә» Шәргдә һәлә дә истифадәсиз галмышды. Јалныз XX әсрин әввәлләриндән Иран вә әрәб мүәллифләри, ән әввәл миллијәтчә күрд олан бир сыра мүәллифләр дөврүн сијаси тәләбинә ујғун олараг «Шәрәфнамә»дән истифадә етмәјә башладылар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир түрк мүәллифләринин әсәрләриндә әсасән «Шәрәфнамә» вә онун мүәллифинин адына тәсадүф олунмамышдыр. Бидлиси «Шәрәфнамә»синдән демәк олар ки, совет һакимижәти дөврүндә даһа чох истифадә едилмишдир.

«Шәрәфнамә»дән истифадә едән совет алимләри буржуа тарихчиләриндән фәргли олараг, «Шәрәфнамә» вә онун мүәллифи һаггында өз фикир вә мұлаһизәләрини јығчам шәкилдә олса да гејд едилрәр. Онлар ејни заманда «Шәрәфнамә» мүәллифинин милли мәнсубијјәтини вә һансы халгын тарихчиси олдуғуну кәстәрмәклә, күрд халгынын тарихән ајрыча бир халг олмасы мәсәләсини мұдафиә едилрәр. Иран тарихчиләриндән Р. Јасәми дә Бидлисини күрд алими дәјә гејд едилрәр (69, 135). Башга Иран мүәллифләри исә бу барәдә һеч данышмырлар.

И. П. Петрушевски кәстәрир ки: «Шәрәф хан Азәрбајчаны јахшы таныдығы үчүн ону Иран тарихчиси сырасына дахил етмәк олар» (25, 303). Һалбуки Иран мүәллифләриндән Әбдүләзиз Чаваһир Қалам өзүнүн «Китабханеји үмуми маариф» адлы әсәриндә мұхтәлиф емләрлә мәшгул олан бир сыра Иран тарихчиләри, о чүмләдән Бидлиснин мүасирләри һаггында мә’лумат вердији һалда, нә Бидлиси вә нә дә әсәри һаггында бәһс етмир (90).

Мүасир Иран тарихчиси Абдулла Рази «Тарих мүфәссәл Иран» адлы әсәриндә Сәфәвиләр дөврүнүн бир сыра тарихи әсәрләриндән: «Һәбиб-әс-Сијәр», «Тәһфеји Самин», «Әһсән әт-тәварих» вә с. бәһс етдији һалда, «Шәрәфнамә» һаггында һеч бир фикир сөјләмәмишдир (92, 444).

Беләликлә, бу кәстәрилән фактлара истинад едәрәк, Иран тарихчиләри тәрәфиндән Иран тарихчиси кими гејд едилмә-

јән вә миллијәтчә күрд олуб, әсасән өз халгынын тарихини јазан Шәрәф хан Бидлиснин XVI әсрин јеканә күрд тарихчиси һесаб етмәк, һәм елми вә һәм дә мәнтиги нөгтеји-нәзәр-дән даһа доғру оларды.

КҮРД ТАРИХШҮНАСЛЫҒЫНДА «ШӘРӘФНАМӘ»НИН РОЛУ

Күрдләрин ән гәдим Асија халгларындан олмасы һаггында илк мә’луматы, Асурија салнамәләриндән вә китабларындан (69, 49) башга, ерамыздан әввәл IV әсрдә јашамыш бөјүк јунан тарихчиси Ксенофонун әсәриндә көрмәк мүмкүндүр. О, өзүнүн «Анабазис» әсәриндә күрдләрин јашадығы әрази вә онларын гочаглыглары һаггында мә’лумат верир.

Ерамыздан әввәл күрдләр һаггында даһа әтрафлы мә’лумат верән мәшһур јунан тарихчиси вә чоғрафијашүнасы Страбон олмушдур (69, 109). Сонралар исә Азәрбајчан, Иран, әрәб вә түрк мәнбәләриндә күрд вә Күрдүстан тарихинә анд аз-чох мә’луматлар верилр. Лакин бунларын һеч бири күрд тарихи үчүн «Шәрәфнамә» гәдәр әһәмијјәтли олмамышдыр. Чүнки онун мүәллифи Күрдүстаны бир чох тарихчиләрдән даһа јахшы таныјырды.

Бидлиси һәлә вәтәндән узагларда олдуғу заман өз вәтәни һаггында дүшүнүр, онун һәр бир һадисәләрини диггәтлә изләјәрәк, ајрыча бир күрд тарихи јазмаг үчүн имкаһ ахтарырды. Мәһз бу чәһәттән дә бир чох тарихчиләр һаглы олараг ону күрд тарихчиси, әсәрини исә јеканә күрд тарихи—дејә гејд едилрәр. Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри ајрыча јазылан елә бир күрд тарихидир ки, о XVI әсрдә сонра күрд тарихшүналығында елми әһәмијјәт кәсб едәрәк, бөјүк рол ојнамышдыр. В. Велјаминов-Зернов һәмин әсәрин күрд тарихшүналығындакы ролуну гејд едәрәк јазыр: «Күрдүстан тарихини ардычыллыгла верән вә елми әһәмијјәтә малик олан бу әсәр 300 илә (1596—1860) јахындыр ки, мөвчуддур. О вахтдан бәри Шәргдә елә бир әсәр јазылмамышдыр ки, онунла мұгајисә едилә билсин» (76, 11).

Көркәмли рус алиминин јүз ил бундан әввәл ирәли сүрдүјү бу мүддәә һәлә дә өз елми әһәмијјәтини итирмәмишдир, чүнки сонракы тәдгигатчылар күрд тарихи үчүн «Шәрәфнамә» гәдәр әһәмијјәтли олан башга бир әсәрин олдуғуну һәлә заһирә чыхара билмәмишләр.

1850—1856-чы илләрдә «Шәрәфнамә»нин әлјазмасындан истифадә едән рус шәргшүнасы Петр Лерх «Шәрәфнамә»нин күрд тарихшүнаслыгындакы әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Пајтахтымызда топланмыш вә аличәнаб монархијамыз үчүн әһәмијјәтли олан әлјазмаларындан бири дә күрд тари-

хинин өjrөнилмәсиндә көзәл бир мәнбә саjылан «Шәрәфнамә»нин әлjазмасыдыр» (20, 5—6). В. Ф. Минорски күрд вә Күрдүстан тарихи үчүн әһәмиjәтли олан «Шәрәфнамә»дән бәһс едәрәк jазыр: «XVI әсрин ахыры күрд әмирликләринин тарихини вә хәритәсини верән мәшһур күрд салнамәси илә геjд едилир» (22, 8).

Геjд етмәк лазымдыр ки, В. Ф. Минорски күрд әмирликләринин тарихиндән бәһс едән биринчи чилди дүзкүн олмәjараг салнамә адландырмышдыр. һалбуки мәнбәләрдә «Шәрәфнамә»нин Күрдүстан тарихинә һәср едилмиш биринчи чилди там бир күрд тарихи, онун икинчи чилди исә хәбәрләр мәчмуәси (105, 234) вә jахуд салнамә кими геjд едилмишдир.

Алманиjа Шәргшүнасы Һерман Етте jазыр: «Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» вә jахуд «Күрдүстан тарихи» әсәри күрдләрин тарихини өjrәнмәк нөгтеji-нәзәриндән чох гиjмәтлидир» (50, 291). А. Букшпан геjд едир ки, «Шәрәфнамә» күрд тарихини өjrәнмәк үчүн jеканә бир сәнәддир (11, 57).

Фрич өз әсәриндә «Шәрәфнамә»нин күрд тарихшүнаслыгындакы әһәмиjјәтиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, «күрд бәjликләринин һәjат хүсусиjјәтләрини тәкчә мүхтәлиф милләтләрин тарихләриндән өjrәнмәк кифәjәт деjилдир, әсил мәсәлә күрдләрин өзләри тәрәфиндән jазылан тарихә әһәмиjјәт вермәкдән ибарәтдир ки, бу нөгтеji-нәзәрдән «Шәрәфнамә» чох мүнһүм бир китабдыр (97, 82).

Беләликлә, бир даһа мә'лум олур ки, «Шәрәфнамә»дән истифадә едән Авропа шәргшүнаслары вә алимләри XVI әсрин бу тарихи сәнәдини чох мүсбәт гиjмәтләндирәрәк, онун күрд тарихи үчүн ролундан лазыми гәдәр данышмышлар. Бунунла әлагәдар олараг М. Чәмил jазыр: «Авропа алимләринин е'тирафына көрә «Шәрәфнамә» чох гиjмәтли бир әсәрдир. Лакин тарих тәдриси илә мәшғул оланларын е'тинасызлыгы нәтичәсиндә сон вахтлара гәдәр бу әсәр чох аз дилләрә тәрчүмә едилмишдир» (121).

Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри тәкчә Гәрб мүәллифләринин деjил, о һәм дә Шәрг мүәллифләринин нәзәр-диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Мәсәлән, Мәһәммәдәли Авни тәрәфиндән тәртиб едилмиш вә Сеjид Фәрәчулла Зәки әл-Күрди вәситәсилә нәшр олунан «Шәрәфнамә»нин Гаһирә чашында деjилир: «Мәгсәд күрд таjфаларынын тарихини охучулара чатдырмаг вә онлары Асиjанын бу мүнһүм шәхсиjјәтинин (Бидлиснин—Ш. М.) тарихи илә таныш етмәкдән ибарәт иди... Одур ки, «Шәрәфнамә»нин икинчи чилдинин нәшриндән һәләлик сәрф-нәзәр олунур» (76, 117). Үмумиjјәтлә, «Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едән мүәсир буржуа күрд тарихчиләри онун тарихшүнаслыгдакы ролуну вә әһәмиjјәтини хүсуси ифадәләрлә геjд едилрәр. Онлар «Шә-

рәфнамә»jә мүсбәт гиjмәт вермәклә бәрәбәр, онун мүәллифини ән мәшһур шәргшүнаслар сырасында геjд едилрәр (117, 120).

Шакир Хәсбак өз әсәриндә «Шәрәфнамә»нин тарихшүнаслыг елминдә тутдуғу мөвгеjини геjд едәрәк, ону күрдләр һаггында әтрафлы бәһс едән илк мәнбә адландырмышдыр (80, 6).

Мүәсир Иран тарихчиси Р. Jасәми өз әсәриндә «Шәрәфнамә» мүәллифини күрд алимләри сырасында геjд едир (69, 135).

«Шәрәфнамә»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә едән совет алимләри онун күрд тарихшүнаслыгындакы әһәмиjјәтини вә ролуну геjд едилрәр. А. Ш. Шамилов «Шәрәфнамә» һаггында бәһс едәрәк jазыр: «Шәрәфәддин тәрәфиндән jазылмыш «Шәрәфнамә» XVI әсрин jеканә мәнбәjидир» (31, 3). И. П. Петрушевски «Шәрәфнамә»нин мүәллифини XVI әсрин jеканә тарихчиси адландырмышдыр (25, 305). А. Ә. Рәһмани өз әсәриндә «Шәрәфнамә»нин XVI әср Азәрбаjчан тарихи үчүн көзәл бир мәнбә олдуғуну геjд едир (28, 56). Ә. О. Әфәндиjев көстәрир ки, «Шәрәфнамә» бир чох габагкы мәнбәләри өзүндә әкс етдирмишдир... Бу әсәрдә XVI әср Азәрбаjчан тарихинә аид мараглы вә һәртәрәfli мә'лумат вардыр» (33, 19).

М. Б. Руденко Шәрәф хан һаггында гыса мә'лумат вердикдән сонра jазыр ки, о, 1596-чы илдә өзүнүн мәшһур вә тарихи әсәри олан «Шәрәфнамә»ни jазмышдыр (29, 115).

Н. А. Халфин көстәрир ки, «Шәрәфнамә» орта әср күрд халгынын тарихи вә мәдәниjјәти үчүн jеканә мәнбәдир (30). Америка мүәллифи Дана Адамс Шмидт өзүнүн «Чәсур адамлар арасында сәjаһәт» адлы әсәриндә Шәрәф хан Бидлиснин XVI әсрин көркәмли күрд тарихчиси кими геjд едәрәк «Шәрәфнамә» әсәринин әһәмиjјәтиндән бәһс етмишдир (134).

1956-чы илдә ССРИ ЕА тәрәфиндән нәшр олунан «Шәргин әдәби абидәләр хатирәси» адлы китабында деjилир ки, XVI әсрин ахырында Шәрәф хан Бидлиси тәрәфиндән jазылмыш «Шәрәфнамә» орта әсләрин күрд тарихи үчүн jеканә бир мәнбәдир (27, 18).

Бу гиjмәтли әсәрин фарс вә түрк дилләриндә олан әлjазмалары дүнjанын бир сыра мәркәзи китабханаларында мөвчуддур. һәмнин әсәрин бир нечә нүсхәси Британиjа Музеjиндә сахланылыр. Онун 1945-чи илдә һәсән бәj Jәзди, 1669-чу илдә һәсән иби-Һачы Мәһәммәд Ширван, 1816-чы илдә Әбдүл Чавад Мәһәммәд Таһир тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш нүсхәләрини көстәрмәк олар (133, 210).

С. Шедрин адына Ленинград Күтләви Дөвләт Китабхана-сынын фарс дилиндә олан әлjазмалары шө'бәсиндә М. Ханьков каталогунда «Шәрәфнамә»нин әлjазмасы вардыр. һәмнин нүсхә 1836-чы илдә Мәһәммәд Рза Сәбрәли оғлу тәрәфиндән jазылмышдыр.

«Шәрәфнамә»нин әлжамаларындан бир нүсхәси Вјанада, В. Велјаминов-Зерновун сөзү илә десәк, чәнаб Д-р Барддә олмушдур» (76, 22).

«Шәрәфнамә»нин бир нүсхәси дә Парис Милли китабханасынын фарс дилиндә олан әлжамалар фондунда сахланылыр (131, 304—05).

Алман шәрғшүнасы Герман Еттеини јаздығына көрә Шәрәф хан Бидлисини өз хәтти илә јаздығы «Шәрәфнамә» әсәри Инкилтәрәнин мәшһур Бодлејан китабханасында сахланылыр (122, 291).

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Шәрәфнамә» әсәринин әһәмијәтини нәзәрә алараг, һәлә фарс дилиндә үзү көчүрүлмәздән әввәл бу әсәр илк дәфә 1669-чу илдә Мәһәммәд бәј ибн-Әһмәд бәј Мирзә тәрәфиндән түрк дилинә тәрчүмә едилмишди. Онун һәмнин нүсхәси дә Британијададыр (133).

«Шәрәфнамә»нин әлжамаларындан бири дә 1858-чи илдә Мирзә Маһмуд тәрәфиндән күрд дилинә тәрчүмә едилмишдир (29, 115). Даһа сонралар исә онун әлжамалары франсыз, алман вә әрәб дилләринә дә тәрчүмә олунмушдур.

«Шәрәфнамә»нин Азәрбајчан дилиндә олан тәрчүмәси Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архивиндә әлжамасы шәклиндә сахланылыр. 1967-чи илдә онун рус дилиндә тәрчүмәси (тәрчүмәни Е. И. Василјева етмишдир) чапдан чыхмышдыр (52, 145).

Јахын вә Орта Шәрғ халғларынын тарихини өзүндә әкс етдирән бу гијмәтли әсәр 1964-чу илдә Иран мүәллифи Мәһәммәд Аббас тәрәфиндән јенидән тәртиб едиләрәк кениш мүгәддимә илә чап едилмишдир. (52, 145).

Бу көстәрилән фактлар «Шәрәфнамә» әсәринин тарихшүнаслыгдакы ролуну вә тутдуғу елми мөвгејини исбат етмәкдән башга, һәм дә мүәллифи—Шәрәф хан Бидлисини тарихи бир шәхсијјәтә чеврилдијини ајдын сурәтдә көстәрир. Бир чох мүасир мүәллифләр күрд халғынын тарихи сималарындан данышаркән Шәрәф хан Бидлисини XVI әсрин мәшһур күрд тарихчиси олдуғуну гејд едирләр (32, 26).

Беләликлә, бир даһа ајдын олур ки, «Шәрәфнамә» әсәри күрд вә Күрдүстан тарихини өзүндә әкс етдирән вә елми әһәмијјәт кәсб едән ајрыча бир тарих китабыдыр. Мәһз буна көрә дә «Шәрәфнамә» XVI әсрин ахырына гәдәр күрд вә Күрдүстан тарихи һаггында, еләчә дә Азәрбајчан, Иран, Түркијә вә диқәр гоншу өлкәләр һаггында мәлүмат верән башга мәнбәләрдән даһа гијмәтли вә фајдалы бир әсәрдир. Бүтүн бу чәһәтләри нәзәрә алараг, ону XVI әсрин јекәнә күрд тарихи вә дөврүн ән јахшы мәнбәләриндән бири кими гијмәтләндирирмәк олар. «Шәрәфнамә»нин ролу вә әһәмијјәтиндән данышаркән онун гоншу халғларын тарихи һаггындакы мәлүмат да тәдгигатчыларын нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир.

И ФӘСИЛ

XVI ӘСРДӘ КҮРДҮСТАН ВӘ КҮРД ХАЛҒЫНЫН ВӘЗИЛЈӘТИ

Күрдләр вә Күрдүстан

Күрд тарихини гәдгиг едән бир сыра тарихчиләр вә тәдгигатчылар күрд халғынын тарихи илә әлағәдар олараг онун мәншәји, адәт вә ән-әнәси, дини бахышы вә Күрдүстанын чоғрафи мөвгеји һаггында бир-бириндән фәрғли олса да, мүәјјән мәлүматлар верирләр.

Биз дә, бу фәсилдә әлдә олан материал әсасында вә «Шәрәфнамә»јә истинадән бу гәдим халғын мәншәји, адәт вә ән-әнәси, дини бахышлары вә Күрдүстанын чоғрафи мөвгеји һаггында ғыса мәлүмат вермәји фајдалы һесаб етдик.

Күрдләрин иә заман вә нечә әмәлә кәлмәләрини Фирдөвси өзүнүн «Шаһнамә» әсәриндә романтик формада изаһ едәрәк јазыр: «Пишдадиләрин бешинчи шаһы вә Чәмшиддән сонра Иран вә Туран тахтына саһиб олан Зөһһак таун хәстәлијинә тутулдуғу үчүн чијинләриндә илана бәнзәр ики дамар¹⁴ әмәлә кәлмишдир»(42, 9).

Бидлиси дә бу һадисәни ејнилә гејд етмишдир.

Фирдөвси ше'рлә гејд етдији бу әфсанәдә изаһ едир ки: «Бу хәстәлијин сағалмасы үчүн һәкимләр Зөһһака һәр күн ики кәнчин бејлидән јемәк һазырланмасыны јекәнә мүәличә һесаб етдиләр. Шаһ бу ишин ичрасыны Әрмаил вә Кәрмаил адлы вәзирләринә тапшырды. Лакин вәзирләр инсанпәрвәр олдуғлары үчүн бир кәнчин бејнинә бир гузу бејни әләвә едәрәк шаһа јемәк һазырлајыр, о бири кәнчи исә вәтәнини тәрк етмәк шәртилә азад едирдиләр.

Фирдовси көстәрир ки: «Һәмнин кәнчләр дағларда мәскән

¹⁴ Буна көрә дә она «Зөһһаки мардуш» дејилр.

салыб жашаыр вә аилә гурур вә беләликлә күрдләрин мәншәји башланыр (42, 9).

Беләликлә, күрд халгынын мәншәјиндән бәһс едән сонракы тарихчиләрин әксәријјәти дә, о чүмләдән «Шәрәфнамә» вә башга мәнбәләр дә ону әсас көтүрмүшләр (76, 12; 103, 449).

Сонракы тәдгигатчылар бу рәвајәти даһа да әсасландырмаг үчүн «Зөһһак зүлмүндән азад олмаг мүнәсибәтилә Дәмәвәнд әһалисинин һәр ил август ајынын 31-дә бајрам шәнлији тәшкил едиб, ону «ејд әлкүрди» (97, 10; 69, 116) (күрд бајрамы) адландырдыгларыны гејд едирләр.

Умумијјәтлә, күрдләрин мәншәји һаггында о гәдәр мүхтәлиф рәвајәтләр вардыр ки, һәтта тәдгигатчыларын өзләри дә гәти бир нәтичәјә кәлә билмәмишләр (69, 26; 23, 65).

Лакин күрдләрин ән гәдим Асија халгларындан бири олдуғуну вә карду ады дашыдығыны јунан тарихчиси Ксенофон һәлә е'рамыздан әввәл 441-чи илдә јаздығы «Анабазис» (19, 93) әсәриндә гејд етмишдир. Бир сыра тәдгигатчылар исә күрдләрин ерамыздан әввәл 607-чи илдә мидјалыларла бирликдә Асурија үзәринә һүчум етмәләрини көстәриләр (22, 7; 89, 15—26.)

Күрдләрин јашадыглары әрази һаггында һәм Ксенофон, һәм дә јунан чоғрафијашүнасы Страбон мә'лумат верир.

Страбон «Карду»лар адландырдығы күрдләрин јашадыглары әразинин Муш вә Дијарбәкир олдуғуну гејд едир. (Бах: 69). Бидлисинин јаздығына көрә «Карду» Бидлис наһијәсиндәки Суј адлы галанын кечмиш адыдыр (76, 424). Оручбәј Бајат өз әсәриндә «Карду» адлы мәнтәгәнин Күрдүстанда олдуғуну гејд едир (47, 105).

Беләликлә, тәдгигатчылар күрдләрин илк заманлар Загрус (Күрдүстан) дағлары этәкләриндә Карду дејилән әразидә јашајыб малдарлыг вә әкинчиликлә мәншул олмалары һаггында чохла мә'луматлар вермишләр. Умумијјәтлә, «карду» вә јахуд да «гарду» сөзләриндән игтибас едилмиш күрд сөзүнүн әсил мә'насы пәһливан демәкдир (76, 13).

Бидлиси өзүнүн «Шәрәфнамә» әсәриндә күрд тајфаларыны дил, адәт вә ән'әнәләри нөгтеји-нәзәриндән бир-бириндән фәргләнән 4 група (I Керманч, II Лур, III Кәлһур, IV Коран тајфасы) бөлмүшдүр.

Мүәллиф күрд тајфаларынын икид, горхмаз, әлиачыг, ата-ана һаггыны ичра едән, гонагпәрвәр, дуз-чөрәк гәдрини билән вә достлугда сәдагәтли олдуғларыны гејд едир (76, 13—15). Бир сыра тәдгигатчылар да күрд халгынын мәрд, инсапәрвәр вә ејни заманда дүшмәнә гаршы инадлы олдуғларыны көстәрилләр. Күрдләрин дини ислам динидир. Онлар, ән јахшы инсан, Мәһәммәд пејғәмбәри һесаб едәрәк оруч, намаз, зәкат вә һәчч ишләрини ичра едирләр.

Күрдләрин дини һаггында «Шәрәфнамә»дә хүсуси гејд едилир вә бурада көстәрилир ки: «Бесјан, Бәхти, Тасини,

Халиди вә Дүмболи тајфалары Језиди тәригәтинә мәнсуб олуб башга тәригәт хадимләринә һәдсиз кин вә әдавәт бәсләјирләр» (76, 14; 103, 449).

Күрд тајфалары арасында сүнни вә шиә мәнһәбләри чох јајылмышдыр. Белә ки, Түркијә Күрдүстанында јашајан күрдләрин һамысы, Иран, Ираг вә Сурија күрдләринин исә демәк олар ки, әксәријјәти сүннидир. Бәзи тәдгигатчыларын јаздыгларына көрә һазырда күрд тајфалары арасында језиди, Гадири, Рәфаи вә башга дини тәригәтләр дә вардыр. Буналарын һәр биринә ајры-ајры шејхләр башчылыг едир вә оларын бүтүн көстәриши сөзсүз ичра олунур (97, 12; 93, 19).

Күрдләрин јашадыглары әрази узун заман Иран вә әрәб мүәллифләри гәрәфиндән мүхтәлиф адларла гејд едилмишдир ки, биз мәнәәләрдә даһа о адлара тәсәдүф етмирик. Лакин XII әсрин орталарында Сәлчуг султаны Сәнчәр Јуристан илә Азәрбајчан арасындакы вилајәтләри, о чүмләдән һәмәдан, Динәвәр вә Қирманшаһ сәрһәддини мүәјјәнләшдирмәк вә гәрб һиссәләри Қирманшаһа табе етмәк мәгсәдилә Күрдүстанын бир гисмини мүстәгил е'лан едәрәк, ону һәмши әразидә јашајан халгын ады илә адландырды. Бундан сонра Сәлчуг дөвләтинин рәсми сәнәдләриндә Күрдүстан ады јазылды вә пајтахты Баһар¹⁵ шәһәри олмагла, Султан Сәнчәрин гардашы оғлу Султан Сүлејман 1159—1161-чи илләрдә Күрдүстан падшаһы олду (117, 5).

Беләликлә, Күрдүстан адыны илк дәфә Иран тарихчиси һәмдулла Гәзвини 1339—40-чы илдә јаздығы әсәриндә гејд етди (63, 127—129). һәмдуллаһ Гәзвинидән сонракы тарихчиләрин әсәрләриндә Күрдүстан сөзү гејд олунду.

Бидлиси Күрдүстанын чоғрафи сәрһәддини мүәјјән едәрәк јазыр ки, «Күрдүстан өлкәси һинд дәнизи саһилиндә олан һормуздан башлајараг дүз хәтлә Мәрәш вә Мәлатијјә вилајәтләринә гәдәр узаныр. О шималда фарс, Ираг Ә'чәм, Азәрбајчан вә Ермәнистан, чәнубда исә Дијарбәкир, Мосул вә Ираг-Әрәблә сәрһәдләнир (76, 13—14; 103, 449). Катиб Чәләби дә өз әсәриндә Күрдүстанын сәрһәддини Бидлисијә истинадан көстәрмишдир. Лакин Әвлија Чәләби 1646-чы илдә јаздығы әсәриндә Күрдүстан һүдудунун шималда Әрзрум, чәнубда исә Бәсрә вә Хәличи фарсла бирләшлијини гејд едир (48, 15; 50, 101).

Мүасир Иран чоғрафијашүнасы Әли Рәзмара гејд едир ки, Күрдүстан ваһид мәншәли әһалисинә көрә бөјүк бир мәнтәгәдир. О, Күрдүстанын узунлуғуну 1000, енини исә 400 километр гејд едир (93, 4).

Беләликлә, Күрдүстанын сәрһәдди һаггында сонракы тәдгигатчыларын тәһлили о гәдәр дә фәргли олмамышдыр. Күр-

¹⁵ Инди һәмәдан јахынлығындакы Баһар гәсәбәси кечмиш Баһар шәһәринин хәрәбәсидир.

дүстан өз чоґрафи мөвгејинэ көрө даґлыг бир өлкө олуб ти-
чарэт вэ мүнүм стратежи јоллардан бири үзэриндэ јерлэш-
мишдир. Белэ ки, Истамбул, Тэбриз, Баґдад, Тэбриз, Теһран,
Бејнэлнәһреји¹⁶ вэ с. мәркәзи шәһәрләр бир-бирилэ Күрдүс-
тан васитәсилә әлагә сахлајырды. Фон Һаммерин јаздығына
көрө 1394-чү илдэ Бејнәннәһреји вэ Күрдүстан јолларынын
Тејмурләнк тәрәфиндән алынмасы Күрчүстан вэ Ермәниста-
нын истила едилмәсилә нәтичәләнмишдир (99).

Мәһз бу чәһәтдән дә күрд халгы әсрләр боју арасы кәсил-
мәјән истилалара мә'руз галмыш вэ харичи ишґалчыларла
вурүшмалы олмушдур.

Әли Рәзмара гејд едир ки, Иран—Рум (Бизанс) мұһари-
бәләри дөврүндэ Күрдүстан дүшмән гаршысында бөјүк бир
сәдд олуб румлуларын мәґлубијјәтинә сәбәб олду. Әрәб и-
тиласы заманы бу вәзијјәт јенә тәкрар олдуғу үчүн әрәбләр
шималдан чәнуба гајытмаға мәчбур олдулар (93, 8). Буна
көрө дә, күрдләр әрәб итиласында дикәр Шәрг халґларына
нисбәтән даһа чох әзијјәт вэ гарәтләрә мә'руз галырдылар.
Ибн әл-Әсир көстәрир ки: «Һичри 16 (637)-чи илдэ Күрдүс-
тан әрәбләр тәрәфиндән истила едилдији заман күрдләрин
ислам динини заһирән гәбул етмәләринә бахмајараг вилајәт-
ләрдә ишґалчылара гаршы күрд үсјанлары узун заман давам
едирди» (45, 221—229). Одур ки, әрәб ордусуна бир шәһәри
вэ ја бир кәнди гәраәт етмәк үчүн орада бир күрд аиләсинин
јашамасы бәһанә үчүн кифајәт едирди.

Тәдгигатчыларын јаздығына көрө Азәрбајчан әрәбләр тә-
рәфиндән ишґал едилән заман Әрдәбил шәһәриндә сакин
олан Азәрбајчан мәрзбаны әрәб сәркәрдәсинә күлли мигдар-
да пул верәрәк, күтләви күрд ғырғынынын гаршысыны ал-
мышды (69, 177; 50, 100). Әрәбләр өз нөвбәләриндә күрд тај-
фалары илэ гоһумлуг әлагәси јарадараг, үсјанкар күрдләр
сакит едә билдиләр. Ибн әл-Әсирин јаздығына көрө Әмәви-
ләрин сонунчу хәлифәси Мәрван күрд ғызындан доғулмуш-
дур (45, 229, 76, 55).

Әрәбләр тәрәфиндән күтләви күрд ғырғынларынын һәјата
кечирилмәси дөврүн тәрәггипәрвәр адамларыны да һиддәт-
ләндирирди. Һафиз јазыр:

مزان دم ز حكمت كه در وقت مرگ

ارسطو دهد جان چو بپچاده كرد

(حافظ)

(Тәрчүмәси: «Һикмәтлә, ағылла ловґаланма сән,

Әрәсту олсан да өлүм заманы

Бичарә күрд кими чан верәчәксән» (61).

¹⁶ Бејнәннәһреји ики чајын арасы демәждир.

Беләликлә, күрдләр харичи истилалара гаршы мұбаризә
едәрәк, XI—XIII әсрләрдә бөјүк тајфа империјасы јаратды-
лар. «Шәрәфнамә»дә дејилдијинә көрө һәмин дөврдә Дијар-
бәкир, Чғәзирә, Динавар, Шәһрзур¹⁷, Луристан вэ даһа сонра-
лар Шам, Мисир вэ Фарс әјаләтләриндә күрд сүлаләләри
мүстәгил һөкүмәт тәшкил етмишләр (76, 19—60).

Гејд олунан бу һөкүмәтләрдән башга, о заман 46-ја гәдәр
вэ хырда әмирликләр вар иди.

Истәр о дөврдә вэ истәрсә дә XVI әсрин әввәлләриндә
күрд тајфалары арасында торпаг мүлкијјәтинин вэ әмирлик
һүгугунун ирси јол илэ нәсилдән нәслә кечмәси Күрдүстанын
хырда-хырда феодаллыґлара бөлүнмәсинә сәбәб олмушду ки,
бу да өзү-өзлүјүндә Күрдүстанын игтисади инкишафына ма-
не олурду. Күрд тајфа феодаллары арасында әсрләр боју
давам едән мұһарибәләр ваһид мәркәзләшмиш Күрдүстанын
јаранмасына имкан вермәди. Беләликлә, күрд тајфалары тә-
рәфиндән јаранан тајфа империјасы харичи һүчүчү гар-
шысында өзүнү мүдафиә етмәк гүввәсинә малик олмајыб тез-
ликлә сырадан чыхды вэ 1141—1172-чи илләрдә Күрдүстан
Сәлчүгиләр тәрәфиндән истила едилди.

Күрдүстан өз чоґрафи мөвгеји вэ стратеги әһәмијјәтинә
көрө Харәзмшаһларын, Азәрбајчан әтабәјләринин вэ XIII
әсрин орталарында исә монгол истилаларына мә'руз гал-
мышды.

Беләликлә, Баһар шәһәри әввәлки әһәмијјәтини итирди.
XIV әсрин әввәлләриндә Султанабад Чәм-чәмал шәһәри Күр-
дүстанын мәркәзи олду. Монгол итиласы дөврүндә мүдахи-
ләчиләр јенә дә күрд халгынын чидди мұґавимәтинә раст
кәддиләр. «Зәфәрнамә» вэ «Шәрәфнамә»дә гејд едилдијинә
көрө һегари әмири Иззәддин Ширван галасында Тејмурләнк
ордусуна гаршы инадлы мұґавимәт көстәрмишдир (76, 90;
77, 422).

XV әсрин әввәлләриндә Гарагојунлу һакимијјәти башлан-
ды. Фома Метсопски вэ Бидлиси көстәрирләр ки, 1405-чи ил-
дә Гарагојунлу Гара Јусиф Бидлиси әмири Шәмсәддинә пә-
наһ кәтирмишди вэ Әмир Шәмсәддин она һәр чәһәтдән јар-
дым көстәрди (41, 22). Бундан сонра Гара Јусиф даһа ар-
тыг гүввә топлајыб бир сыра күрд вилајәтләрини вэ Азәрбај-
чаны ишґал етди. Онуң өлүмүндән сонра Тејмурун хәләфи
Мирзә Шаһрух 1420-чи илдә Күрдүстанын бир сыра әмир-
ликләрини өзүнә табе етди (108, 447—449).

Күрд халгы үчүн даһа ағыр дөвр Ағгојунлу һакимијјәти
илэ башланмышды. Бу һакимијјәтин илк нүмајәндәси Бәјән-
дур тајфасына мәнсуб олан Тур Әли бәј Ағгојунлу XV әсрин
әввәлләриндә Тејмурун истилаларында иштирак етдији үчүн

¹⁷ Шәһрзур. Индики Күрдүстанда Әрдәлан вилајәтидир. Ба х: 76,
19—60.

Тејмур Дијарбәкир әјаләтини¹⁸ тијул шәклиндә она вермишди. Одур ки, Тур Әли Түркмән тајфасыны һәмин әјаләтдә мәркәзләшдирди.

1453-чү илдә һәсән бәј (Узун һәсән) Амид галасында (Дијарбәкирдәдир) тахта отурду. О, аз мүддәт әрзиндә Күрдүстанын бир һиссәсини Азәрбајчан, Ермәнистан, Ираг-Ә'чәм, Ираг—Әрәб вә Фарс торпагларыны өз һакимијјәтинә табе етди. Онун һакимијјәти дөврүндә Күрдүстанын бир сыра әмирликләри дә ишғал едилди. О, һәмин әмирликләри гарәт едир вә јандырырды. Мәнбәләрдәки мә'лумата кәрә Әрзинчан вилајәтинин әмири Мәлик Хәләф Мүгавимәтсиз тәслим олмагла бәрәбәр, 10 батман¹⁹ гызыл вә 50 батман күмүш вермәклә һәмин вилајәти мәһв олмагдан хилас етмишдир (43, 241—242).

Һәсән бәјин хәләфләри заманында Аггојунлу һакимијјәти зәифләдијинә кәрә Күрдүстан јенә дә Османлы, Мисир һөкүмәтләринин нүфузу даирәсинә дүшмүшдү. Беләликлә, Күрдүстан XV әсрин ахырынадәк дәфәләрлә бир истилачыдан дикәр истилачынын әлиһә кечмиш вә онун игтисадијјәти даһа да позулмушдү. Лакин о дөвләрдә бир сыра күрд әмирликләри өз мүстәгилликләрини сахлаја билмишди (76, 240—266).

Узун заман давам едән харичи басгынлар вә дахили тајфа мұһарибәләри нәтичәсиндә тагәтдән дүшән бир халгын—күрдләрин XVI әсрин әввәлләриндә Османлы вә Сәфәвиләр дөвләти кими гүввәтли гоншулары вар иди. Әввәлдә олдуғу кими, һәмин дөврдә дә мүхтәлиф күрд тајфалары арасында әмирлик вәзифәси вә торпаг мүлкијјәти һәсилдән нәслә кечән монархија системли әмирликләрә бөлүнүрдү. Бу әмирликләрин ичтимай дајағы тајфа үзвләри һесаб олунурду. Онун игтисади әсасыны исә торпаг үзәриндә хырда феодал, хүсуси мүлкијјәт формасы вә бу мүлкијјәтә архаланан истисмар үсулу тәшкил едирди. Тајфанын үзвләри әмир үчүн мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләр дашыјыр вә онун һәрби сәфәрләриндә иштирак едирди. Күрдләр арасында феодал үчүн һәрби хидмәт әсрләр боју даими бир пешә шәклини алмышды. Буна кәрә дә күрд әмирләри гүввәтли дөвләт гаршысында өзүнү һәрби хидмәтчи, зәиф дөвләт гаршысында исә мүстәгил бир һөкүмдар кими һисс едирди. Бидлисинин гејд етдијинә кәрә күрдләр арасында гүввәтли вә сәјчә үстүнлүк тәшкил едән тајфалар әширәт (76, 18) адланырлар. XVI әсрин әввәлләриндә Күрдүстанда бир нечә гүввәтли вә нисбәтән мүстәгил әширәтләрә тәсадүф олунурду. Бунлардан бири мәркәзи Мәр'әш әјаләти олмагла, сәрәнчамында чохлу күрд әмирләри олан түркмән Әлаәддөвлә Зүлгәдәр, дикәри исә мәркәзи Сабучбу-

лаг (Меһабәд) олмагла Мукри тајфасынын башчысы Сәјфәддин оғлу Саром иди. Кечмишдә олдуғу кими, һәмин әсрдә дә әмирләр арасында давам едән дахили һәкүмәт вәрушмалар Күрдүстанын сијаси чәһәтчә бирләшмәсинә имкан вермирди. Бидлиси өз әсәриндә Күрдүстандакы бу вәзијјәти кәстәрәрәк јазыр: «Һәр бири бир тәрәфдә өзбашына мүтләғијјәт бајрағы галдырараг, сәрбәст олараг дағ зирвәсиндә далдаланыр... Араларында Төвһиддән²¹ башга һеч бир мә'нада бирлик јохдур» (76, 16—17; 103, 450).

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндә һәлә сијаси чәһәтдән мәркәзләшмәмиш күрд әмирләри башга тәчавүздән өзләрини горумаг үчүн гоншулуғларындакы ики гүввәтли дөвләтдән биринә истинад етмәли идиләр. Сүнни мәзһәбинә јахын олан күрд әмирләри османлылар тәрәфә мејл кәстәрмәли идиләр. Лакин күрд халгы илә Азәрбајчан халгы арасындакы тарихи достлуғ вә әмәкдашылыг күрдләрин әксәријјәтиндә Сәфәвиләр дөвләтинә архаланмаға мејли артырырды (22, 7). Чүнки күрд халгы өзүнү харичи басгынлардан горумаг үчүн Азәрбајчан әразисиндә тәшкил олан Сәфәвиләр дөвләтинә үмид көзү илә бахырды. Лакин I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин Күрдүстан һаггындакы јанлыш сијасәти бу үмиди һечә чыхартды. Шаһын Күрдүстан үзәринә илк һүчүмү Савучбулаг наһијјәсини гәсб етмәклә башланды.

I Шаһ Исмајыл 1505-чи илдә Гызылбаш сәркәрдәләриндән Дурмуш хан Шамлу, Әбли бәј Шамлу, Саруәли Мөһүрдар Тәкәлу, Бајрам бәј Гараманлу вә Хулафа бәјин башчылығы илә Саром үзәринә бөјүк орду көндәрди. Лакин Саром бәј бу мұһарибәдә галиб кәлди вә өз мүстәгиллијини горуду. О дөврүн мәнбәләриндәки мә'лумата кәрә һәмин мұһарибәдә гызылбашлар чохлу итки вердиләр вә адлары чәкиләп сәркәрдәләрдән Дурмуш хан Шамлу, Бајрам бәј (59, 90) вә Хулафа бәј саламат кери гајытдылар.

«Һәбиб әс-Сниәр» әсәринин мүәллифи бу һадисәдән бәһс едәркән I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин Күрдүстан һаггындакы истилачылыг сијасәтини пәрдәләјәрәк јазыр: «Саром Күрдүстан гарәтчиләри илә бирликдә јол кәсмәклә мәшғул олдуғу үчүн шаһ онун үзәринә гошун көндәрди. Саром гачды вә динсиз күрдләрдән бир чохлаы өлдүрүлдү. Шаһ ордусу бөјүк гәнимәтлә кери гајытды» (112, 42). Гунабади гејд елир ки: «Шаһ ордусу илә күрд дилавәрләри арасында шиддәтли мұһарибә олду. Саром гачды, күрдләрин чоху гылынчдан кечди вә ган су јеринә ахды» (113, 102).

Бидлиси кәстәрир ки: «Саром Гызылбашларын тәчавүздән өзүнү горумаг үчүн I Султан Сәлим хана табе олду» (76, 289).

Бизим үчүн Бидлисинин јаздығы даһа доғру вә дүзкүн

¹⁸ Тијул һаггында әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: 24, 184—221.

¹⁹ Бир батман гызыл 2,9 килограма бәрәбәрди. Б а х: 43, 241—242.

²⁰ 70-ә гәдәр хырда күрд әмирликләри Әлаәддөвләјә табе иди.

²¹ Төвһид—аллаһын бирлији демәкди.

мәлумат һесабы едилер чүнки о, Сәфәвиләр дәвләти илә күрд әмирләри арасында кедән вурешмалары өз әсәриндә дәгиг сурәттә гејд едир вә дөврүн зидијәтләрини мүәјјән гәдәр ачыб көстәрирди.

Мүасир Иран тәдгигатчысы Рза Пазуки²² 1507—1508-чи илләрин һадисәләриндән бәһс едәрәк Саромын Күрчүстан һакими олдуғуну гејд едир вә 1507-чи илдә гызылбашлар тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү ирәли сүрүр. Мәнбәләрә истинадән һәмин мүәллифин мүддәасы дүзкүн дејилдир (70, 285).

XVI әсрин әввәлләриндә Күрдүстан әразисинин бөјүк бир һиссәсинә саһиб олан гүввәтли һөкмдарлардан бири дә әввәлдә гејд едилдији кими Әлаәддөвлә Зүлгәдәр иди. Бу сүләлә 1339-чу илдән 1515-чи илә гәдәр Мәр'әш, Әлбистан, Харпут, Амид, Урге вә с. күрд вилајәтләринин һөкмдары олуб, 80 мин евдән ибарәт олан Зүлгәдәр тајфасына вә бир чох күрд тајфаларына башчылыг етмишир. Бу сүләләнин сон нүмајәндәси Әлаәддөвлә, о заман Күрдүстаны өз нүфуз даирәләринә бөлүшдүрән Мисир вә Османлы султанлары илә мүдрик сијасәт апарараг өз мүстәгиллијини горумагла бәрәбәр, онлардан мадди истифадәләр дә едирди. Мәсәлән, Искәндәр Мүншинин јаздығына көрә Рум нүмајәндәси онун сарајына кәлдикдә, о өз хадимләриндән бир нечә нәфәринә Мисир палтары кејдириб Рум нүмајәндәләринә дејирди: «Мисир нүмајәндәси кәлиб Сизин әлејһинизә мәндән көмәк истәјир. Лакин мән султанла дост олдуғум үчүн онларын төклифини рәдд едирәм» (47, 33). Мисир нүмајәндәси кәләркән јенә дә ејни вәзијәти тәкрар едирди. Буна көрә дә Әлаәддөвлә Зүлгәдәр һәмишә дејирмиш ки, «ики гызыл гушум вардыр, бири гызыл, дикәри исә күмүш јумуртлајыр» (47, 33).

Беләликлә, онун гүдрәт вә нүфузу күнү-күндән артыр вә 70-дән чох күрд әмири Әлаәддөвлә һөкүмәтинә табе олур. I Шаһ Исмајыл Сәфәви илә вурешмада мәғлуб олан Ағгојунлу Султан Мурад 1506-чы илдә Мәр'әш әјаләтинә кәлир вә Әлаәддөвләнин гызы илә евләнир. Бундан сонра түркмән ордусу илә Әлаәддөвлә ордусу бирләшәрәк бөјүк бир гүввә тәшкил едир. Бу гүввәдән истифадә едән Әлаәддөвлә дикәр күрд әмирликләрини вә о чүмләдән Мосул вилајәтини дә өз һакимијјәтинә табе едир. Бундан сонра о, Дијарбәкир әјаләтини әлә кечирмәк истәјирди, лакин 1507-чи илдә Дијарбәкир һакими Әмир бәј Мосуллу түркмән I Шаһ Исмајыла табе олур вә буна көрә дә шаһ она хан ләғәби верир. Сонралар исә Тәһмасиб Мирзәнин ләләси вә Хорасан вилајәтинин һакими тәјин едир (113, 293). Дијарбәкир галасы һәләлик Әлаәддөвләнин әлиндә галыр. О, өз нөвбәсиндә Дијарбәкир үзәринә һүчума һазырлашыр. Одур ки, буну дујан I Шаһ Исмајыл

²² һәмин мүәллиф Пазуки дејилән күрд тајфасына мәнсубдур: ба х: 70, 324—325.

1507-чи илдә Әлаәддөвләнин үзәринә гошун көндәрир. Һәр ики орду Әлбистан чөлүндә үз-үзә кәлди. Үч күн давам едән ганлы вурешмадан сонра Гызылбашлар јалһыз Дијарбәкир галасыны Әлаәддөвлә ордусундан ала билир.

Дөврүн бир сыра мүәллифләри һәмин мүһарибәдә һәлак олан инсанларын ганындан Әлбистан торпағынын гырмызы рәнкә бојандығыны гејд едирләр (112, 43—45). Әлаәддөвлә галан ордусу илә Мәр'әш тәрәфә чәкилди. I Шаһ Исмајыл Дијарбәкир әјаләтини Хан Мәһәммәд Устачлуја тапшырды. Лакин Дијарбәкир маһалындакы Гара һәмид әмирлијинин һакими Гајытмас бәј²³ табе олмады вә ихтијарындакы Амид галасыны мөһкәмләндирди. О, Хан Мәһәммәд Устачлу илә апардығы мүһарибәдә мәғлуб олду.

Һәсән бәј Румлу јазыр ки: «Тәкчә Амид галасынын алынмасында 7 мин нәфәрдән артыг адам өлдүрүлдү (59, 94). Бу мәғлубијјәттән сонра Гајытмас бәј Мосуллу Мәр'әш һөкмдары Әлаәддөвлә Зүлгәдәр илә иттифаг бағлады. Онларын 10 мин нәфәрлик гошунуна Әлаәддөвлә Зүлгәдәрин оғлу Гасым бәј (Саро Гаплан ады илә мөшһурдур) башчы тәјин олунду. Гасым бәј 1507-чи илин гыш әјларында Дијарбәкир үзәринә һүчум етди. Бу мүһарибәдә јенә дә Хан Мәһәммәд галиб кәлди. Гасым бәј вә Гајытмас бәј Мосуллу өлдүрүлдү. Беләликлә дә, Гара һәмид шәһәри вә галасы Хан Мәһәммәд Устачлу тәрәфиндән ишғал едилди.

Һәсән бәј Румлу көстәрир ки: «Һәмин мүһарибәдә Гасым бәјин 10 мин нәфәрлик гошунуна гаршы, Хан Мәһәммәд Устачлунун јалһыз 2 мин нәфәр гошуну вурешду вә галиб кәлди» (59, 95—96). Бидлиси Хан Мәһәммәд Устачлунун галиб кәлмә сәбәбини өз әсәриндә белә изаһ едир: «Хан Мәһәммәд Устачлу Сүләјмани күрд тајфасынын башчысы Мир Дијаәддин (Зијаәддин) илә гоһум олду. Буна көрә дә Сүләјмани тајфасы гылынч күчү илә Дијарбәкири горуду вә Саро Гаплан өлдүрүлдү (76, 265). Күрдүстан әразисиндә баш верән бу мүһарибәләрдә ән чох күрдләрин мөһв олдуғуну күман етмәк олар.

Гази Әһмәд Гәзвини јазыр ки: «Бу мәғлубијјәттән сонра Әлаәддөвлә Зүлгәдәр 14 мин гошун топлајыб, бөјүк оғлу Гур Шаһрух вә кичик оғлу Әһмәд бәји һәмин гошуна башчы тәјин етди. О, бу бөјүк гүввәни јенә дә Дијарбәкир үзәринә көндәрди, лакин мәғлуб олду» (101, 270—71). Әлаәддөвлә 1515-чи илә гәдәр мүстәгиллијини сахлады. Лакин һәмин илдә Күрдүстан әразиси I Султан Сәлим тәрәфиндән ишғал едиләркән вурешмада өлдүрүлдү (48, 146; 102, 119).

I Шаһ Исмајыл Дијарбәкир әјаләтини вә она табе олан бир сыра гала вә әмирликләри ишғал етди. Лакин о, бунула кифајәтләnmәјиб Әкил, Мөсул, Сәнчәр, Мардин, Әрзинчан,

²³ Гајытмас бәј. Әмир бәј Мосуллунун гардашыдыр. Ба х: 47, 32.

Харпут, Эрчиш və бир сыра башга эмирликлери дө мұһарибә јолу илә алды. Шаһ Чәмәшкәзек вилајетини ишғал етмәк үчүн Нурәли хәлифәнин башчылығы илә ораја гошун көндәрди, лакин һәмин вилајетин әмири һачы Рүстәм бәј мұғавимәт көстәрмәди вә өз әмирләрини Ғызылбашлара тәслим етди. О, һәлә 1503-чү илдә Султан Бәјәзидин Сәфәвиләр әлејһинә олан тәклифини дө рәдд етмишди. Бундан сонра Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Эрзинчан вилајетинә һаким олан Нурәли Хәлифә, һәм дө Чәмәшкәзек һакими олду, сонра Етаг әмирлији Әһмәд бәјдән зорла алынды.

Шаһ Чәзирә әјаләтини ишғал етмәк үчүн үч дәфә ораја гошун көндәрди, лакин һәр дәфә мәғлуб едилди. «Шәрәфнамә» дө көстәрилдијинә көрә Чәзирә һакими Әмир Шәрәф јалһыз бир ворушмада шаһ гошунларындан 1700 нәфәр өлдүрмүш вә чохла әсир алмышды (76, 124). Лакин Әмир Шәрәфин өлүмүндән сонра онун гардашы Шаһ Әли бәј I Шаһ Исмајыла табе олду.

Шаһ Исмајыл Сәфәви күрд әмирләрини ишғал етдији заман (1505-чи ил) 12 нәфәр адлы-санлы күрд әмири Шаһ Исмајыла табе олмаг мәгсәдилә бөјүк һәдијјәләрлә Хој вә Тәбриз тәрәфә һәрәкәт етди. Бидлиси јазыр ки: «Күрдүстан әмирләри Тәбризә чатан кими шаһын әмирлә зәнчирләниб һәбсә алындылар» (76, 125). һәмин илдә 11 нәфәрдән ибарәт икинчи бир груп күрд әмирләри Тәбризә Шаһ Исмајыла табе олмаға кетдиләр. Онларын тәлеји дө әввәлки 12 нәфәрин тәлеји илә бирләшди. Бу әмирләрдән бәзиләри јалһыз Чалдыран мұһарибәси (1514) заманы имкан тапыб Күрдүстана кәлә билдиләр.

Беләликлә, I Шаһ Исмајыл Сәфәви истила етдији әмирликләрдән башга, һәбсә алдығы әмирләрин дө торпагларыны Ғызылбаш сәркәрдәләринә тапшырды. Бидлисини јаздығына көрә «О, Чәзирә әјаләтини Хан Мәһәммәд Устачлынын гардашы Улаш бәјә, Әкил әмирлијини Мәнсур бәјә вә Бидлис вилајетини дө әввәл Гурд бәјә, сонра исә Әвәз бәјә тапшырмышды». (76, 125—416)

I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин Күрдүстандакы мәнфи сијасәти, Тәбризә кедән күрд әмирләринин коллектив сурәтдә һәбс едилмәси, Күрдүстан әразисинин Ғызылбаш сәркәрдәләринә верилмәси вә бу сәркәрдәләрин күрдләрә нисбәтән мәнфи мұнасибәтләри, күрдләрлә Ғызылбашлар арасындакы дини ихтилафлары артырды. Бүтүн бунларын һамысы Сәфәви һөкүмәтинә гаршы Күрдүстанда бөјүк наразлығына сәбәб олду.

Мәһз белә бир шәрәитдә Күрдүстандакы сијаси истигамәт Османлы һөкүмәтинин хејриә олараг дәјишди. Бир сыра күрд әмирләри даһа Сәфәвиләр сарајына дејил, султан сарајына мејл етдиләр. Бу һадисәдә һәм османлыларын, һәм дө күрдләрин арасындакы дини тәәсүб бөјүк рол ојнады.

Јухарыда гејд етдијимиз нәтичәни Бидлиси өз әсәриндә

белә јазыр: «Ғызылбашларын зүлмүндән чана кәлән күрд әмирләри I Султан Сәлим хана табе олмаға башладылар» (76, 252).

Османлы һөкүмәти мөвчуд шәрәитдән дәрһал истифаде етмәк үчүн Мөвлана²⁴ Идриси Бидлисини Күрдүстана көндәрди вә күрд әмирләрини султан тәрәфә чәлб етмәји она тапшырды. Миллијјәтчә күрд олан Мөвлана Идрис өз дөврүнә көрә мұкәмәл тәһсил алмыш вә вахты илә Ағгојунлуларын катиби олмушдур. О, күрд әмирләри арасында бөјүк нүфуза малик иди. Буна көрә дө онун султан хејринә апардығы тәблиғат баш тутду, бир дө бәзи күрд әмирләри өз ирси әмирлик нүгугуну сахламаг үчүн султан һөкүмәтинә табе олмаға чох һәвәс көстәридиләр. Онлар белә һесаб едирдиләр ки, султан һөкүмәти һәмишәлик олараг онларын ирси әмирлик нүгугуну тәһмин едәчәкдир. Бәзи тајфа башчылары өз әмирлик нүгугуну һәддиндән артыг севдикләри үчүн сонралар да мұстәғиллик уғрунда кедән мұбаризәнин башчысы олдулар. (1530—1585-чи илләрдә).

«Шәрәфнамә»дәки мәлүмата көрә һәмин дөврдә 20 нәфәрдән артыг күрд әмири Мөвлана Идрисин васитәсилә I Султан Сәлим хана мәктуб көндәриб, она табе олдуғларыны билдирдиләр (76, 416). Бундан башга, султан һөкүмәти бәзи күрд әмирләринә пул вә вәзифә вәд етмәклә онлары өз тәрәфинә чәлб етди. Күрдүстандакы бу һазырлыг иши баша чатдыгдан сонра I Султан Сәлим Сәфәвиләр һөкүмәти әлејһинә ачыг мұһарибәјә башлады. Бәзи тәдигатчыларын јаздығына көрә султанын бу һәрби сәфәриндә 46 күрд әмири өз силаһлы гүввәси илә иштирак етмишдир (89, 44).

I Султан Сәлим 1514-чү илдә Азәрбајчан вә Ермәнистан үзәринә нүчум едәрәк, Чалдыран чөлүндә I Шаһ Исмајылы мәғлуб етди.

Бидлиси I Султан Сәлимни Азәрбајчан вә Ермәнистанә олан бу јүрүшүнү күрд әмирләринин хаһиши илә баш вердијини гејд едир (76, 416). Һалбуки бу мұһарибәнин әсас сәбәбини дөврүн игтисади-ичтимаи вә сијаси зиддијјәтләриндә ахтармаг лазымдыр.

Чалдыран гәләбәсиндән сонра Күрдүстанда Султанын нүфузу даһа да артды. Бидлиси јазыр ки: «Чалдыран мұһарибәсиндән сонра Ғызылбашларын нүфузу Күрдүстанда зәифләди. Күрдүстан вә Дијарбәкир Османлы султанларынын әлине кечди (76, 267). Чүнки Чалдыран мұһарибәсиндән сонра I Султан Сәлим әввәлчә Күрдүстан мәсәләсини һәлл етмәк гәрарына кәлди. О, Азәрбајчан сәфәриндән гајыдан заман Мөвлана Идрис Бидлиси күрд әмирләри адындан султана билдирди ки, әмирләр өз ирси вилајәтләрини Ғызылбаш-

²⁴ Бәзи тәдигатчылар ону, һәким, молла, шејх вә мөвлана дејә гејд едирләр. Биз исә «Шәрәфнамә»јә истинадән Мөвлана Идрис гејд едирик.

лардан кери алмаг вә эмирләр арасындан бир нәфәрин бәј-ләрбәји олмасыны хаһиш етдиләр. Мөвлана эләвә едәрәк көстәрди ки, «Күрд тајфалары бир-биринә итаәт едән дејил-дирләр. Јахшы олар ки, султан өз адамларындан бирини он-ларын үзәриндә бәјләрбәји тәјин етсин». «Шәрәфнамә»дәки мәлүмата көрә султан бу тәклиф илә разылашды вә Мәһәм-мәд аға Чавушбашыны (Биглу Мәһәммәд аға ады илә дә мәшһурдур) Дијарбәкир бәјләрбәји вә Күрдүстан ордусунун баш команданы тәјин етди (76, 417), сонра она пашалыг лә-ғәби верди. Гази Әһмәд Чалдыран мұһарибәсиндән сонра Күрдүстанда давам едән вурушмадан бәһс едәрәк јазыр: «Биглу Чавуш ады илә мәшһур олан түркмән Мустовфи Ди-јарбәкири алмаға көндәрилди» (101, 247).

Беләликлә, XVI әсрин әввәлиндә баш верән Османлы-Иран мұһарибәси Күрдүстан торпағында давам етди. Бу мұ-һарибәдә вахты илә ирси әмирлији әлдән чыхан вә јахүд Сәфәвиләр дөвләтиндән наразы олан күрд әмирләри даһа фәал иштирак едирди. I Султан Сәлим Күрдүстан мұһарибә-синин үмуми рәһбәрлијини Мәһәммәд пашаја вә Мөвлана Идрисә тапшырды.

Сулагзадә јазыр ки: «Тәбриздән гајыдан заман, султанын мәнзур-нәзәрини чәлб едән вә ханәданы Али Османын хејир-хаһы олан мүвәррих Мөвлана Идрис Бидлиси... Әкрад үмә-расыны падшаһ али нәжада табе етмәк үчүн Күрдүстан вила-јәтинә һәрәкәт етди» (85, 378—379). Беләликлә, Чалдыран мұ-һарибәсинин арды Күрдүстанда давам едирди.

«Күрд вә Күрдүстан тарихи» адлы китабын мүәллифи Мәһәммәд Әмин Зәки Дијарбәкир һакими Хан Мәһәммәд Ус-тачлунун Чалдыран мұһадибәсиндән сонра Дијарбәкир әја-ләтинә кәлдијини гејд едир (117, 176). Лакин мәнбәләрдә көстәрилик ки, «Хан Мәһәммәд Устачлу Чалдыран мұһари-бәсиндә һәлак олдуғу үчүн 1514-чү илдә I Шаһ Исмајыл Сә-фәви онун гардашы Гара ханы Дијарбәкир һакими тәјин едир вә Күрдүстан мұһарибәсиндә Гызылбаш ордусуна Гара хан башчы олур (85, 378). Гара ханын ихтијарында 5 мин нәфәр Гызылбаш ордусу илә Дијарбәкирә дахил олмаг ис-тәдикдә әһали она мане олду. Чүнки Дијарбәкир артыг Ос-манлы һөкүмәтинә табе олмушду. Гара хан Мардин вила-јәтиндә өзүнү мөһкәмләндирәрәк бурадан дүшмәнә гаршы јүрүшә башлады. Һәр ики орду арасында Уйисбин јахынлы-ғында «Гоч һасары» дејилән јердә мұһарибә башланды. Бид-лиси гејд едир ки: «Һәммин мұһарибәдә Рүзәки тајфасындан Тач Әһмәд, Гасым Әндаки, Мир Шаһһүсејн Кисани, Мир Сеј-фәддин вә Өмәр Чандар... өлдүрүлдү» (76, 417). Бу вуруш-мада күрдләрдән бир чохунун јараландығы вә әсир алынды-ғы да «Шәрәфнамә»дә гејд едилмишдир. Күрдүстанын бир сыра вилајәтләриндә мұһарибә шиддәтлә давам едирди. Әр-

чиш галасы бир илдән артыг Гызылбашларын мұһасирәсиндә галды.

Тәдгигатчыларын јаздығына көрә һәммин мұһасирә заманы 15 мин нәфәрдән чох күрд дөјүшчүсү вә Османлы гошуну мәһв едилмишди. Мардин галасынын мұдафиәси Сүлејман хан Устачлуја (Гара ханын гардашыдыр) тапшырылмышды. Мардин шәһәри дөфәләрлә әлдән-әлә кечди, лакин Гызыл-башлар тәслим олмады вә Күрдүстан мұһарибәси узанды. Мәһз она көрә дә 1516-чы илдә I Султан Сәлим күрд вила-јәтләрини истила етмәк үчүн гәти тәдбир көрдү. О, Анадолу ордусуна башчылыг едән Шади пашаны Мардинә вә Трабзон һакими Мустафа пашаны исә 10 мин нәфәрлик гошуну илә Әрзинчана көндәрди. Һәсән Румлу јазыр ки: «Чәмәшкәзәк һакими Нурәли хәлифә Әрзинчан наһијәсиндә Мустафа паша илә гаршылашды. Баш верән мұһарибәдә Мустафа паша га-либ кәлди вә Нурәли хәлифә өлдүрүлдү» (59, 154). Лакин Бидлиси бу һадисдән бәһс едәркән Нурәли Хәлифәнин Мус-тафа паша тәрәфиндән дејил, Пир Һүсејнин башчылыг етди-ји күрдләр тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү гејд едир (76, 167—168). Бизә көрә Күрдүстан тарихини диггәтлә тәдгиг едән Бидлисинин вердији бу мәлүмат даһа артыг һәгигәтә ујғун-дур

→ XIX әсрин орталарында, Күрдүстанын шимал-гәрб һиссә-синдәки бир сыра әмирликләр Османлы һөкүмәтинин ихтија-рына кечди, чүнки һәммин наһијјәдә османлылар үчүн горху төрәдән Мәр'әш һакими Әләәддөвлә Зүлгәдәр артыг Осман-лы гошуну тәрәфиндән мәғлуб едилмишди. Јәни о наһијјәдә Османлы һөкүмәти илә рәгабәт едә биләчәк белә бир гүввә јох иди. Дијарбәкир, Әрзинчан вә Мәр'әш әјаләтләри истила едилдикдән сонра I Султан Сәлим Мөвлана Идрис васитә-силә Дијарбәкир вурушмасында иштирак едән күрд әмир-ләринә гијмәтли һәдијјәләр вә фәхри нишанлар көндәрди. Султан бу мұнасибәтлә көндәрдији рәсми фәрманда Дијар-бәкирин алынмасыны, күрд халгынын әсарәт алтына дүшмә-сини Мөвлана Идрисин јахшы хидмәти кими гејд едирди. Лакин Мардин мұһарибәси давам едирди. Шади паша илә Мәһәммәд паша арасында ихтилаф башландығына көрә Шади паша Мардини истила етмәдән Анадолуја гајытды. Гара хан бу фүрсәтдән истифадә едиб Мардин галасыны даһа да мөһ-кәмләтди. Вәзијјәти белә көрән Мөвлана Идрис Султана мұрачиәт едәрәк јени гүввә истәди. М. Сулагзадә јазыр ки: «Султан, Әһмәд адлы бир дилавәри дикәр Рум дилавәрләри илә бирликдә көмәјә көндәрди» (76, 85; 167—168). Искәндәр Мүнши гејд едир ки: «1516-чы илин јаз ајларында Хосров пашанын башчылығы илә 20 мин нәфәрлик Османлы гошуну көмәјә кәлди» (47, 43). Бу јени гүввә Мәһәммәд пашанын ордусу илә бирләшәрәк Мардин наһијјәсиндә ән шиддәтли

вурушма баш верди. Искэндэр Мүнши сөзүнө давам едэрэк жазыр: «Бу ворушмада Гара хан өлдүрүлдү, Гызылбашларын сыралары позулду вэ Османлы ордусу галиб кэлди» (76, 47, 43—46). Мардин шәһәри алынды, лакин шәһәр дахилиндәки гала тәслим олмады. I Султан Сәлим һәләб вэ Димәшг шәһәрләрини истила етдикдән сонра Күрдүстана топ вэ чохла гошун көндәрди, беләликлә дә, Мардин галасы ишғал едилди. Лакин түрк тарихчиси Әһмәд Расим иддиа едир ки, Мардин шәһәри 1525-чи илә гәдәр иранлыларын әлиндә галмышдыр (53, 268).

Лухарыда көстәрилән илк мәнбәләр Расимин бу мүддәасыны рәдд едир.

Мардин гәләбәсиндән сонра Орге, Сәнчар, Нүснкиф, Мосул вэ бир сыра дикәр күрд вилајәтләри вэ галалары да Османлы һөкүмәтинә табе олду. Бидлиси көстәрир ки: «Чалдыран гәләбәсиндән сонра I Султан Сәлим Дијарбәкирә саһиб олуб, Чәбгәчур, Ағча-Гала, Зак вэ Мәнәшкүрд наһијәләрини дә өз ихтијарына алды» (76, 257).

Бидлиси Күрдүстан уғрунда давам едән Османлы—Иран мұһарибәсиндән чоһ аз бәһс едир. О, һәтта мұһарибәнин нә заман гуртармасыны да әсәриндә көстәрмир. Лакин Гара ханын биринчи ворушмада өлдүрүлдүјүнү гејд едир. Искәндәр Мүнши вэ бир сыра дикәр мұәллифләр вэ тәдгигатчылар Күрдүстан мұһарибәсинин ики ил давам етдијини гејд едиләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, Бидлиси XVI әср Күрдүстан һадисәләри һаггында бир сыра фајдалы вэ зәнкин мәлу матлар вермәклә бәрабәр, јери кәлдикчә Османлы сијасәтини пәрдәли һалда олса да ифша едир.

Беләликлә, Күрдүстаны ишғал етмәк үчүн 1514 вэ 1515-чи илләрдәки Османлы—Иран мұһарибәси вэ Күрдүстандакы рәгабәт османлыларын мұвәффәгијјәти илә баша чатды. I Султан Сәлим бу мұнасибәтлә Мөвлана Идрис васитәси илә күрд әмирләринә 500 хәл'әт вэ 17 бајраг көндәрди. Мөвлана Идрисин өзүнү исә франсада һазырланмыш гызыл гылафлы гылынч вэ 12 мин гызыл доге²⁵ гијмәтиндә олан дәјәрли һәдијјә илә мұкафатландырды. Сулагзадә һәммин илләрдәки Күрдүстан мұһарибәсиндән бәһс едәрэк жазыр: «Бәдзат дүшмәнләр (гызылбашлар—Ш. М.) күрд дилавәрләринә гаршы дура билмәдиләр вэ гачдылар, сонра султан тәрәфиндән Мөвлана Идрисә мин флори²⁶ вэ фәхри фәрман көндәрилиб, сараја дәвәт олунду, лакин мұһарибә давам етдији үчүн Мөвлана сараја кетмәкдән имтина етди» (85, 380—381).

²⁵ Доге овгијә, огга вэ јахуд вәгијјә, орта әсрләрин пул мијасыдыр: бир дугге 35 грам гызыла бәрабәр имиш. Бах: 111.

²⁶ Мәнбәләрдә флори, тәдгигат әсәрләриндә флорин гејд едилән бу пул орта әсрләрин Ираг пулудур. I флори 12 шаһы о заманки Иран пулуна бәрабәрди. Бах, 78, 155.

Мөвлана Идрис өз вәтәни Күрдүстанын Османлы һакимијјәтинә табе едилмәсиндә о гәдәр сәдагәт көстәрмишди ки, I Султан Сәлим мөһүрләнмиш ағ кағызы она көндәриб истәдији кими јазмаға ичазә верирди. Мәһз буна көрә иди ки, Мөвлана Идрис Күрдүстан мұһарибәсиндән сонра I Султан Сәлим тәрәфиндән рәсми нұмајәндә кими иштирак едәрэк күрд әмирләри илә ашағыдакы гајдада мұгавилә бағлады.

I. Әввәлдә олдуғу кими, бундан сонра да күрд әмирләри өз торпагларыны ирси олараг идарә едә биләр. Лакин мұстәгил һөкүмәт јарада билмәзләр. Гәдим адәт вэ ән'әнәләрә көрә һәр әмир өз әмирлик даирәсиндә һөкм едиб бир-биринә нұмајәндә көндәрә биләр.

II. Күрд әмирләри өз силаһлы гүввәләри илә бирликдә Османлы һөкүмәтинин бүтүн мұһарибәләриндә иштирак етмәли вэ онун хејринә ворушмалы идиләр. Османлы һөкүмәти исә күрд әмирләрини харичи тәчавүздән мұдафиә етмәли иди.

III. һәр бир әмир һәдијјә ады илә султан хәзинәсинә илдә мұәјјән миғдарда пул тәгдим етмәли иди (114, 4; 121, 436—437). Әмирләр дахили ишләриндә мұстәгил, харичи сијасәтдә исә Османлы һөкүмәтинә табе олмалы идиләр.

Беләликлә, Мөвлана Идрисин јардымы илә Күрдүстан Османлы һөкүмәтинә табе олду. һәммин мұгавиләјә әсасән мәркәзләшмиш Күрдүстан јарнамасына мане олан ирси әмирлик һүгүгу сахланылды²⁷. Дијарбәкир әјаләти алты һөкүмәтә вэ 19 очағлыға²⁸ бөлүндү (98, 300—302). Бунлардан 11 санчаг²⁹ билаваситә Османлы һөкүмәтинә табе олду, 8 очағлыг заһирдә мұстәгил галды. Өвлија Чәләби жазыр ки, «Дијарбәкирдән башга она табе олан 40 гала да I Султан Сәлим тәрәфиндән алынды» (48, 146).

Беләликлә, һәммин бөлкү системи тәкчә Дијарбәкирә аид олмады. Ван әјаләти дә 37 очалыға бөлүндү вэ султан сарајына табе олан бөјүк һөкмдарлыға ајрылды. Бунлардан:

I. Һегари һөкмдарлығы иди. Бу әмирлик 10 миң нәфәр силаһлы гүввә сахламалы вэ мұһарибә заманы ону 50 миңә чатдырмалы иди.

II. Бидлис һөкмдарлығы иди. О да өз һәрби гүввәсини Һегари әмирлији кими тәшкил етмәли иди.

III. Маһмуди һөкмдарлығы иди. Бу әмирлик 6 миң нәфәрдән йбарәт силаһлы гүввә сахламалы иди.

IV. Маһмуди әмирлији илә гоншу олан Пинјаниш әмирлији иди ки, онун да даими гошун гүввәси 6 миң нәфәр олма-

²⁷ Торпағын варислик јолу илә кечмәси онун хырда-хырда һиссәләрә бөлүнмәсинә сәбәб олурду ки, бу да тајфа феодалларынын сајыны артырырды.

²⁸ Очағлыг Түркиядә ири торпаг саһәсинә дејилир.

²⁹ Санчаг һисбәтән кичик торпаг саһәсинә дејилир.

лы иди (98, 302). Бундан башга, Османлы эразисинин төһ-лүкәсизлижини горумаг мәгсәдилә бир нечә күрд тајфасы Азербайжан сәрһәдләринә көчүрүлдү. П. И. Аврежанов жазыр ки, бу тајфалар өз сыраларындан инзибати мәмурлар төшкил едиб вә Османлы дәвләтинә хидмәт етмәк шәртилә һәмишәлик олараг верки вермәкдән азад едилердиләр (9, 2—3). Өвлија Чәләби жазыр ки, јухарыда көстәрилән бу бөлкүдән сонра Сәфәвиләр дәвләтиндә јалныз Готур, Пирәдүзи, Чүлани вә Дүнбили эмирликләри галмышды (48). «Ислам енсиклопедијасы»нда исә Сәфәвиләр дәвләтиндә тәкчә Кирманшаһ күрдләринин галдыгы көстәрилир (132, 1207). Бунула да Күрдүстанын ишғал едилмәси вә онун биринчи дәфә Османлы—Иран дәвләтләри арасында бөлүнмәси иши гуртарды. Күрдүстанда кедән бу мұһарибәдә башда Мәһәммәд паша олмагла, дөрд Османлы пашасы вә о заман Шәрг өлкәләри үчүн һәјати әһәмијјәти олан чохлу топ, түфәнк вә тәхминән 42 мин түрк әскәри иштирак етмишдир. Әһмәд Расимин јаздығына көрә 1516-чы илдә вәзир әзәм Сән'ан пашанын 40 мин нәфәрлик гошуну да Дијарбәкирә кәлмишди (53, 273). Гызылбашлар гаршы вурүшмада мүхтәлиф күрд эмирләриндән башга Мөвлана Идрис вә оғлу Әбу-Мүваһиб башда олмагла бир чох күрд эмирләри вә тәхминән 35 мин нәфәрдән артыг күрд дөјүшчүсү иштирак едирди.

Күрдүстанын бөлүнмәси уғрунда кедән бу мұһарибәдә Сәфәвиләр дәвләти тәрәфиндән Гара хан Устачлу вә онун гардашлары Улаш бәј, Сүләјман хан вә Әвәз бәј иштирак едирдиләр. Гызылбаш дөјүшчүләринин сајы һаггында әлимиздә дүзкүн мә'лумат јохдур. Тәдгигатчыларын јаздығына көрә бу мұһарибәнин кедишиндә чохлу күрд өлдүрүлмүшдү.

Көстәрилән фактлардан мә'лум олур ки, күрд дөјүшчүләринин гырылмасынын бир сәбәби дә Османлы гошунларынын одлу силаһлары јахшы идарә етмәләри, һәрби гәјдалары јахшы билмәләри, сәрәнчамларында олан күрдләрин ән ағыр вурүшмалара көндәрилмәләриндән ибарәт олмушдур.

Нәһәјәт, Күрдүстан вурүшмаларында Османлы һөкүмәтинин силаһлы гүввәси вә Сәфәвиләр дәвләтиндән наразы олан күрд эмирликләринин фәал иштиракы нәтичәсиндә I Султан Сәлимин гәләбәси илә гуртарды.

«Мүншаат сәлатин»дәки мә'лумата көрә, һәмин гәләбә мүнәсибәти илә Бигли Мәһәммәд паша, I Султан Сәлим хана мәктубла бәрабәр Гара ханын башыны да көндәрмишди. О, мәктубла гәјд едирди ки: «Күрдүстан бәјләри илә јекдил олуб, дүшмәнә галиб кәлдик, будур бир груп дөјүшчү илә Гара ханын башы гуллуғунуза көндәрилир, үмид едирик ки, һәмишә дүшмәнләрин башы сизин ләкәдкүбунуз³⁰ олачагдыр» (98, 418—419).

³⁰ Ләкәдкүб тәпикалты демәкдир.

I Султан Сәлим Дијарбәкир әјаләтини мәркәз гә'јин едәрәк ајрыча Күрдүстан ордусу јаратды. Ордунун рәһбәрлији, әјаләт вә вилајәтләрин бәјләрбәји вәзифәсини Османлы пашаларына верилди. Бу пашалар күрдләр гаршысында гәјримәһдуд һүгуга малик идиләр. Османлы һөкүмәтинин бу гәләбәси Күрдүстанын рәсмән бөлүнмәсинин вә күрд халгынын ағыр вурүшмаларла үз-үзә кәлмәсинин әсаәсны гојду... Күрдүстан узун заман давам едән Османлы—Иран мұһарибәләринин мејданына чверилди. Күрд эмирләри илә I Султан Сәлим арасында бағланан мұғавилә Султан Сүләјман Гази заманында (1519—20—1566) тамамилә унутулду. Дахили мүстәгиллик һүгугуна малик олан күрд эмирләри бир-биринин ардынча ирси һүгуғларындан мәһрум олдулар. Күрд халгы Османлы задәканлары үчүн ағыр верки мүкәлләфијјәти дашымалы идиләр. Османлы-Иран мұдахиләси илә әлагәдар олараг XVI әсрдә күрд тајфалары арасындакы дахили вурүшмалар да күчләнди.

Күрдүстанда ағалыг едән Османлы пашалары күрд тајфаларыны бир-биринә гаршы гојмаг үчүн мүхтәлиф јоллардан истифадә едирдиләр. Беләликлә дә онлар гардаш бир халгын арасына нифаг салырдылар. Мәсәлән, 1586-чы илдә вәзир Фәрһад паша Дүнбили тајфасы илә Маһмуди тајфасы арасында гәсдән вурүшма салды. Бидлиси жазыр ки: «Һәмин вурүшма нәтичәсиндә 80 нәфәрдән чох күрд өлдүрүлдү (76, 316—317). Дүнбили тајфасынын башчысы Нәзәр бәј дә бу вурүшмада өлдүрүлдү. Онун гардашы Гылынч бәј исә бу мәсәлә илә әлагәдар шикајәт етдисә дә, бир нәтичә һасил олмады. Бидлиси көстәрир ки: «Шикајәтә бахылан заман мән дә иштирак едирдим. Фәрһад паша мәсәләни өрт-басдыр етмәк үчүн онлары барышдырды» (76, 317).

Умумијјәтлә, Күрдүстанын биринчи дәфә бөлүнмәсиндән (1514) сонра күрд халгынын тарихиндә бу чүр һадисәләр ади бир шәкил алмышды. Һәм Османлы, һәм дә Сәфәви дәвләтинин күрд халгына гаршы мәнфи сијасәтләри сонралар да Османлы султанлары вә Иран шаһлары тәрәфиндән давам етдирилирди. Она көрә дә XVI әсрин әввәлләриндән башланан һәмин сијасәт күрд тајфа башчыларыны мүстәгиллик һүгугу уғрунда елә бир мұбаризәгә галдырды ки, о мұбаризә узун илләр давам етди.

СӘФӘВИЛӘРИН КҮРДЛӘРӘ МҮНАСИБӘТИ

XVI әсрин башланғычында Күрдүстанла гоншу олан Иран өлкәсиндә игтисади-ичтиман вә сијаси вәзијјәт сон дәрәчә кәркин иди. Өлкә бир нечә хырда феодаллыглара бөлүнмүшдү. Бу феодаллыглар арасында баш верән дахили мұһарибәләр нәинки тәкчә өлкәнин сијаси бирләшмәсинә мане олурду,

ејни заманда өлкө дахилиндөки элагәни дө чәтинләшдирир вә тиچارәтин инкишафыны ләнкидирди. Дахили феодал мұһарибәләри нәтичәсиндә шәһәр вә кәндләр гарәт едилир, әһали вар-јохдан чыхырды. Беләликлә дө, шәһәр вә кәнд зәһмәт-кешләринин күзәрәны даһа да чәтинләшир вә Аггојунлу һакимијјәтинә гаршы үмуми наразылыг артырды. Һәмий дөврдә Аггојунлу һөкүмәти бу вәзијјәтә сон гојмаға гадир дејилди, чүнки о һакимијјәтдән јалныз гуру ад галмышды.

Беләликлә, XVI әсрин лап әввәлләриндә өлкәни сийәси чәһәтдән бирләшдирмәк, ваһид мәркәзләшмиш дөвләт јаратмаг иши тарихи бир зәрурәт кими гаршыда дурурду. Мәһз белә бир чәтин дөврдә I Шаһ Исмајыл Сәфәви Азәрбајчанда јени дөвләт јаратмаг тәшәббүсүнә дүшдү. О, ата тәрәфиндән өзүнү Әли нәсли вә шиәләрин рәһбәри, ана тәрәфиндән исә Аггојунлу сүлаләсинин һәгиги вариси һесаб едирди³¹. I Шаһ Исмајыл јени һакимијјәт јаратмаг уғрунда мұбаризәә башлајараг 1499-чу илдә өз тәрәфдарлары илә бирликдә Әрдәбил шәһәринә кәлди. Бир ил сонра 7 миң нәфәр мүридин көмәји илә Ширваншаһ Фәррух Јәссары мәғлуб етди. Һәмий илдә Шаһ Исмајыл шиддәтли вурушмадан сонра Бакыны да өзүнә табе едә билди. О, Шәрур кәндиндә баш верән мұһарибәдә Аггојунлу Әлвәнд Мирзәни мәғлуб едиб чохлу сәрвәт: ат илхысы, мал-гара әлә кечиртди. Һәмий вурушмада мәғлуб олан Әлвәнд Мирзә Әрзинчана гачды. 1501-чи илдә Шаһ Исмајыл Сәфәви Тәбризә дахил олуб тәнтәнәли сурәтдә өзүнү шаһ е'лан етди.

Беләликлә дө, Азәрбајчанда Сәфәвиләр дөвләти јаранды. Бу дөвләт дәрһал шиә мәзһәбини рәсми дөвләт дини е'лан етди вә бу һагда шаһ тәрәфиндән (112, 34) фәрман верилди. I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин һакимијјәтә кечмәсиндә она јардым едән түрк дилли Усталу, Шамлу, Румлу, Тәкәлу, Зүлгәдәр, Әфшар вә Гачар тајфалары Гызылбаш ордусуну тәшкил етдиләр. Онлар шаһын бүтүн ишғалларында иштирак едиб, алынан вилајәтләрин башчысы тәјин олурулар. I Шаһ Исмајыл тәрәфиндән әсасы гојулан Гызылбаш ордусунун әсас гүввәсини ох, каман, гылынч, низә, тәбәрзин вә галханла силаһланмыш пијада вә чохлу сүвари гошун тәшкил едирди.

Беләликлә, I Шаһ Исмајыл Сәфәви өз һакимијјәтинин вахтларында Азәрбајчан вә Иранда ваһид мәркәзләшмиш дөвләт јаратмаг үчүн бу бөјүк һәрби ордудан вә Сәфәвиләрин мүридләриндән истифадә етмишдир. Бидлиси јазыр ки: «Шаһын шөһрәт вә шүчаәтини ешидән шиәләр Суријадан, Түркијәдән вә Күрдүстандан кәләрәк, Сәфәвиләрин бајрағы алтында бирләшдиләр» (76, 69). I Шаһ Исмајыл Сәфәви һәрби вә мә'нәви чәһәтчә силаһланмыш бу бөјүк гүввәјә истинад едә-

³¹ Шаһ Исмајыл Сәфәвинин анасы Аләмшаһ Бәјим Аггојунлу Һәсән бәјин гызы иди.

рәк, 1502-чи илдә Һәмәдан јахынлыгында баш верән мұһарибәдә Аггојунлу Султан Мурады да мәғлуб етди. Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә һәмий вурушмада Аггојунлулардан 10 миң нәфәр өлдүрүлмүш вә чохлу әсир алынмышды (59, 68; 113, 83).

1510-чу илдә I Шаһ Исмајыл өзбәк Шәбк ханла (она Шәјбани хан да дејилир) апардығы мұһарибәдә ону мәғлуб едиб, Хорасан әјаләти илә бирликдә Мәрв, Бәлх вә Һерат шәһәрләрини дө әлә кечиртди.

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндә I Шаһ Исмајыл Сәфәви Азәрбајчан вә Иран өлкәсиндә олан бир сыра феодаллар үзәриндә гәләбә чалды. Әлдә етдији торпаглары Гызылбаш сәркәрдәләринә тијул шәклиндә тапшырды. XVI әсрин орталарындан Сәфәвиләр дөвләтинә табе олан 74 әјаләт вә вилајәт әмирләриндән 60 нәфәри азәрбајчанлы иди. I Шаһ Исмајыл 1504-чү илдә Османлы султаны II Бәјзид мәктуб јазыб тәләб едирди ки, Османлы вилајәтләриндән Әрдәбилә зијарәтә кәлән Сәфәви сүлаләсинин мүридләринә тохунмасынлар вә онларын зијарәтә кәлмәләринә мане олмасынлар. Бу барәдә «Мүншаат Сәлатин»дә белә дејилир: «Султан Бәјзид I Шаһ Исмајыла чаваб олараг билдирди ки, Әрдәбилә кәлмәк истәјән бир чох зәвварын мәгсәди зијарәтә кәлмәк дејил, әскәрлик хидмәтиндән гачмагдыр. Әкәр онларын Азәрбајчана кәлмәси мүвәггәти оларса, буна һеч кәс мане олмаз» (98, 345—346). I Шаһ Исмајылла Султан Бәјзид арасындакы бу мәктублашма кәләчәкдә баш верән бөјүк мұһарибәләр вә дини тоггушмалар үчүн мүгәддимә олду. Османлы өлкәсиндә олан шиәләр I Шаһ Исмајылын бу тәшәббүсүндән руһланыб султан һакимијјәтинә гаршы үсјан галдырдылар.

Шаһ өз шиә тәрәфдарларыны Азәрбајчана кәтирмәк мәгсәдилә Нурәли хәлифә Румлуну о маһала көндәрди. Хәлифә Гара Һасар рајонуна чатан заман Османлы һөкүмәтинә гаршы үсјан едән шиәләрдән 4 миң нәфәр атлы өз аиләләри илә бирликдә онула бирләшди (59, 135). Хәлифә гајыдаркән бир сыра күрд вилајәтләрини, о чүмләдән Әрзинчаны, Мәлатијјә, Хонс вә саирәни гарәт етди (59, 135). Һәмий тарихдән е'тибарән, јә'ни 1506-чы илдә шаһ өз истилаларыны Азәрбајчан вә Иран торпағындан харичә јөнәлтди. О, Күрдүстан, Ермәнистан, Күрчүстан вә Ираг-Әрәб өлкәләрини дө ишғал етмәјә һазырлашды. Шаһ илк дөфә олараг Күрдүстаны истила етмәјә башлады, чүнки Аггојунлулар тәрәфиндән ишғал едилмиш бир сыра күрд вилајәтләрини о, өзүнүн һәгиги әразиси һесаб едирди.

Күрд вилајәтләринин Гызылбашлар тәрәфиндән гарәт едилмәси күрд халгынын үмид көзләдији Сәфәвиләр дөвләтинин илк зәрбәси олду. Бундан сонра Шаһ Исмајыл Сәфәви күрд әмирликләрини бир-биринин ардынча истила едиб Гы-

зылбаш сәркәрдәләринә тапшырды (76, 124—407). Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә о, һакимијәтинин илк вахтларында (1500—1510-чу илләрдә) бир сыра истилаларла мәшғүл олмуш вә 5 бөјүк мұһарибәләрдә галиб кәлмишдир (75, 8). Һәмин дөврдә Шаһ Исмајыл Азәрбајчан вә Иран өлкәсиндән башга, Күрдүстанын чох һиссәсини вә Бағдады да ишғал етмишдир (92, 392). I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин бу сијасәтиндән күрд халгы башга халглара һисбәтән даһа чох зәрәр көрмүшдүр.

К. Маркс I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин истилачы бир һөкмдар олдуғуну гејд едәрәк јазыр: «14 иллик һакимијјәти дөврүндә о, 14 әјаләти фәтһ етмишдир» (1, 206). Сәфәви шаһлары тәрәфиндән һәјата кечирилән бу сијасәт XVI әсрин ахырына гәдәр давам етди. Искәндәр Мүнши јазыр ки: «II Шаһ Исмајыл һәр бир тајфа әмиринә мүәјјән бир маһалы бәхш едирди. О чүмләдән Әләшкәрд вилајәтинин дә Сулаг Һүсејн Тәкәлуја верди вә ону Күрдүстана көндәрди» (47, 212). Бу мејл I Шаһ Исмајылда даһа чох олмушдүр. Буна көрә дә Шаһ Исмајыл өз һакимијјәтинин илк вахтларындан Күрдүстаны силаһ күчү илә етмәјә башлады. Бидлиси кәстәрир ки: «О, Дијарбәкир, Мосул вә Сәнчәр вилајәтләрини ишғал етди. Чәзирә вилајәтинин истила етмәк үчүн гошун көндәрди» (76, 124).

Беләликлә, өзүнү шиәләрин јеканә мұдафиәчиси һесаб едән I Шаһ Исмајыл Османлы султанларына гаршы мұбаризә етмәк үчүн Күрдүстан торпагланыны зорла әлә кечирмәк вә бу јерләри куја јағылардан³² тәмизләмәк мәгсәдини ирәли сүрдү.

Рәшид Јасәминин фикринә көрә шаһын Күрдүстандаки бу ишғаллары күрдләр арасында һөкм сүрән тајфа гурулушуна сон гојмаг мәгсәдини күдмүшдүр (69, 203). Әслиндә исә I Шаһ Исмајыл Сәфәви дөврүн дикәр шаһ вә султанлары кими өз һакимијјәтини горумаг үчүн ишғалчылыг сијасәти апарырды.

Дикәр тәрәфдән дә истәр Сәфәвиләр дөвләти вә истәрсә дә Османлы султанлары күрдләр арасындаки тајфа гурулушуну ләғв етмәк дејил, күрд әразисини өз задәкнларына вермәклә күрд халгыны јох етмәк сијасәти апарырдылар. Елә буна көрә дә һәр ики истилачы дөвләт күрд халгынын чидди мұгавимәтинә раст кәлирди.

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндән е'тибарән күрдләр әлејһинә давам едән сијасәт Сәфәвиләр дөвләтинә мұсбәт нәтичә вермәди. Бу вәзијәтдән истифадә едән Османлы султанлары исә ишин әввәлиндә һижләкәр сијасәт апарараг өзүнү

³² Өз вәтәнини мұдафиә едән күрдләри дөврүн сарај тарихчиләри јағы адландырырдылар.

күрд халгынын һамиси, ејни заманда сүнни мәһәбинин јеканә тәрәфдары кими кәстәрди. Бундан сонра Күрдүстан һәр ики дөвләтин мұһарибә мејданы вә дини рәғбәт мәркәзи олду. Үмумијјәтлә, I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин күрдләрә мұнасибәти сон дәрәчә мәнфи олмушдүр.

Чалдыран мұһарибәсиндән (1514) сонра Күрдүстанын чәчүб-шәрг һиссәси Сәфәвиләр, гәрб һиссәси исә Османлы дөвләтинин әлиндә галды (30, 10). Шаһ Исмајыл Әрдәлан әјаләтини күрд әмирликләриндән топланан верки үчүн мәркәз едәрәк, она «Әрдәлан» хәзинәси ады верди. Шаһ күрдләрдән ибарәт әјрыча орду тәшкил едиб ону Күрдүстан ордусу адландырды. Ән ағыр вурушмаларда Күрдүстан ордусу иштирак етмәли иди. Һәсән Румлунун јаздығына көрә Сәфәвиләр һакимијјәтинә гаршы үсјән едән Аға Мәһәммәд Рузәфсуну мәғлуб етмәк үчүн көндәрилмиш (59, 173) Күрдүстан ордусу гәләбә илә керн гајытмышдыр.

Беләликлә, I Шаһ Исмајыл Сәфәви мұхтәлиф феодаллыглары ваһид мәркәзә табе етмәклә, өлкәни сијаси чәһәтчә бирләшдирмәк вә мәркәзләшмиш дөвләт јаратмаг үчүн рүшәјм гојду. Бу исә өз дөврү үчүн ирәлијә доғру бир аддым иди. Лакин онун өз өлкәси харичиндә, о чүмләдән Ираг—Әрәб, Ермәнистан, Күрчүстан вә хусусилә Күрдүстан әразисиндә узун заман давам едән мұһарибәләри вә бу өлкә халгланынын Гызылбашлар тәрәфиндән гарәт едилмәси I Шаһ Исмајыл дөвләтинин ән мәнфи чәһәтини тәшкил едирди. Бу сијасәт онун өлүмүндән сонра варисләри тәрәфиндән дә давам етдирилди.

I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин кичик јашларындан әлдә етдији бир сыра бөјүк мұвәффәгијјәт онда ән гүввәтли вә гејримәһдуд бир империја јаратмаг арзусуну мејдана кәтирди. Бу мәгсәдлә дә о өзү үчүн јеканә гүввә һесаб етдији шинә мәһәбинә даһа чох архаланырды. Мәһз буна көрә дә о, һакимијјәтинин илк чағларында (1504-чү ил) динә «итаәтсизлик» үс-түндә Тәбриз шәһәриндә һәдсиз дәрәчәдә адам е'дам етдирмишди.

I Шаһ Исмајыл Сәфәвидә о гәдәр гүрүр вар иди ки, о, 200 мин нәфәрдән ибарәт олан Османлы ордусу гаршысына там һазырлыгсыз вә сәјча аз олан орду илә чыхды вә нәтичәдә мәғлуб олду. Османлы ордусу Тәбриз шәһәрини тәрк етдикдә сонра исә шаһ Тәбризә кәләрәк, куја османлылары мұгавимәт кәстәрмәдикләри үчүн әһалијә диван тутду (113, 181).

Беләликлә, I Шаһ Исмајыл өз сијасәтиндә Күрдүстан һағгында мүәјјән сәһвләрә јол верди вә нәтичәдә күрд тајфа башчылары османлыларла бирләшди вә Сәфәвиләр әлејһинә олан тәблиғат күчләнди. Шаһын күрд тајфа башчылары һағгындаки мәнфи сијасәти онлары султан сарајына јахынлаш-

дырмышды. Бунунла да Күрдүстанда узун сүрэн мұһарибөнийн эсасы гојулду (76, 416).

Беләликлә, һәр ики дөвләт өз мәнәфеләри хатиринә күрд тајфаларыны бир-биринә гаршы гојдулар. Бу сijasәт I Шаһ Исмајылын вариси I Шаһ Тәһмасиб дөврүндә (1523—24—1576) даһа кәсими сурәтдә давам етди. Мәһз буна көрә дә онун һакимијјәтинин илк вахтларында истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә харичдә Сәфәвиләр әлејһинә бир сыра үсјанлар баш верди. Һәммин дөврдә Кәлһур күрд тајфасына башчылыг едән Әмир Зүлфүгар Луристан әтрафында јашајан күрд дөјүшчүләринин көмәји илә Бағдад галасыны алды вә мүстәгил күрд һөкүмәти тәкшил етди (83, 10—12). Лакин 1529-чу илдә I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән мәғлуб олду.

Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә һәммин илдә Тәбризин бәјләрбәји Өлмә Тәкәлу 7 мин нәфәр атлы гошунла I Шаһ Тәһмасиб әлејһинә үсјан галдырага, Тәбриздә олан шаһ хәзинәсини әлә кечиртди вә варлыларын әмлакыны мүсадирә етди. Лакин чох чәкмәдән шаһ гошунлары тәрәфиндән мәғлуб олдуғу үчүн Ван әјаләтинә гачды вә Султан Газижә табе олдуғуну билдирди (83, 12—18: 76, 418). Бу кими һадисәләр Османлы—Иран мүнәсибәтләрини даһа да кәркинләшдирди, мәһз елә буна көрә дә тәкчә I Шаһ Тәһмасибин һакимијјәти дөврүндә Османлы һөкүмәти дөрд дәфә Азәрбајчан үзәринә һүчүм етмишдир. Истәр мұһарибә, истәрсә дә мүвәггәти фәсилә дөврүндә күрд, ермәни вә күрчү халглары бу ики истилачы дөвләтләр тәрәфиндән гарәт едилмиш вә һәммин өлкәләр мұһарибә мејданы олмушду.

1532—1534-чү илләрдә Султан Сүләјман Газинин Азәрбајчан үзәринә биринчи вә икинчи һүчүму заманы дүшмән гошунуну тәғиб едән Гызылбашлар Күрдүстана дахил олдулар. Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә һәр ики орду арасында вурушма Әрчиш вилајәтиндә башланды. Һәсән Румлу гејд едир ки: «Бу вурушмада Сән'ан паша өлдүрүлдү, Әрчиш галасы Гызылбашлар тәрәфиндән алынды вә Әһмәд Султан Суфи оғлуна тапшырылды» (59, 260; 47, 69).

I Шаһ Тәһмасиб 1533-чү илдә беш мин дөрд жүз нәфәрлик гошунла Күрдүстана дахил олмасыны, Әдлчәваз илә Әрчиш әмирликләрини ишғал етмәсини, өз әсәриндә гејд етмишдир (83, 34—39). Һәммин дөврдә Күрдүстан вилајәти бир-биринин ардынча гарәт едилди.

Бидлисинин јаздығына көрә 1534-чү илдә I Шаһ Тәһмасибин көстәриши илә Әхлат, Муш вә бир сыра дикәр күрд вилајәтләри Бәдир хан Устачлу тәрәфиндән гарәт едилмишдир (76, 442). Лакин шаһ гошунлары күрд халгынын шиддәтли мұғавимәтинә раст кәлдиләр. Буна көрә дә өз вәтәнини мұдафиә едән күрд дөјүшчүләринә амансыз диван тугулурду. Бидлиси көстәрир ки, I Шаһ Тәһмасиб 1534-чү илдә

222
Әрчиш галасыны ишғал едәркән она мұғавимәт көстәрән Бәхти тајфасындан 60 нәфәри јараланмыш вә әсир алынмышдыр. Шаһ онларын дәриләрини сојдурмуш вә әзабла өлдүрүлмәләрини әмр етмишдир (76, 442).

Бүтүн бу әзијјәт вә ишкәнчәләр күрд халгынын варлыгыны сарсыда билмирди. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә I Шаһ Тәһмасиб Бабаи тајфасыны өзүнә табе етмәк үчүн үч дәфә о тајфаја гаршы мұһарибә етмиш, лакин һәр дәфә мәғлуб олмушдур (76, 283). Һәсән Румлу көстәрир ки, I Шаһ Тәһмасиб 1539-чу илдә Бәһрам Мирзәни Күрдүстаны гарәт етмәжә көндәрди. Күрдүстан гарәт едилди вә Гызылбашлар бөјүк гәнимәтлә Тәбризә гајытды» (59, 293). Һәммин илдә I Шаһ Тәһмасиб Әдлчәваз, Әрчиш, Әхлат вилајәтләрини гарәт едиб Баркир галасыны үч ај мұһасирәдә сахладыгдан сонра алды вә Диван әмир Мәсүм бәј Сәфәвијә тапшырды (76, 233—234).

Беләликлә, XVI әср боју вә һәтта ондан сонра да Сәфәвиләр дөвләтинин күрд халгыны таламаг вә Күрдүстаны бәрбад һала салмаг һаггындакы сijasәтләрини дөврүн сарај тарихчиләри дә етираф едирләр. Һәсән Румлу көстәрир ки: «I Шаһ Тәһмасибин әмринә әсасән Гызылбаш әмирләри һәр јердә фитнәкар түркләрдән көрлүкдә дәрһаз өлдүрүб вар-јохларыны гарәт етмәлдиләр» (59, 360). Шаһын күрд халгына гаршы бу мәнфи мүнәсибәтинин бир сәбәби дә күрдләрин сүнни олмасы иди. Чүнки о заман һәм Сәфәви шаһлары вә һәм дә Османлы султанлары бири дикәринә гаршы апардыглары ишғалчылыг мұһарибәсини «чиһал» алландырырдылар. Буна көрә дә сүнни күрдләри өлдүрмәк вә онлары гарәт етмәји Гызылбашлар дини бир еһкам кими баша дүшүрдүләр. Бундан әлава, әлагәдар дөвләтләр ејни сijasәти ермәни вә күрчү халгларына гаршы да давам етдирдиләр.

Тәкчә XVI әсрин 1540—1554-чү илләриндә I Шаһ Тәһмасиб Күрдүстан үзәринә дөрд дәфә һүчүм етди. Һәсән Румлу гејд едир ки: «Һүчүм заманы дағлара вә килсәләрә пәнаһ апаран күрчүләрин вар-јохлары ислам гошуну тәрәфиндән гарәт едилди вә кафәр күрчүләрдән бир нечә мин нәфәри чәһәннәмә көндәрилди» (59, 352).

Беләликлә, күрд, ермәни вә күрчү халгларына гаршы башланан бу мұһарибәләр дини мотивләрлә пәрдәләнмиш олса да әслиндә ишғалчылыг мәгсәдинә хидмәт едирди.

1548-чи илдә Султан Сүләјман Гази Азәрбајчан үзәринә үчүнчү дәфә һүчүм етдији заман јенә дә Күрдүстан мұһарибә мејданы олду. Дијарбәкир әјаләти султан ордусунун, Әрзинчан вилајәти исә Гызылбашларын мәркәзинә чеврилди. Бу јерләрдә мәркәзләшән мұдахиләчи орду күрд вилајәтләрини бир-биринин ардынча талајыб гарәт едирди. Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә һәммин басгын заманы Исмајыл Мирзә вә

көпчө Султан Гачарын башчылыг етдији Гызылбаш дөстөлөрн Эрэрум вэ Гарс районларында 7 мин нэфэрдэн артыг адам өлдүрүлмүшдү. Нэсэн Румлу көстөрир ки: «Нэмин өлөнлөрдөн 5 мин нэфэрдэн чоху Күрдүстанын мүхтөлиф вилајетлөрнндэн зорла орду сыраларына чөлб едилмиш муздур вэ сэнэткарлардан ибарэт иди. Бу заман Эхлат вилајетини гарэт етмэјэ ма'мур олан Шаһгулу Султан Эфшар 5 мин ат, 100 мин гојун вэ 50 мин инэк гэнимэт кэтирмишдир» (59, 331; 47, 73).

І Шаһ Тэһмасиб күрд эмирликлэрнинн Гызылбашлар тэрэфиндэн гарэт едилмэсини е'тираф едэрэк жазыр: «Балыг овуна кедэркэн 20 нэфэр пијадаја тэсадүф етдик вэ онларын ким олдугларыны сорушдуг, гејд етдилэр ки, биз Хнос эһалисијик, анчаг бизим эмирлик елэ гарэт едилибдир ки, орада галсајдыг ачлыгдан мөһв олардыг. Одур ки, Дијарбэкирэ кедирик. Шаһ гејд едир ки, онларын һалына агладым вэ бу ишлэрин сэбэбкары олан Алкас Мирзэјэ нифрэт едим» (83, 58).

Белэликлэ, күрд халгынын ики бөјүк вэ истилачы дөвлөттөрлэ гоншу олмасы тэкчэ онун һэјатынын вэ мал-гарасынын мөһв едилмэсидэ гуртармырды, ејни заманда өлкэси дэ бэрбад һала дүшүрдү. Нэсэн Румлу жазыр ки: «Эрзинчан вилајети шаһ ордусунун ат ајаглары алтында мөһв олду, шөһэр јандырылыб гарэт едилди вэ о вилајетин торпагы фэна күлэјинэ верилди» (59, 334). Күрдлэрин күтлэви сурэтдэ мөһв едилмэсини, онун вар-јохдан чыхмасыны вэ өлкөнн бэрбад вэзијјэтэ дүшмэсини дөврүн бэ'зи мүэллифлэри, шаһ вэ султан ордуларынын гөһрэманыг нүмунэлэри кими тэсвир едирдилэр. Нэсэн Румлу 1548-чи ил һадисэлэриндэн бөһс едэркэн жазыр: «Шаһ Эхлат, Көзэлдэрэ вэ Эдилчэваз вилајетлэринэ гошун көндэрдн, өзү Муш үзэринэ һүчум едиб, ораны елэ мөһв етди ки, евлэрдэн вэ тахылдан белэ из галмады» (59, 333). Нэмин дөврдэ Харпут вилајети дэ гарэт едилмишдир.

Белэликлэ, мөчбури олараг һэр ики дөвлэтин орду сыраларына чөлб едилэн күрдлэр истилачы мұһарибэлэрин гурбаны вэ Күрдүстан эразиси исэ талан едилирди.

Чалдыран мұһарибэсиндэн сонра күрд тајфа башчыларынын Османлы—Иран тэ'сири алтына дүшмэси нэтичэсиндэ гардаш бир халг бир-биринэ гаршы дүшмэн гүввэјэ чеврилди. 1551-чи илдэ Султан һөкүмэтиннн тэһрики илэ Маһмуди тајфасы Хој маһалында јашајан Дүнбили күрд тајфасына басгын едир вэ тајфа башчысы һачы бэј Дүнбили өлдүрүлүр. Бу басгына чаваб олараг І Шаһ Тэһмасиб Мэ'сум бэј Сэфэви илэ Шәмсэддин хан Бидлисинн Күрдүстаны гарэт етмэјэ көндөрир. Нэсэн Румлу жазыр: «Бу басгын заманы Эрчиш, Баркир, Муш, Эхлат вэ Эдилчэваз вилајетлэри талан едилмиш, 400 нэфэрдэн артыг күрд өлдүрүлмүшдүр. О, сөзүнэ

давам едэрэк жазыр: «Тэкчэ Эхлат вилајетлэриндэн 30 мин гојун, 10 мин инэк вэ чамыш, 3 мин ат гэнимэт кэтирилмишдир» (59, 358).

1552-чи илдэ Күрдүстан эразисиннн гарэт едилмэси јенэ дэ тэкрар едилди. Нэсэн Румлунун јаздыгына көрө нэмин илдэ І Шаһ Тэһмасиб Иран шаһзадэсинн күрд вилајетлэрини талан етмэјэ ма'мур етмишдир. Басгын нэтичэсиндэ бир чох күрд өлдүрүлмүш, вар-јохлары гарэт едилмишдир. Мүэллиф гејд едир ки: «Гызылбашлар чохлу гојун сүрүсү, ат илхысы вэ дикэр гэнимэтлэрлэ керн гајытмышдыр» (59, 372).

Гази Эһмөд Гэзвини дэ нэмин иллэрин Күрдүстан һадисэлэриндэн бөһс едэркэн, Эхлат галасынын фөһ едилмэсини вэ Эрчиш галасынын шаһ гошунлары тэрэфиндэн мұһасирэјэ алынмасыны гејд етмишдир (100, 301). 1552-чи илдэ Султан Сүлэјман Гази Азэрбајчан үзэринэ дөрдүнчү дөфэ һүчума һазырлашырды. І Шаһ Тэһмасиб бу хэбэри алан кими мұһарибэни Күрдүстан торпагында апармаг мөгсэдилэ 1553-чү илдэ о эразијэ һүчум етди. Шаһ Эхлат вилајетини өз ордусу үчүн мэркэз тэ'јин едэрэк, бурадан дикэр күрд вилајетлэринэ басгын тэшкил едирди. Нэсэн Румлунун јаздыгына истинадэн шаһын эмиринэ көрө Ван, Бостан, Бидлис, Эдилчэваз, Эрчиш вэ Муш вилајетлэри Гызылбашлар тэрэфиндэн гарэт едилиб јандырылмышдыр (59, 376; 47, 76).

Мараглы бурасыдыр ки, дөврүн бир сыра сарај тарихчилэринин эсэрлэриндэ һэр ики гоншу дөвлэтин чинајетлэринэ, гарэт вэ басгынларына ма'руз галан күрдлэр јолкөсөн, гарэтчи вэ оғру кими гејд едилер (113, 430). Шәмс Тэбризи исэ белэ жазыр:

دزد ديدم كو كند دزدی ولی

دزد ما را بين كه او دزدید كرد

(Тэрчүмэси: Күрд көрмүшдүм оғру, анчаг

Сэн биздэки оғруја бах,

О, күрдү дэ оғурлады).

Истэр Османлы, истэрсэ дэ Сэфэвилэр дөвлэтиннн күрд халгына мұнасибэти елэ бир габа шэкил алмышды ки. Султан һөкүмэти Османлы—Иран сэрһэдлэриннн горумага ма'мур етдији тајфа башчысына Шаһ лэгэби, Сэфэви шаһлары исэ ејни вэзифэци ичра елэн күрд тајфа башчысына Султан лэгэби вермөклэ, бир-биринн лага гојурдулар. Онларын фикринэ көрө куја күрд нэ шаһ вэ нэ дэ султан ола билмэзмиш. Налбуки тарих өзү күрд халгынын сыраларындан чыхан бөјүк снмаларын шаһидидир. Нөһајэт, Иран вэ Османлы дөвлөттөрнннн күрд халгына мұнасибэтлэри ејни тэрэдэ һэјата кечирилди.

Һәм ин снјасәт сонралар да давам едирди. II Шаһ Исмајыл (1576—1578) вә Шаһ Султан Мәһәммәд (1578—1587) заманында Гызылбаш сәркәрдәләри арасындакы зиддијәт шиддәтләнди вә өлкәнин хырда феодаллыглар парчаланмасы тәһлүкәси артды. Бу вәзијәтдән күрд тајфа башчылары да истифадә етди. Онлардан бәзиләри мүстәгиллик уғрунда мүбаризә едир, бәзиләри дә Османлы һөкүмәтинә табе олурулар.

Бидлиси јазыр: «Шаһ Султан Мәһәммәд заманында Сәфәвиләрин һакимијјәти зәифләди, 1583-чү илдә Күрдүстан, Луристан вә Әрдәлан әјаләтинин башга әмирләри кими, Мокри тајфасынын башчысы Әмирә бәј дә III Султан Мура да табе олду» (76, 291). Бу заман Азәрбајчанын бир сыра рајонлары Османлы ордусу тәрәфиндән ишғал едилмишдир.

Дөврүн тарихчиләриндән Искәндәр Мүншинин фикринә кәрә, III Султан Мурад Азәрбајчан үзәринә күрд тајфа башчыларынын тәһрики илә һүчүм етмишдир. Мүәллиф јазыр: «Бәзи фитнәкар күрдләр, о чүмләдән Гази Гран, Шаһгулу Булбулаи вә башгалары торпаг саһибләринә хас олан бир адәтлә заман вә мөкан шәраитиндән истифадә едирдиләр» (47, 231). Лакин бизим фикримизә кәрә III Султан Мурадын Азәрбајчан үзәринә һүчүмү да әввәлки мүһарибәләр кими һәр ики дөвләт арасындакы рәгабәтин нәтичәси оларга баш вермишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәм ин мүһарибәдә күрдләрин там әксәријјәти османлылар тәрәфиндә Сәфәвиләр әләјинә мүһарибә едирдиләр. Буна кәрә дә 1585-чи илдә Тәбризин Сәндабад гәсәбәсиндә вә Ширван маһалынын Чылдыр вүрушмасында чохла күрд өлдүрүлмүшдүр.

I Шаһ Аббас Сәфәвинин (1587—1628) һакимијјәти заманы күрдләр һағында әввәлки снјасәт башга бир тәрздә давам едирди. О, бир тәрәфдән 15 мин күрд анләсини Хорасан саһнәләринә көчүртмәклә өз әразисини өзбәкләрин басгынларындан горуду, диқәр тәрәфдән исә күрд тајфа башчылары илә гопумлуг³³ әлагәси јарадараг Османлы тәчавүзү гаршысында онлары мүдафиә едирди. Чүнки күрд тајфаларынын «әдаләтли» шаһ вә јахуд султан ахтардыгларыны, һәм Сәфәви шаһлары вә һәм дә Османлы султанлары јахшы баша дүшүрдүләр. Буна кәрә дә онлар бәзи һалларда күрд тајфа башчыларыны өз тәрәфләринә чөлб етмәклә, күрдләр үзәриндәки тәзјигләрини даһа да артырырдылар.

Беләликлә, ики гоншу дөвләтин тәзјигинә мәрүз галан күрд халгы XVI әср боју давам едән Османлы—Иран мүһарибәләриндән һәдсиз зәрәр чәкмиш вә чохла итки вермишдир. Һәм ин мүһарибәләр Азәрбајчан халгы үчүн дә фәлакәтли олмушдур. Азәрбајчанын бир сыра вилајәтләри Османлы

³³ Шаһ Аббас бачысы Зәррин Күлаһ Әрдәлан Әмирзадәси Хан Әһмәдә вермишдир. Бах: (114, 100—101).

басгынларына мәрүз галдыгы үчүн бәрбад һала дүшмүшдүр. Бидлиси кәстәрир ки: «Шаһ Султан Мәһәммәд заманында Дүнбили әмири Султан Әли тајфаја башчылыг едирди, лакин мүһарибәләр нәтичәсиндә хараба галан бу јерләрдән (Хој маһалындан—Ш. М.) һеч бир верки топламаг мүмкүн олмурду. Нахчыван маһалындакы Әлкәс дәрәси вә Шәрур рајонларынын кәлириндән Султан Әлијә јардым едилди» (76, 315).

Османлыларын Азәрбајчан үзәринә басгыны заманы һәдсиз чинајәтләр тәрәдилмишдир. Белә ки, III Султан Мурад заманында 15 мин нәфәр Тәбриз әһалиси бир күндә мөһв едилмишиди (78, 276). Һәм ин ишғал дөврүндә Азәрбајчанын бир сыра шәһәр вә кәндләри османлылар тәрәфиндән идарә олуруду. Онлар бу вилајәтләрдән ағыр веркиләр тәләб едирдиләр. Бидлиси гејд едир ки: «Мараға кәндләринин османлылар тәрәфиндән гарәт едилмәси вә әһалинин башга јерә көчмәси нәтичәсиндә һәр ил 15 халвар гызыл әвәзинә бир халвар гызыл топланырды» (76, 294).

Беләликлә, узун заман давам едән Османлы—Иран мүһарибәләри күрд халгы кими, Азәрбајчан халгынын да иғтисади инкишафыны позур вә мадди һәјат шәраитини ағырлашдырырды. Шүбһәсиз ки, һәм ин дөврлә күрдләрин һәјаты даһа дөзүлмәз олмушдур.

Бүтүн бу гејд етдијимиз тарихи вә снјаси һадисәләрлә јанашы Сәфәвиләрә табе олан күрдләрин вәзијјәти османлы табелијиндәки күрдләрә нисбәтән демәк олар ки, о гәдәр дә ағыр дејилди. Бунун сәбәби Сәфәви шаһларынын күрд әмирләри илә гопумлуг әлагәси јаратмалары иди. Мәсәлән, Һүснқиф әмири Мәлик Хәлилин гадыны I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин бачысы, I Шаһ Тәһмасибин бир гадыны күрд әмирзадәләриндән, I Шаһ Аббас Сәфәвинин бачысы исә Зәррин Күлаһ Әрдәлан һөкмдары Хан Әһмәдин гадыны иди (114, 100—101). Бу әлагә күрд халгы илә Азәрбајчан халгы арасындакы достлуг вә әмәкданышыг ишинә аз-чохла мүсбәт тәсир едирди.

Мәнбәләрдәки мәрүмәтә кәрә Сәфәви шаһлары бәзи һалларда күрд әмирләринә Азәрбајчан әразисиндән әмирлик ајырыб верир вә онлардан Иранын әјаләт вә вилајәтләрини идарә етмәк үчүн һөкмдарлар тәјин едирдиләр (76, 440—450). Шүбһәсиз ки, белә бир вәзијјәти османлы табелијиндә олан күрд әмирләри һағында нә көрмәк вә нә дә сөјләмәк олар.

ОСМАНЛЫ ДӨВЛӘТИНИН КҮРДЛӘРӘ МҮНАСИБӘТИ

XVI әсрин әввәлләриндә Кичик Асијада там һөкмранлыг едән Османлы сүлаләсинин сәккизинчи нүмајәндәси II Султан Бәјәзид өз сәләфләринин бөјүк империја јаратмаг һаг-

гындакы сijasəтини давам етдирди. Султан һөкүмәтинин башчылыгы етди һакимијјәтин итисадн әсасыны феодалистисмарына мәрүз галан отураг кәндлиләр вә шәһәр зәһмәткешләри тәшкил едирди. Оун ичтимаи әсасыны исә һәммин истисмара архаланан бөјүк торпаг саһибләри: һәрби-чи-феодал әјанлары, руһаниләрин јухары тәбәгәси вә задәканлар тәшкил едирдиләр. Османлы дөвләтинин һәрби истинад нөгтәсини көчәри һәјат сүрән зәһмәткешләрдән башга, һәрби хидмәтә зорла чәлб едилән түрк вәтәндашлары вә әсарәт алтына алынмыш вилајәтләрин әһалиси тәшкил едирди.

Султан өлкәни идарә етмәкдә гејри-мәһдуд һүгуга малик иди. О, әјаләт вә вилајәтләри идарә етмәк үчүн ири торпаг саһибләриндән ибарәт һакимләр тәјин едир вә онлара пашалыг ләгәби верирди. Султан сарајында баш назирлик (вәзир әзәмлик) ән бөјүк вәзифә сајылырды. Беләликлә, султан һөкүмәтинин апардығы бүтүн мұһарибәләрдә онун назирләри вә пашалары да иштирак едирдиләр.

Гејри-мәһдуд һакимијјәт һүгугуна малик олан түрк султанлары чох гәддар вә амансыз сijasәт апарараг истәдији вахт һәтта баш назир дә гылынчдан кечирирдиләр (73, 572; 128, 57). Мәнбәләрдәки мәлүмата көрә һакимијјәт хатиринә он догуз гардашыны бир күндә боғдуран Османлы султанлары олмушдур (78, 301; 53, 551).

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндә һәр чәһәтдән зәиф олан Күрдүстанын гоншулуғунда гүввәтли Сәфәви дөвләтиндән башга, шимал-гәрб һиссәсиндә гүдрәтли монархија гурулушлу Османлы һөкүмәти дә мөвчуд иди. Бөјүк империја јаратмаг нијјәтиндә олан Османлы султанларынын нәзәр-дигәтини Күрдүстан чох чәлб едирди. Чүнки Күрдүстан султан һөкүмәтинин истилаларында иштирак едән задәканлары торпагла тәмин етмәкдән башга, Сәфәви дөвләтинә гаршы малди вә мәнәви имканлара да малик иди.

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, Күрдүстанда олан бу имканлар онун гоншусу Сәфәви дөвләтинин дә нәзәрини чәлб едирди. Бундан башга онлар Ермәнстан вә Күрчүстаны да ишғал етмәк нијјәтиндә идиләр. Османлы һөкүмәти исә һәтта Азәрбајчана да көз тикмишди. Чүнки XVI әсрдә Күрдүстанын гојуну, јуну вә башга мәһсуллары кими, Азәрбафчанын ипәји дә Шәрг вә Гәрб базарларыны зәнкинләшдирән хам маллардан бири иди. Ејни заманда Османлы һөкүмәти Шәрг илә Гәрб арасындакы тичарәт вә һәрби јолларын ағалығыны өз әлине алмаг истәјирди.

Беләликлә дә, ики бөјүк дөвләт арасындакы бу вә ја дикәр рәгабәт XVI әсрин әввәлләриндән етибарән Күрдүстаны тәһлүкәли бир вәзијјәтә салды. II Султан Бајәзид Күрдүстан мәсәләсиндә әввәлчә һијләкәр вә јумшаг сijasәт апарды. О, I Шаһ Исмајыл кими күрд халгына гаршы силаһ ишләтмәк сijasәтиндән ваз кечди. Сүнни мәзһәбиндән олан күрд тајфа

башчыларыны өз тәрәфинә чәлб етмәк үчүн өзүнү ислам әләминин јекәнә вариси вә сүнни мәзһәбинин мұдафиәчиси кими көстәрди.

Султан һөкүмәти Күрдүстаны ишғал етмәк һаггында әсил мәгсәдини дини шұарларла пәрдәләјәрәк, Сәфәвиләрдән наразы олан күрд тајфа башчыларындан истифадә етмәк гәрарына кәлди «Мүншаат сәлатин» әсәриндә 1503-чү илдә Султан Бајәзидин Чәмәшкәзәк әмири һачы Рүстәм бәјә көндәрдји мәктуб, бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Мәктубда дејилир: «...Һачы бәј! Салам! Саламдан сонра падшаһ тәрәфиндән көндәрилән бу намәни мұталиә едиб билиниз ки, гызылбашлар узун мүддәт Бајандур дөвләтинин башчылары илә дүшмәнчијә башлајыб бизим јүксәк мәгамымыза тәәррүз едирләр.

Бунунла әлагәдар, о һаһијјәә јахын олан сизин вилајәтә Әлагран Кијван вә Чавусу көндәрдик, бүтүн һәгигәтләр Сизә мәлүмдур, бу мәктуб илә сизи даһа артыг хәбәрдар едирәм ки, о тәрәфин һадисәләриндән нә билсәниз онлара мәлүмат верин вә билин ки, Сизин бу әмәлиiniz шаһанә мәрһәмәтә сәбәб олачакдыр» (98, 353).

Һачы Рүстәм бәј султанын бу тәләби илә разылашмајыб 1509-чу илдә өз әмирлијини I Шаһ Исмајыл Сәфәвијјә тәслим етди. II Султан Бајәзид күрд тајфа башчыларыны Сәфәви дөвләти әлејһинә тәһрик етмәк үчүн Мөвлана Идрис Бидлисини әлверишли васитә һесаб етди. Бу мәгсәдлә Мөвлана Идрис султан сарајына дәвәт едилиб куја дөвләтин тарихини (123; 53) јазмаг үчүн «Вәг'еневис» (һадисә јазан) тәјин олду. Әслиндә исә о, Күрдүстана көндәрилди вә Османлы һөкүмәтинин мәнәфеји үчүн чидди ишә башлады.

Беләликлә, Күрдүстан бир-биринә әкс сijasәт апаран ики дөвләт башчысынын дини тәблиғат мәркәзи вә сојуг мұһарибә мејданы олду. Бу заман II Султан Бајәзид өлдү. Оун кичик оғлу I Султан Сәлим өз ордусунун көмәји илә бөјүк гардашларыны өлдүрүб һакимијјәтә кечди (128, 57) (1512—1520). О, һакимијјәтинин илк күнләриндә сарајда чох рәһм-сизликлә өз хејринә дәјишиклик апардығына көрә Јавуз ләгәби алды (128, 57).

I Султан Сәлим атасынын харичи сijasәтиндә күрд халгына олан мұнасибәти давам етдирди. О, шиә мәзһәбинә азачыг белә мејл көстәрәнләрә амансыз диван тутду. Сулагзадә гејд едир ки: «Султан һакимијјәтә кечдикдән сонра дөвләт хадимләринин мұшавирәснини чағырды вә деди: «Һала Кәспәи Әчәм олан Шаһ Исмајыл, тамам Иран зәминә саһиб олуб, Ираг—Әрәб, Азәрбајчан, Кәнчә, Ширван, Килян, Маһандаран, Тәбәристан, Үмумкүрдүстан вә хусусилә Күрчүстан вилајәтләрини өз әлине алмышдыр... буна көрә дә илк нөвбәдә шиә тајфасынын шәрини арадан галдырмаг лазым-

дыр» (85, 359). О, Османлы вилајетлериндә јашајан шиәләрин 7 јашындап 70 јашына гәдәр өлдүрүлмәсини вә ја һәбс едилмәсини әмр етди. Һәмин әмрә әсасән шиәлик иттиһамы илә 40 мин нәфәр өлдүрүлдү вә галанларынын алынлары дамғаланыб Османлы торпағынын Авропа һиссәсинә сүркүн едилди (98, 395; 53, 258).

Оруч бәј Бајат јазыр ки: «Султан Сәлим фәрман верәркән рәијјәтләринин Шаһ Исмајыл рәијјәтләри илә әлагә сахламасыны гадаған етди, о, шиә мәзһәбини ганундан кәнар вә шиәләри кафир е'лан етмишдир» (46, 148).

Бунунла да I Султан Сәлим өлкә дахилини шиә тәрәфдарларындан тәмизләди вә күрд тајфа башчылары арасындакы тәблиғат ишини гуртарды. О, I Шаһ Исмајыл Сәфәвијә мәктуб јазараг Гызылбашлар тәрәфиндән тугулан бә'зи јерләри тәләб етди, лакин мүсбәт чаваб алмады. Буну бәһанә едән Султан Сәлим Азәрбајчан үзәринә һәрби сәфәрә башлады. К. Маркс гејд едир ки: «Бу јүрүшдә османлыларын бүтүн һәрби гүввәләри иштирак едирди» (1, 206). Тарихи мәнбәләрдәки мә'лумата көрә һәмин јүрүшдә 200 мин нәфәрдән артыг гошун иштирак етмишдир (59, 143; 113, 180). Бу јүрүшдә чохла күрд тајфа башчылары өз силаһлы гүввәси илә иштирак едирдиләр. I Султан Сәлим өз ордусуну одлу силаһла тәһиз едәрәк, 1514-чү илдә Күрдүстан торпағындан кечиб Азәрбајчана һүчум етди. Лакин онун сыравы гошуну вә хусусилә күрд халгы Азәрбајчан халгына гаршы муһарибә етмәк истәмирди. Түрк мүәллифләринин јаздығларына көрә һәмин сәфәрдә сырави гошун вә һәтта I Султан Сәлимин јахын адамларындан Һәмдәм паша, Искәндәр паша вә Сәкбанбашы Балјемәз Осман аға ирәли кетмәкдән имтина етдикләри үчүн султан тәрәфиндән е'дам едилдиләр (85, 378). Сонра Султан Сәлим орду гаршысында чыхыш едәрәк «Габагда мән кедирәм, мөрд олан архамча кәлсин!»—дејә атыны сүрмүшдү (53, 261; 128, 57).

1514-чү илдә Османлы ордусу Тәбризин 140 км-лијиндә Чалдыран дејилән јердә шаһ гошуну илә үз-үзә кәлди, һәр ики орду арасында шиддәтли вурушма башланды. О дөвр үчүн дәһшәтли олан һәмин муһарибәдән бәһс едән Гунабади јазыр ки: «Румлуларын (османлыларын—Ш. М.) гошуну чох олдуғундан, ејни вахтда 5—6 мин түфәнк бирдән ачылырды, онун түстүсүндән һава кечә кими гаранлык олмушду» (113, 178). Она көрә дә дүшмәнә гаршы мөрдликлә вурушан Гызылбашлар одлу силаһ гаршысында таб кәтирә билмәјиб кери чәкилди.

Һәсән Румлунун јаздығына көрә Чалдыран вурушмасында һәр ики тәрәфдән 5 мин нәфәр өлдүрүлмүш вә бир чохла-ры јараланыб әсир алынмышды. I Шаһ Исмајылын ләләси

Һүсејн бәј вә Дијарбәкир һакими Хан Мәһәммәд Устачлу да өләнләр сырасында олмушдур (59, 149).

Чалдыран гәләбәсиндән сонра Османлы ордусу Тәбриздә доғру һәрәкәт етди. О, 6 күн Тәбриздә галдыгдан сонра кери гајытды, чүнки султан Азәрбајчан сәфәриндән сонра Күрдүстан, Һәләб, Мисир вә Шам торпағларыны да истила етмәк гәрарына кәлмишди. Түрк тарихчиси Сәлим Сабитин гејд етдијинә көрә һәмин өлкәләрин истила едилмәси 1518-чи илә гәдәр гуртармышды (74, 13).

Күрдүстан Султан һөкүмәтинә табе олдуғдан сонра, мүхтәлиф күрд тајфаларынын Османлы ордусунда иштирак етмәсиндән башга, ајрыча Күрдүстан ордусу тәшкил едилди. Ејни заманда османлылар үчүн Күрдүстан әразисиндән топланан веркинин мәркәзи Дијарбәкир әјаләти, Дијарбәкир хәзинәси адланды.

Беләликлә, Османлы дөвләтинин апардығы бүтүн муһарибәләрин ағыр вурушмаларында Күрдүстан ордусу иштирак етмәли вә һәмишә Османлы гошунунун өн сыраларында кетмәли иди.

Һәмин дөврдә Султан һөкүмәти Орта Шәрг өлкәләриндәки истилаларындан башга, Авропада, Јунаныстан, Австрија — Мачарыстан, Сербиа, Италија, Алманија вә Русија илә дә муһарибә едирди. О, Африкада Туниси гәсб етмәк мәгсәдилә Испанија илә дә вурушурду. Османлы ордусу һәлә Шәрг өлкәләриндә надир тапылан одлу силаһдан истифадә едәрәк Јахын вә Орта Шәргин бә'зи һиссәләрини истила едә билмишди. Лакин Османлы һөкүмәтинин Сәфәви шаһлары илә апардығы узун сүрән муһарибәләр Авропаны Османлы тәһлүкәсиндән нисбәтән хилас етди. Бу дөвләтин апардығы бүтүн муһарибәләрдә демәк олар ки, күрдләрин иштиракы олмушдур.

Бир сыра тәдгигатчыларын јаздығларына көрә XVI әсрин әввәлләриндән башлајараг елә бир Османлы муһарибәси олмамышдыр ки, о муһарибәдә күрд ганы төкүлмәсин. Бунунла јанашы олараг, бә'зи түрк мүәллифләри илдиә едирләр ки, 200 илдән артыг давам Османлы—Иран муһарибәләри истилачылык мәгсәди үчүн дејил, бу халғларын азад олмасы хатиринә апарылмышдыр. Чаһанкир Зејнал оглу көстәрир ки, Авропада бөјүк бир ислам императорлуғу тәшкил едән I Султан Сәлим Күрдүстан вә Азәрбајчаны фарс, әчәм нүфүзундан горумаг вә бу халғлары азад етмәк нијјәтиндә иди (72, 114—115). Лакин күрд халғынын тарихи Османлы султанларынын һәмин халғларын азадлығыны нечә тә'мин етдијинин әсил маһијјәтини көстәрди.

XVI әсрдәки Османлы—Иран муһарибәләри өз характери е'тибары илә XI—XIII әсрләрдә Авропа феодалларынын апардығлары Сәлиб муһарибәләринин башга бир формасы иди.

I Султан Салимин өлүмүндөн сонра оғлу Султан Сүлөйман Гази (1519—1566) онун сијасетини давам етдирди. О, өз һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчан үзәринә дөрд дөфә һүчүм етди вә бүтүн һәрби сәфәрләриндә Күрдүстан торпағы онун мүһарибә мејданы олду. Султан Сүлөйман Гази заманында күрдләр үзәриндәки итгисади сијаси вә мә'нәви тәзјиг даһа да артды, даһили мухтаријјәт әсасында бағланан Османлы—Күрдүстан мүгавиләси тамамилә унудулду вә күрд әмирликләринә гаршы ачыг тәчавүзә башланды. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә һәлә 1518-чи илдә Келс әјаләти гәсб едилиб султанын хүсуси торпағына әлавә едилмишди (76, 223).

Ејни заманда Етаг әмирлијинин бир һиссәси дә султан торпағына гатылды (76, 247).

1531-чи илдә Султан Сүлөйман Гази Бидлис әмирлијини гәсб етмәк үчүн Дијарбәкир һакими Фил паша вә Өлмә Тәкәлунун башчылығы илә һәмин әмирлијин үзәринә 50 миң нәфәрлик гошун көндәрди. Үч ил давам едән бу вурушма нәтичәсиндә Бидлис әмири Шәрәф хан өлдүрүлдү вә минләрлә күрд аиләси мәһв едилди. Лакин Бидлис вилајәти Шәрәф ханын оғлу Шәмсәддинин әлиндә галды. 1535-чи илдә Султан Сүлөйман һәмин әмирлији һижлә илә гәсб едиб Өлмә Тәкәлуја тапшырды. Әмир Шәмсәддин исә Тәбризә кедәрәк I Шаһ Тәһмасибә табе олду (76, 443). Султан Сүлөйман Гази Чәбгәчүр әмири Сүбһан бәји өлдүрүб һәмин вилајәти Османлы задәканларындан биринә верди. Султан бә'зи тајфа башчыларыны мүхтәлиф бәһанәләрлә арадан көтүрүр вә онларын торпағларыны гәсб едирди. Бидлиси гејд едир ки: «Рәзги тајфасынын башчысы Шаһым бәј бә'зи иттиһамларла султан тәрәфиндән өлдүрүлдү, онун әмирлији Османлы задәканларына верилди» (76, 247).

Беләликлә, Султан һөкүмәти тәрәфиндән тәтбиғ едилән бу әдаләтсизлијә гаршы күрд халғы чидди мүгавимәт көстәрир, силаһлы мүбаризә апарыр вә јахуд да вәтәнини тәрк етмәјә мәчбур олурду. Бидлиси јазыр ки: «Агакис әмирлији Султан Сүлөйман Гази тәрәфиндән гәсб едилиб Османлы задәканларына верилдији үчүн һәмин әмирлијин әсил варисләриндән Әркәмәз бәј, руһи хәстәлијә тутулду, Бәһаәддин исә өз јурдуну тәрк едәрәк Әрәбстана кетди» (76, 220).

Османлы султанлары күрд әмирләриндән чоһлу пул вә һәдијјәләр алдыгдан сонра бир әмирлијин һөкүмүнү бир нечә нәфәрә верирдиләр. Беләликлә дә, күрд тајфаларыны бир-биринә гаршы гојурдулар. XVI әсрдә Крдган әмирлијиндә олан Минар кәнди дә османлылар тәрәфиндән белә сатылды вә нәтичәдә бу Насир бәј илә Шаһгулу бәј арасында тајфа мүһарибәсинә сәбәб олду. Лакин Шаһгулу бәј чоһлу пул вә һәдијјәләрлә Истамбула кетдији үчүн Насир бәјә галиб кәлди. Бидлиси бу һадисәдән бәһс едәрәк јазыр ки: «Насир бәј

вә 30 нәфәр јолдашы султан тәрәфиндән өлдүрүлдү, башгаларына ибрәт олмағ үчүн чәназәләри јол кәнарындакы ағачлардан асылды» (76, 242—243).

Нәһәјәт, Султан Сүлөйман Гази 1533-чү илдә Азәрбајжан, 1534-чү илдә исә Бағдад үзәринә һүчүм етдији заман, Күрдүстан әразиси мүһарибә мејданына чеврилди вә күрд тајфалары гарәт едилди. Беләликлә, Османлы—Иран мүһарибәләри күрд халғы үчүн ән фәлакәтли бир һадисә олду. Бу мүһарибәләрдән јалһыз Османлы вә Гызылбаш задәканлары вә бә'зән дә күрд тајфа башчылары зәһмәткешләрин гаһы һесабына варланырды. Бидлиси көстәрир ки; Чәзирә һөкүмдары Бәдр бәј Султан Сүлөйман Газинин 1533-чү илдәки Тәбриз, Бағдад вә Ван мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. Онун күндәлик гонағлыг хәрчи 500 дирһәм³⁴, сәһәр-ахшам хәрчи исә 100 дирһәм олурду (76, 127). «Мә'лумдур ки, бу ағыр хәрчләр гарәт едичи мүһарибәләр вә зәһмәткешләрин истисмары һесабына өдәнилирди.

Беләликлә, мәнбәләриндән ајдын олур ки, XVI әср күрд халғынын тарихиндә ән ағыр вурушмалар дөврүнүн башланмасы олмушдур. һәмин әсрдән сонра онсуз да там мүстәгил олмајан күрд әмирликләри өз мүстәгилликләрини итирди. Јалһыз бир нечә күрд тајфасы бөјүк гырғынлар вә үсјанлар баһасына бир заман мүстәгил јашаја билди.

XVI әсрдә Күрдүстанла гошну олан Ермәнистан вә Күрдүстан да дөфәләрлә Османлы—Иран һүчүмларына мә'руз галмышдыр. 1543-чү илдә Әрзрум һакими Муса паша Күрдүстана һүчүм етди. Лакин күрчү халғы галиб кәлди вә Муса паша өлдүрүлдү. Бу һадисәдән һиддәтләнән Султан Сүлөйман Гази Күрдүстанын јандырылмасыны әмр етди. һәсән бәј Румлу јазыр ки: «Хадим паша Дијарбәкир ордусу илә Күрдүстана һүчүм етди, о маһалын бир сыра кәндләрини јандырды вә кери гајытды» (59, 306). Күрчү халғы өз вәтәнинин истиглалијјәтинин мүдафиә етмәк мәғсәдилә вурушмаларда Османлы һөкүмәтинин амансыз чинајәт вә гарәтләринә мә'руз галырды.

Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә 1549-чү илдә Ван һакими Искәндәр паша Күрдүстан ордусу илә бирликдә Ирәван үзәринә һүчүм етди вә бир чох шәһәр вә кәндләри гарәт едиб јандырдыгдан сонра кери гајытды (59, 342).

Беләликлә, мә'лум олур ки, Османлы вә Иран дөвләтләри азлыгда галан халғларын өлкәсини гарәт етмәкдән башга, һәм дә о халғын варлығыны мәһв едирдиләр. Бу ики истилачы дөвләт арасындакы мүһарибәләр мүвәггәти сурәтдә дајандығы заман белә күрд тајфалары бир-биринә гаршы гојулурду.

XVI әср боју Сәфәвиләр һакимијјәтинә гаршы чыхан күрд

³⁴ 100 дирһәм тәхминән 100 грам күмүшә бәрабәрdir. Б а х: (111).

тајфалары Османлы султаны тәрәфиндән, Османлы сүлаләсинә гаршы чыхан күрд тајфалары исә Сәфәвиләр тәрәфиндән һөрмәтлә гәбул едилиб вә һәтта мұкафатлар алырдылар. «Шәрәфнамә»дә гејд едилир ки: «I Шаһ Тәһмасибдән үз дөндөрән вә Султан Сүлејман Газижә табе олан Маһмуди тајфасынын башчысы Хан Мәһәммәдин мадди тәминаты үчүн Дијарбәкир хәзинәсиндән күндә 100 ағча мааш тәјин едилмишдир» (76, 304).

1541-чи илдә Султан Сүлејман Гази I Шаһ Тәһмасибә табе олан Мукри тајфасы үзәринә басгын едир. Бу басгын заманы Әрдәлан әјаләти гарәт едилир вә бир чох күрд аиләси евсизешиксиз галыр. Умумијјәтлә, күрд халгынын тарихи бу кими гардаш гырғынлары вә фәлакәтли һадисәләрлә долудур.

Узун заман давам едән бу вәзијјәт Шәргин ән гәдим халгларындан бири олан күрдләрин там әсарәт алтына дүшмәсинә зәмин јаратмышды.

1552-чи илдә һачы вәј Дүмбилини өлдүрән Маһмуди тајфасынын башчысы һәсән бәји, Султан гызыл гылафлы гылынчла мұкафатландырды. Бидлиси јазыр ки: «Султан Маһмуди тајфасына мұкафат олараг 30 мин мал-даварын јайлагышлаг веркисиндән дә азад етди» (76, 307).

Беләликлә, султан сијасәти гардаш бир халгы бир-биринә гаршы гојараг вәтәнинин јайлаг вә гышлағында мал-давар сахламаг һүгугу вермәклә ону мұкафатландырды. Султан Сүлејман Гази Әрдәлан әјаләтини ишғал етмәк үчүн дөрд дәфә ганлы мұһарибә тәшкил етди. Бидлиси гејд едир ки: «о, јалныз 19 илдән сонра 1561-чи илдә Әрдәлан әјаләтини Османлы торпағына гата билмишдир» (76, 84—87).

Султан һөкүмәти күрд тајфа башчыларына өз ирси әмирлик һүгугуну вермәк үчүн ону әввәл Сәфәвиләр дөвләтинә гаршы басгына көндәрир вә мүвәффәгијјәтлә гајытдыгдаи сонра, әмирлик һөкүмүнү верирди. 1563-чү илдә вәзир Искәндәр паша һегари әмирлијини Зејнал бәјә вермәк үчүн ону Азәрбајчанда јашајан күрд тајфаларыны гарәт етмәјә көндәрди. Зејнал бәј Салмас наһијјәсиндә гардашы Бајәндур бәјлә үз-үзә кәлди. Ики гардаш арасында баш верән мұһарибә нәтичәсиндә Бајәндур бәј мәғлуб олду. Күрдләрдән чоху өлдүрүлдү вә әсир алынды. Бидлиси көстәрир ки: «Зејнал бәј бөјүк гәнимәтлә вәзирин јанына кәлди вә беләликлә дә, һегари әмири тәјин олду» (76, 101—102).

Күрд халгы үчүн нисбәтән саки тәјат II Султан Сәлим заманында (1566—1574) мүмкүн олмушдур. Чүнки онун дөврүндә Османлы—Иран мұһарибәләри баш вермәмишди. Лакин III Султан Мурадын заманында (1574—1594) күтләви күрд гырғыны вә Османлы—Иран мұһарибәләри јенидән башлады.

III Султан Мурад Сәфәвиләр дөвләтинин зәифләмәсиндән астифадә едәрәк Азәрбајчан әразисиндә јашајан күрдләри

Сәфәвиләр әлејһинә галдырды. О, һәмни ишин ичрасыны Ван әјаләти бәјләрбәјиси Хосров пашаја тапшырды. Паша Азәрбајчанын Салмас, Хој, Урму рајонлары үзәринә басгын тәшкил етди, сонра исә Сулдуз, Мијандаб вә Мараға әтрафындакы күрд тајфаларыны Иран дөвләти әлејһинә галдырды.

Һәмни илдә һегари әмири Зејнал бәј тәкярән Азәрбајчан күрдләрини гарәт етмәјә көндәрилди. Зејнал бәј Мәрәнд, Кәркәр вә Зүнуз рајонларыны гарәт едиб гајыдан заман Гызылбашлар тәрәфиндән өлдүрүлүр. «Шәрәфнамә»дәки мәлүмата көрә онун оглу Зәкәријә ирси әмирлик һүгугуну алмаг үчүн Османлы сарајына күлли мигдарда пул вермишдир (76, 104).

«Мүншаат сәлатин»дә дејилир ки: «III Султан Мурад хан Хосров паша васитәси илә Шәрг сәфәриндә иштирак едән бүтүн дөјүшчүләри, о чүмләдән өз силаһлы гүввәләри илә сәрһәдди горујан саһиби Экрад һакимләрини дә тәгдир етмишдир» (98, 90—91).

Беләликлә, Османлы султанлары I Султан Сәлим заманында бағланан мұгавиләјә зидд олараг, ирси јол илә атадан оғула верилмәли олан әмирлик вәзифәсини бөјүк мәбләғ мұгабилиндә ја әсил варисинә сатыр вә ја да ону османлы задәканларына верирдиләр. Она көрә дә, XVI әсрин орталарында Күрдүстанын бир сыра әјаләт вә вилајәтләриндәки бәјләрбәји вә әмирләр Османлы пашаларындан ибарәт иди.

Бидлиси көстәрир ки: «Мосул әјаләтинин бәјләрбәјиси Әли Паша һезо әмирлијини әсил вариси Мәһәммәд бәјә гајтармаг үчүн ондан чохлу һәдјјәләр алды, лакин о һәдијјәләр пашанын тәмаһ көзүнү дојдурмады» (76, 205—206). Ван әјаләтинин бәјләрбәјиси Хосров паша һүснәкиф әмири Мәлик Сүлејманы ирси әмирлик һүгугундан әл чәкмәјә мәчбур етди. Бидлиси јазыр ки, о, «7 јүз мин ағча мұгабилиндә Руһа әмирлијини она верди. Лакин сонра һәмни әмирлији дә керә алды» (76, 160).

Бәзи һалларда османлы мәмурлары тајфа башчыларындан күлли мигдарда пул алыб, һеч көмәклик көстәрмирдиләр. Бидлиси јазыр ки: «Хизан әмири һәсән вилајәтин көзәл кәндләрини вә өз ирси торпағларыны сатды. О, әлдә етдији пулу Османлы башчыларына вә задәканларына хәрч етди, лакин јәнә дә өзүнү бир тәрәфә чыхара билмәди» (76, 216—217).

Бәзи күрд тајфа башчылары султан гаршысында өзүнү доғрултмаг вә султанын гәзәбиндән хилас олмаг үчүн Азәрбајчан әразисинин күрд рајонларына басгын едир вә кәтирдји гәнимәтләрдән султана һәдијјә верирди. 1581-чи илдә III Султан Мурад Сәһран әмири Сүлејманы чәзаландырмаг истәјирди. Буну билән Сүлејман Гызылбаш рајонларыны гарәт етмәјә кетди. Бидлиси гејд едир ки, «о, кәтирдји әсир-

лөрдөн вә чохла сәрвөтдән султан сарајына көндәрдији үчүн султан ону эфв етди» (76, 279—280).

Беләликлә, Султан һөкүмәтинин күрд халгына олан мәнфи мүнәсибәтини бу фактлар бир даһа сүбүт едир. Бу көстәриләнлөрдән эләвә, султан Күрдүстанын мәнсулдар әјәләт вә вилајәтләрини рәсми сурәтдә гәсб етдикдән сонра да бир сыра сәнәт рајонларынын веркисини өзүнә мәнхус етди. Бидлиснин јаздығына көрә «Мијафаригин һәнијәләри илә бирликдә Чәсгә кәндиндә јашајан кафирләрин веркиләри султана верилмәли иди» (76, 247). Бу кими сәнәт рајонларында чинси верки дејил, пул веркиси тәтбиг олунурду (76, 354).

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндән башланан Османлы—Иран мүнәрибәләри тәкчә Күрдүстан, Ермәнистан вә Күрчүстан халглары үчүн фәләкәтли дејилди. О, ејни заманда мүнәрибә апаран һәр ики өлкә зәһмәткешләринин дә игтисади һәјәтыны позурду. Чүнки мүнәрибәнин бүтүн ағырлығы халг күтләсинин үзәринә дүшүрдү. Мәнз буна көрә дә чана кәлмиш халг һөкүмәт әлејһинә үсјан едир вә һәтта террора әл атырды. Түрк мүнәлифи Вәзир хан јазыр ки, 1568-чи илдә баш назир Суголлу Мәһәммәд паша бир дәли тәрәфиндән өлдүрүлдү. Бундан сонра ишләр даһа артыг гарышды вә ислаһат етмәк үчүн дөвләт хәзинәсиндә пул галмады (128, 77). Лакин мүнәлиф террорчунун дәли олдуғуну ријакарлыгла гејд едир.

Һадисәләрин кедишиндән мәлүм олур ки, баш назир вәтәнпәрвәр үнсүрләр васитәсилә өлдүрүлмүшдүр. Чүнки о заман халг ичәрисиндәки үсјан һәрәкәтиндан башга, һәтта ордуда да һөкүмәт әлејһинә үсјанлар баш вермишди (53, 432—433). Вәзир хан XVI әсрин ахырныда баш верән Османлы—Иран мүнәрибәсиндән бәһс едәркән јазыр: «Бу мүнәрибә әкс нәтичәни вермәди. Јүзләрлә османлы сәбәбсиз өлдүрүлдү вә дөвләт хәзинәси боша чыхды» (128, 93).

Өлкәни бүрүјән фәләкәтләр нәтичәсиндә Османлы ордусу мүнәрибә етмәкдән вә үсјанлары јатырмагдан ачыгдан ачыга имтина едирди. 1583-чү илдә III Султан Мурад, Күрдүстан әмирләрини һәсән пашанын башчылығы илә Тифлис хәзинәсини кәтирмәјә е'зам етмишди. һәммин сәфәрдә иштирак едән Бидлиси јазыр ки: «Османлы гошуну сәјча чох, кафир күрчү гошуну исә аз иди, лакин күрчүләр галиб кәлди» (78, 270—271). «Шәрәфнамә» мүнәлифинин бу гејди јухарыдакы фикри бир даһа тәсдиг едир. Бә'зи түрк мүнәлифләринин јаздығларына көрә III Султан Мурад заманында тәкчә орду сырларында 10 дөфә үсјан баш вермишди (53, 432—436). III Султан Мәһәммәд (1594—95—1603) заманында исә бир сыра Османлы вилајәтләриндә вә истила едилмиш јерләрдә дөвләт әлејһинә үсјанлар баш верир. Султан үсјанлары боғмаг үчүн гошун көндәрди, лакин бир нәтичә әлдә

едә билмирди. Сәлим Сабит јазыр ки: «Гошун үсјанчылара гаршы гәтијјәтсизлик көстәрдијинә көрә ислам ордусу мәҗлүб олурду» (74, 16). Әһмәд Расим јазыр ки, III Султан Мәһәммәд тахта чыхан күнү халгы горхутмаг мәгсәдилә бир чохлаыны е'дам етдирди вә бир чохлаынын да голларыны кәсдирди. Мүнәлиф сөзүнә давам едәрәк көстәрир ки, өлкәни идәрә етмәк үчүн дахили сijasәт буну тәләб едирди (53, 456).

XVI әсрин әввәлләриндән е'тибарән Османлы вә Иран дөвләтләри әлејһинә баш верән дахили үсјанларла јанашы күрд тајфалары да өз мүстәгилликләри уғрунда мүнәрибә апарырды. Бу мүнәрибәдә онлар һәтта силаһа да әл атырдылар. һәммин әсрдә баш верән бир сыра тајфа үсјанлары сонракы әсрләрдә давам едән милли азадлыг һәрәкәтынын әсасыны гојду вә она зәмин јаратды.

Османлы һөкүмәтинин күрд халгына гаршы мәнфи мүнәсибәтини түрк халгынын габагчыл адамлары бөјүк гәзәблә тәнгид едирди. Зија паша өзүнүн «Еј мәзлум күрд» адлы ше'риндә јазырды:

Игбалына, әдбарына, бел бағлама дәһрин
Бир даирәдә дөвр еләмәз, чәмбәри дөвран.
Залим јенә бир зүлмә кирифтар олур ахир,
Әлбәттә, олур о бәғанын ханәси виран (89, 94).

XVI ӘСРДӘ КҮРД ТАЈФА ҮСЈАНЛАРЫ

XVI әсрин әввәлләриндән е'тибарән күрд халгынын һәјәтында баш верән бир сыра һадисәләр ону чох ағыр вурушмаларла үз-үзә гојду. Чалдыран мүнәрибәсиндән (1514) сонра Күрдүстан ики һиссәјә бөлүндү. Бунунла да бир сыра мүстәгил күрд әмирликләринин асылы вәзијјәтә дүшмәләри рәсмиләшдирилди. Күрдүстанын Османлы вә Сәфәви һәкмијјәтинә табе едилмәси күрд халгы үчүн хошбәхтлик вә сәәдәт кәтирмәди. Әксинә, онун игтисади вә ичтиман инкишафыны позду. Күрд торпағлары узун сүрән мүнәрибәләр мејданы вә күрд халгы исә һәммин мүнәрибәләринин мадди вә мә'нәви гүввәси олду.

Дөврүн тарихчиләри, һәмчинин Бидлиси Османлы—Иран мүнәрибәләриндә бир сыра күрд вилајәтләринин јандырылыб гарәт едилдијини көстәрир (100, 290—301; 59, 356—370).

Күрдләр үзәриндә ағыр верки тәтбиг олунурду. Османлы—Сәфәви дөвләтләри гардаш бир халгы бир-биринә гаршы гојараг тајфа әдавәтләрини даһа да шиддәтләндирдиләр. Мәнбәләрдәки фактларә әсасән XVI әср боју тәкчә Османлы — Иран мүнәрибәләриндә вә дахили тајфа вурушмаларында тәхминән 112 мин нәфәрдән чох күрдүн мәһв олдуғуну гејд

етмәк олар. Бу дөзүлмәз вәзијјәти е'тираф едән Бидлиси Чаһанфулад адлы бир күрд әмиринин һәјатындан мисал кәтирәрәк јазыр: «Өмрүнүн сонуна гәдәр 70 оғлундан јалһыз 10 нәфәри саламат галмышдыр» (76, 225).

Бу рәгәм бир нөв шиширтмә олса да бунларын әксәријјәтинин, күрд халгы үчүн һеч бир мә'насы олмајан, мұһарибәләрдә мәһв олдуғуну гејд етмәк олар.

Беләликлә, бу көстәрилән фактлардан Османлы вә Сәфәви дөвләтләринин мұдахиләси нәтичәсиндә Күрдүстанда инсан гүввәси азалдығы, игтисадијјатын позулдуғу вә күрд халгынын варлығынын тәһлүкә алтына дүшдүјү ајдын олур.

XVI әсрдә күрд халгына мә'нәви тә'сир едән һадисәләрдән бири дә султан вә шаһ мә'мурларынын өзбашыналығылары вә күтләви күрд грығынларынын тәшкил едилмәси иди. Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә III Султан Мурад заманында бир нәфәр күрд тәрәфиндән өлдүрүлән бир османлы мә муру үчүн 100 нәфәр күрд задәканы е'дам едилмишди. Бидлиси көстәрир ки, е'дам оланларын бүтүн сәрвәтләри султан хәзинәсинин һесабына кечмишди (76, 134).

XVI әсрдә күрдләр әсасән османлыларла Сәфәвиләр арасындакы зиддијјәтләрин гурбаны олурдулар. Мәсәлән, I Шаһ Тәһмасиб Думбили тајфасынын Османлы һөкүмәтинә мејл етмәсиндән шүбһәләндији үчүн Әһмәд бәј, Исмајыл бәј вә Чәфәр бәј башда олмагла о тајфадан 400 нәфәринин күтләви өлдүрүлмәсини тәшкил етмишди. Бидлиси јазыр ки: «Ејни вахтда һәмин тајфадан шаһ сарајында хидмәт едән 30 нәфәр күрд е'дам едилди (76, 313).

Беләликлә, XVI әсрин әввәлләриндә күрд халгынын османлыларын вә Сәфәвиләрин әсарәти алтына дүшмәси онуп тарихини бу чүр ганлы һадисәләрлә долдурду. һәмин әсрдә кетдикчә артмагда олан Османлы вә Сәфәвиләр мұдахиләси мұхтәлиф күрд тајфаларыны мұстәгиллик уғрунда һәр ики мұдахиләчијә гаршы мұбаризәјә сөвг едирди. Кечмишдә олдуғу кими, XVI әсрдә дә харичи мұдахиләјә гаршы кәндли үсјаны гәдәр әһәмијјәтли олан күрд һәрәкатына тајфа башчылары рәһбәрлик едирдиләр.

XVI әсрдә биринчи дәфә олараг Мелкиш тајфасынын үсјаны баш верди, чүнки 1506-чы илдән I Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Чәмәшкәзәк һакими вә Гызылбаш сәркәрдәси тә'јин олунан Нурәли хәлифә Мелкиш тајфасы илә амансыз рәфтар едирди. О, күтләви күрд грығыны тәшкил едир вә мұгавимәт көстәрән рајонлары јандырыб гарәт едирди. һәтта она мұгавимәт көстәрән Чәмәшкәзәк күрдләриндән бир чоһу Хорасан һаһијјәсинә сүркүн едилмишди (67, 383). Буна көрә дә Мелкиш тајфасы Нурәли хәлифәнин өзбашыналығына сон гојмаг үчүн силаһа әл атды. Усјанчылар хәлифәнин Чәмәшкәзәк әмирлијјиндән говулмасыны вә тајфанын кечмиш башчысы

Рүстәм бәјин јенидән әмир тә'јин олунмасыны тәләб едирдиләр. Бу тәләби һәјата кечирмәк үчүн онлар Рүстәм бәји Күрдүстана дә'вәт етмәк гәрарына кәлдиләр вә бу мәгсәдлә Ираг вә Исфаһана нүмајәндә көндәрдиләр.

Бидлиси гејд едир ки: «Чалдыран мұһарибәсинин башланмасы бу үсјан һәрәкатыны дајандырды» (76, 164—165). Лакин XVI әсрин әввәлләриндә башланан бу үсјан јаделлиләрә гаршы давам едән мұбаризәнин башланғычы олду. Бундан сонра һәр ики мұдахиләчи дөвләтә гаршы тајфа үсјанларынын арасы кәсилмәди. Усјан һәрәкәаты Күрдүстанын биринчи дәфә бөлүнмәсиндән сонра (1514) даһа да гүввәтләнди. Хусусилә I Султан Сүлејман Гази³⁵ дөврүндә (1519—1566) бир нечә тајфа үсјанлары баш верди ки, бунлардан бири дә Рузәкиләрин үсјаны иди.

Бидлис әмирлији 1535-чи илдә I Султан Сүлејман Гази тәрәфиндән ишғал едилди. Лакин һәмин әмирлијин мұхтәлиф күрд тајфалары илә бәрәбәр Рузәки тајфасы да Султан һакимијјәтинә табе олмады, бу иш силаһлы вурушмаја сәбәб олду. Уч илдән артыг давам едән бу вурушмада үсјанчылар Османлы мә'мурларынын Бидлис әмирлијиндән говулмасыны вә тајфаја мұстәгиллик верилмәсини тәләб едирдиләр. Султан бу үсјаны јатыртмаг үчүн бир чоһ күрд әмирләрини сәфәрбәр етди. Лакин бир нәтичә вермәди. Чүнки күрд халгы үсјанчыларла вурушмада гәтијјәт көстәрмәјиб имкан тапдыгда онлара гошулурдулар. Она көрә дә Султан Сүлејман Гази үсјанчыларла гаршы зор ишләтмәк сијасәтиндән әл чәкиб һижләкәр тәдбирләрә әл атды.

Бидлиси јазыр ки: «Зорла гәләбә газана билмәјән султан бир тәрәфдән һезо³⁸ әмири Бәһәддин васитәсилә үсјанда иштирак едәнләри әфв едәчәји һаггында хәбәр көндәрди. Дикәр тәрәфдән исә үсјана башчылыг едән Ибраһим бәј вә Гасымы бәјә чоһлу вә'дләр верди вә беләликлә дә Бидлис галасыны ишғал етди» (76, 360—361).

1538-чи илдә Бидлис галасынын алынмасы илә үсјан һәрәкаты зәифләди. Султан үсјанда иштирак едәнләри әфв етмәк әвәзинә онлара амансыз диван тутду. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә һәмин үсјанда иштирак едән Рузәки тајфасындан 400 нәфәр өз вәтәнини тәрк едәрәк Азәрбајҗана мұһачирәт етмәклә, султан чәзасындан хилас олдулар. (76, 443). Лакин бир чоһ үсјанчылар султанын әмири илә е'дам едилдиләр вә Бидлис әмирлији османлыларын әсарәти алтына дүшдү.

Рузәки тајфасынын үсјанындан сонра күрд тајфаларынын үсјанлары јенә дә давам едирди. Шаһ вә султан мә'мурларынын күрдләр үзәриндәки тәзјиги артыгча мұбаризә һәрәкаты

³⁴ О, һакимијјәтинин илк вахтларында бир сыра јени ганунлар вердији үчүн Гази вә јахуд Гануни ләгәби алмышдыр. Бах: (74, 13).

³⁵ һезоја Сасун да дејилдир. Бах: (76, 6).

да гүввәтләнирди. Хүсусилә XVI әсрдә тәтбиг едилән верки күрд әмирләрини тагәтдән салырды, веркини өдәјә билмәјән тајфа башчысы дәрһал е'дам едилир вә әмлакын султан тәрәфиндән мүсадирә олуурду. Мәһз буна көрә дә XVI әсрин II жарысында ағыр веркиләрә гаршы олан мүбаризә мүстәгиллик уғрундакы үсјан һәрәкатыны даһа да, гүввәтләндирди. һәммин дөврдәки һәрәкат Иран—күрд тајфаларыны да әһәтә едирди.

1564-чү илдә I Шаһ Тәһмасиб Бөјүк Луристан³⁷. әмириндән һәр ил 10 миң баш гатыр вермәсини тәләб едирди. О, бу тәләби Қичик Луристанын бир һиссәсиндә әмирлик едән Мәһәммәди бәјин дә гаршысында гојмушду. Лакин Мәһәммәди бәј бу ағыр веркинин өһдәсиндән кәлә билмәдијинә көрә 100 нәфәр Луристан задәканлары илә бирликдә шаһ тәрәфиндән һәбсә алынды. Гази Әһмәд Гәзвини гејд едир ки: «Мәһәммәди елә бир чаван иди ки, Луристандан кечән зәвварлар һәмишә ондан көмәк алардылар. Лакин о, 1564-чү илдә тутулуб Әләмут галасында һәбс едилди (100, 174). Беләликлә, бу һадисә тајфа ичәрисиндә бөјүк һәјчәнә вә нәһәјәт, силаһлы үсјанә сәбәб олду. Тајфа үзвләри баша дүшүрдүләр ки, әмирлик үзәриндәки ағыр верки азаларса онларын да вәзијјәти нисбәтән јахшылашачагдыр. Мәһз буна көрә дә онлар әмирлик үзәринә гојулмуш ағыр веркијә грашы мүбаризәдә фәал иштирак едирдиләр.

Мәһәммәди бәј Луристан задәканлары илә бәрабәр Әләмут галасында һәбс олдуғу заман оғланлары, Чаһанкир, Шаһверди вә Әли хан Хүррәмабад маһалында силаһлы мүбаризәјә башладылар. Лур тајфасынын чоһу бу һәрәката гошулду. Тајфа үзвләри Мәһәммәди бәјин вә онунла бирликдә һәбс олунаң задәканларын азад едилмәсини тәләб едирдиләр. Онлар һәмәдан, Исфаһан вә дикәр мәнәтәгәләрдә шаһ мәмуруна басғын едиб өлдүрүрдүләр.

Бу заман Сәфәвиләрә гаршы Қиланда да үсјан баш вермишди, буна көрә дә I Шаһ Тәһмасиб Луристан үсјанынын кениш миғјас алмасындан горхарағ ону јатыртмағ үчүн чидди тәдбирләр көрдү, лакин бу бир нәтичә вермәди. Бидлиси көстәрир ки: «Луристан һакими Шаһ Рүстәм вә сәрһәддә олан дикәр Гызылбаш әмирләри үсјан тәһлүкәсини арадан галдырмағ үчүн тәшәббүс көстәрдиләр, лакин бу нәтичәсиз олду» (76, 50). Буна көрә дә сарај хадимләри вә Шаһ Рүстәм бәј I Шаһ Тәһмасибә билдирдиләр ки, үсјаны јатырмағын јеканә јолу Мәһәммәди бәји вә онун јолдашларыны азад етмәкдән ибарәтдир. Беләликлә дә шаһ, Мәһәммәди бәји вә онун јолдашларынын азад едилмәсини әмр етди вә бунунла да Лур тајфасынын үсјаныны јатыртды.

³⁷ О заман Луристанда һакимијјәт күрд тајфасынын өлиндә иди. В а к: (100).

Бу үсјан нәтичәсиндә Мәһәммәди бәј шаһ хәзинәсинә верәчәји ағыр веркидән азад олду. Ејни заманда о, Луристанын мүстәгил әмири тәјин едилди. Бидлиси јазыр ки, Мәһәммәди бәј I Шаһ Тәһмасиб вә сонра исә II Шаһ Исмајылы өзүндән разы саларағ аз верки вермәклә, өз мүстәгиллијини горуду (76, 52).

XVI әсрдә Османлы вә Сәфәви табелијиндә олан мүхтәлиф күрд тајфалары һәр ики мүдахиләчи һөкүмәтин зүлмүнә вә верки системинә гаршы мүбаризә едир вә бә'зи һалларда бу мүбаризәдә бирләширдиләр. Искәндәр Мүнши гејд едир ки: «Дүшмән тәһлүкәси олдуғда күрдләр бир-бири илә иттифағ јарадыр. Лакин бу тәһлүкә олмадығда бири-дикәринә гаршы дүшмән мүнасибәт бәсләјирләр» (47, 781).

Мәнбәләрдәки мәлумата көрә XVI әсрин 32—38-чи иләриндә Османлы һиссәсиндәки Күрдүстанда јенидән күрд үсјанлары баш вермишдир.

Мијафаригин вилајәтиндә јашајан Сүлејмани Тајфасынын кечмиш башчысы Зијаеддин Дијарбәкир һөкүмдары Гызылбаш сәркәрдәси Хан Мәһәммәд Устачлу илә гоһумлуғ вә достлуғ иттифағы јаратдығы үчүн Күрдүстан I Султан Сәлим тәрәфиндән ишғал едилдији заман онун бүтүн торпағлары султанын хүсуси мүлкијјәтинә чеврилди. Султан Сүлејман Гази заманында бу әмирликдә јашајан тајфа үзәринә ағыр верки гојулду. Султан бу веркиләрин топланмасы ишини Мијафаригин әмири Бәһлул бәјә тапшырды. Лакин о, веркиләри топлајыб Дијарбәкир хәзинәсинә тәгдим едә билмәди.

Бидлиси көстәрир ки: «Түркләрин Әчәм торпағларына гаршы узун заман давам едән јүрүшләри нәтичәсиндә Сүлејмани тајфасы ағыр вәзијјәтә дүшдү. Онлар султан веркисинә етираз әләмәти оларағ өз вәтәнләрини тәрк етмәјә мәчбур олдулар» (76, 267—270).

Өз әмирликләрини тәрк едән бу тајфалар Азәрбајҗан сәрһәдләринә көчдүләр. Чүнки сәрһәддә јашајанларын веркиләри нисбәтән аз мүәјјән едилирди. Беләликлә дә, Сүлејмани тајфасы султан хәзинәсинә верәчәкләри бүтүн веркиләри өдәмәкдән имтина етди.

Ағыр вә дөзүлмәз веркијә гаршы мүбаризә Күрдүстанын башга вилајәтләрини дә бүрүдү. Сүлејмани тајфасындан сонра башга тајфалар да һәр чүр верки рүсумларыны өдәмәкдән бојун гачырдылар. Шаһсувар адлы бир шәхс верки әлејһинә башланан мүбаризәнин башында дурду. Шаһсувар Бәјәзид галасынын мирливиасы иди³⁸. Бидлиси јазыр ки: «О, Сүлејмани тајфасы вә башга тајфалардан ибарәт 1000-дән артығ адам әтрафына топлады вә Османлы султанына вериләчәк бүтүн веркиләри рәдд етди (76, 270). Султанын әмринә көрә Бәһлул бәј о рајонларын веркисини топламағ вә Дијарбәкир

³⁸ Мирлива—түркләр инзибаты бөлкү башчысына дејирдиләр.

хэзинэсинэ тәһвил вермәк үчүн ораја көндәрилди. Лакин Сүлејмани тајфасы она мүгавимәт көстәрдијинә көрә иш силаһлы вурушма илә нәтичәләнди. Нәһәјәт, Бәһлул бәј өлдүрүлдү вә верки топланмады. Бәһлул бәјин өлүмүндән сонра оғлу Әмир хан тајфаја башчы олду. О да тајфа үзвләри илә јахшы рәфтар етмәди вә тајфа ичәрисиндә үсјан һәрәкаты јенидән күчләнди. Султан, Әмир ханы вә онун тәрәфдарларыны е'дам етмәклә, үсјан һәрәкатынын гаршысыны алды.

Султан, Әмир ханын гардашы Өмәр бәји Мијафаригин әмири тәјин етди. Бидлиси гејд едир ки: «О, Дијарбәкир хэзинэсинә илдә 4 халвар³⁹ гызыл вә башга верки рүсумларыны өдәмәли иди. Лакин Өмәр бәј бу ишин өһдәсиндән кәлә билмәди» (76, 271). Одур ки, III Султан Мәһәммәдин (1594—1603) әмринә әсасән Мијафаригин әмирлији әсил вариси Өмәр бәјдән алынды вә Ибраһим бәј Ахсаға верилди. Бу һадисәдән сонра Өмәр бәј бир сыра күрд әмирләринин көмәји илә султан веркисини топламаға сәј көстәрди, лакин бир нәтичә олмады. Бундан сонра о, өз силаһлы гүввәси илә бирликдә султан һөкүмәтинә гаршы чыхды, лакин гүввәси аз олдуғундан тәһрибатчылыг јолуну сечди. Она көрә дә Бидлиси ону гарәтчи вә јолкәсән кими гејд едир (76, 271).

Һәмин дөврдә баш верән үсјанлардан бири дә Османлы һакимијјәтинә табе олан Бәхти тајфасынын силаһлы үсјанындан ибарәт иди. Бу үсјан әсасән Османлы султаны тәрәфиндән һәмин тајфаја тәһмил едилән әмирә гаршы иди.

Мәнбәләрдәки мә'лумата көрә вәзир Фәрһад паша 1582-чи илдә Әмир Әзиз адлы бир шәхсдән 112 мин флорин пул алараг ону Чәзирә әмири тәјин етди. Лакин Бәхти тајфасы әсил варис Әмир Насирин әмир олмаасыны истәдијинә көрә Фәрһад пашаја билдирдиләр ки, Султан Сүлејман Газинин әмринә көрә тајфалар истәдикләри шәхси өзләринә башчы сечмәлидирләр: «Биз исә Әмир Әзизи дејил, Әмир Насирин истәјирик». Бидлиси гејд едир ки; «Назир бу сөздән гәзәбләнди вә дәрһал Әмир Насирин өлдүрүлмәсини әмр етди» (76, 136).

Чәзирәдә јашајан мүхтәлиф күрд тајфалары бу һадисәдән чох гәзәбләндиләр. Бундан сонра Әмир Насирин гардашлары: Әмир Шәрәф, Әмир Изәддин вә Әмир Әбдал силаһлы мүбаризәјә башладылар. Бәхти тајфасы илк күнләрдән бу мүбаризәјә гошулды. Тајфа үзвләри Назир Фәрһад паша тәрәфиндән Чәзирә әмири тәјин едилмиш Әмир Әзизи говмағы вә Әмир Насирин интигамыны алмағы өз гаршыларына мәгсәд гојдулар. Бәхти тајфасы Чәзирә әјаләтинин бир сыра шәһәр вә кәндләрини силаһ күчүнә өзләринә табе етдиләр. Вәзијәти белә көрән Әмир Әзиз Истамбула гачды, лакин онун

³⁹ 4 халвар 1200 килограма јахындыр.

тәрәфдарлары вурушурдулар. 40 күн давам едән силаһлы вурушма Бәхти тајфасынын гәләбәси илә нәтичәләнди. Бу һадисә III Султан Мурады чох гәзәбләндирди. О, Мосул әјаләтинин бәјләрбәјиси һүсејн паша башда олмагла Чәзирәјә Күрдүстан әмирләриндән ибарәт бөјүк бир орду көндәрди вә бу әјаләти куја тәчавүзкарлардан хилас етмәк һаггында лазыми көстәрни верди. Бидлиси јазыр ки: «Султан башга өзбашыналыг едәнләрә ибрәт дәрси олмагдан өтрү һүсејн пашаја тапшырды ки, Әмир Шәрәф вә онун гардашларыны чезаландырсын» (76, 139). Лакин бу вурушмада да јенә Әмир Әзиз вә тәрәфдарлары мәғлуб олду, һәтта Әмир Әзиз өлдүрүлдү. Беләликлә дә, үсјанчылар галиб кәлди. Әмир Шәрәф Чәзирә һөкмдары олду. Бунунла да Бәхти тајфасынын үсјаны мүвәффәгијјәтлә гуртарды.

XVI әсрдә ирси торпағы әлиндән чыхан күрд әмирләриндән бири дә Јәзди тајфасынын башчысы Әмир Сејфәддин иди.

Әмир Сејфәддин Султан Сүлејман Гази тәрәфиндән ирси әмирлијиндән мәһрум едилмишди. О, султан тәрәфиндән Сәһран вилајәтинә әмир тәјин олан һүсејн бәјин әлејһинә чыхды. Әмир Сејфәддини тајфанын бүтүн үзвләри мүдафиә етдијинә көрә дә о, тајфанын көмәји илә үсјан галдырыб Дасни тајфасынын башчысы һүсејн бәји мәғлуб етди. Бу вурушмада Дасни тајфасындан 500 нәфәрдән чох адам өлдүрүлдү. Бу һадисә Османлы султанынын хошуна кәлмәди. О, јенә дә тәчавүзкарлары (мүстәгил һәрәкәт едән күрдләри) чезаландырмаг үчүн орду көндәрди. Бидлиси јазыр ки: «Султан Күрдүстан әмирләри илә бирликдә Әмир Сејфәддини тәғиб етди вә Сәһран вилајәтинин ишғал етмәк үчүн тәшәббүс көстәрди, лакин мүсбәт нәтичә ала билмәди» (76, 275—276).

Әмир Сејфәддин өз әмирләринин мүстәгиллијини сахлаја-раг тајфаја башчылыг етди.

XVI әсрин әввәлләриндән башланан күрд тајфаларынын үсјанында тајфа үзвләри иштирак едирди. Бу үсјанлар бә'зән гәләбә, бә'зән дә мәғлубијјәтлә гуртарырды. Лакин үсјанчылар бир тәрәфдән өз әмирликләринин мүстәгиллијини тәһмин едир, дикәр тәрәфдән исә Османлы вә Сәфәви мә'мурларынын Күрдүстандакы өзбашыналыгларынын артмасына имкан верирди.

Мәнбәләрдәки мә'луматлардан ајдын олур ки, XVI—XVII әсрләрдә Күрдүстанда бир сыра әмирликләр узун заман өз мүстәгилликләринин горујуб сахлаја билмишдир. Белә ки, 1588-чи илдә Әрдәлан әмири Һело хан мүстәгил әмирлик тәшкил етмишдир. Бидлиси јазыр ки: «О, сәрбәст сурәтдә там мүтләгијјәтлә һәлә индијәдәк (1596) маниәсиз олараг һөкмдарлыг едир» (76, 89).

Күрд халгынын тәләби илә Дијарбәкирин бәјләрбәјиси Ибраһим паша тәхминән 1593-чү илдә һәбс едилди вә III Сул-

тан Мәһәммәд заманында өлдүрүлдү. Бидлиси көстөрүп ки: «III Султан Мәһәммәд өз дүшмөнлөрүн гөрхутмаг үчүн ону Истамбул межданында дара чөкдирди» (76, 249).

Беләликлә, XVI эсрдәки күрд тајфаларынын үсјанында кениш халг күтләси иштирак едирди. Лакин бу үсјанлардан тајфа башчылары өз мөнафеләри үчүн истифадеј едирдиләр. Бу үсјанлар ваһид мәркәзләшмиш Күрдүстан дәвләти јаратмаг мәгсәди дејил, ајры-ајры әмирликләрин мүстәгиллијини горулмаг мәгсәдини күдүрдү. Бундан әлава, бу үсјанлар бүтүн күрд әмирликләриндә ејни вахтада вә мүтәшәккил һалда дејил, бөјүк фасиләләрлә вә пәракәндә һалда баш верирди. Мәһз буна көрә дә Османлы султанлары һәмин үсјанлары јатырмаг үчүн чох заман күрд әмирләринин өз гүввәләриндән истифаде едирди (76, 139—276—361).

Күрд тајфа үсјанларыны јатырмагда Османлы пашалары даһа гәддар һәрәкәт едирдиләр. Бәзи тәдгигатчыларын јаздыгларына көрә Османлы һөкүмәти әлејһинә үсјан едән күрдләрин чәсәдләрини учурум вә гујулара долдуран Мурад паша гујучу ләгәби алмышды (89, 46).

Беләликлә, XVI эсрдән османлыларын вә Сәфәвиләрин мүдахиләсинә гаршы давам едән күрд тајфа үсјанларынын үстүн чәһәти ондадыр ки, о күрд халгынын мүстәгиллик угрундакы мүбаризә шууруну даһа да артырды вә сонракы эсрләрдә баш верән милли азадлыг һәрәкәтынын әсасыны гојду.

Бу фәслә јекун вураркән гејд етмәк лазымдыр ки, күрд халгы Асијанын ән гәдим халгларындан бири олуб әввәл даг рајонларында јашамыш, сонра исә әкинчилик вә малдарлыг үчүн әлверишли олан дүзәнлик саһәләрә көчмүшдүр.

XI—XIII эсрләрдә тајфа империјасына саһиб олан күрдләр сонракы эсрләрдә баш верән сијаси һадисәләр нәтичәсиндә хырда феодал әмирликләринә бөлүндүләр. Бир тәрәфдән әмирликләр арасындакы феодал мүһарибәләри, диқәр тәрәфдән исә харици истилалар Күрдүстанын иғтисади вә ичтиман инкишафыны ләнқидирди.

XV эсрин сону, XVI эсрин әввәлләриндә Күрдүстан кими зәиф өлкәнин гоншулуғунда ики гүввәтли дәвләтин тәшкил олмасы бу өлкә үчүн јени бир тәһлүкә олду. Белә бир шәрайтдә күрд әмирләри јахшы баша дүшдүләр ки, бу ики гүдрәтли дәвләтдән биринә истинад етмәдән ирси әмирлик һүгууну сахламаг мүмкүн олмајачагдыр. Одур ки, күрд әмирләри каһ Сәфәвиләр вә каһ да османлылар сарајына мејл едиләр. Күрд әмирләринин бу тәмајүлүндән гоншу дәвләтләр дәрһал истифаде едәрәк, онларын әразисини Османлы—Иран зидијјәтләринин мәркәзинә чевирдиләр вә бунунла да күрд әмирләриндән һәм һәрби бир гүввә кими, һәм дә өз мөнафеләри үчүн часус кими истифаде етмәјә башладылар. Әкәр

дөврүн ичтиман вә сијаси зидијјәтләрини нәзәрә алсаг демәк олар ки, күрд әмирләри бу чәрәјандан кәнарда гала билмәдиләр. Мәһз буна көрә дә Күрдүстан тарихиндә дәфәләрлә Османлы—Иран һимајәсинә кечән күрд әмирләри аз олмамышдыр.

Нәһәјәт, Османлы—Иран зидијјәтләри Күрдүстанын парчаланмасы илә нәтичәләнди. Лакин бу һәлә ишин башланғычы иди. Бундан сонра Күрдүстан һәр ики дәвләт үчүн мадди вә мәнәви дајаг мәнтәгәсинә чеврилди. Тәкчә XVI эсрдә 6 дәфә баш верән Османлы—Иран мүһарибәләринин һамысында күрдләр әсас гүввә вә Күрдүстан торпағы исә гарәт мејданы олду. Бу вәзијјәт нәинки Күрдүстандаки иғтисади вә мәдәни инкишафа мане олурду, ејни заманда күрд әмирликләрини елә бир һала салды ки, онлар өз мүстәгиллијини итириб Османлы дәвләтинин табелијинә кечди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Күрдүстанын Иран тәркибинә дахил олан һиссәсиндә күрдләр үзәриндәки ичтиман-иғтисади вә мәнәви тәзјиг онун Османлы табелијиндә олан һиссәси кими ағыр вә дөзүлмәз олмамышдыр. Сәфәви шаһлары нәинки күрд әмирликләрини гәсб етмәмиш, һәтта онлара Азәрбајчан наһијјәләриндә јени торпаглар да верирдиләр. Сәфәвиләр сүлаләси күрд әмирләри илә гоһумлуғ әлагәси дә јарадырдылар. Буна көрә дә бир чох күрд әмирләри тајфа үзвләри илә бирликдә Азәрбајчан әразисинә мүһачирәт едирдиләр. Лакин 1639-чу илдәки Османлы—Иран мүгавиләсинә әсасән Күрдүстан сәрһәдләри һәр ики дәвләт тәрәфиндән мөһкәмләндирилди вә бу ишин давам етмәсинә имкан верилмәди.

Беләликлә, демәк олар ки, истәр XVI эсрдә вә истәрсә дә сонракы эсрләрдә Иран табелијиндә олан күрдләрин вәзијјәти Османлы табелијиндәки күрдләрә нисбәтән бир гәдәр јахшы олмушдур. Түркијә тәркибинә дахил олан күрд әразисиндә узун сүрән мүһарибәләр вә османлы мәмурларынын өзбашыналығы XVI эсрдә баш верән бир сыра күрд тајфа үсјанларына сәбәб олду. Лакин бу үсјанлар күрд әмирликләринин мүстәгиллијини һәмишәлик олараг горујуб сахлаја билмәди.

III ФАСИЛ

«ШӘРӘФНАМӘ» ӘСАСЫНДА XV—XVI ӘСРЛӘРДӘ БИДЛИС ӘМИРЛИЖИ

Бу фәсилдә күрд әмирликләри вә XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлижи һаггында ғыса мә'лумат верилир. Бундан башга, әмирлижин чоғрафи мөвгеји вә әһалиси, сийәси тарихи, идәрә органы, мүлкијәт вә верки формалары, сәнәт вә тичарәти, маариф вә мәдәнијјәтіндән дә бәһс олур.

КҮРД ӘМИРЛИКЛӘРИ ҺАГГЫНДА ҒЫСА МӘ'ЛУМАТ

Апарылан тәдгигат нәтичәсиндә күрдләрдән шаһлыг едән вә тарихчиләр тәрәфиндән шаһлар сырасына дахил едилән гүввәтли һөкмдарлара да тәсадүф олунур. Шүбһә жохдур ки, онлар бөјүк бир һөкмдарлыг һүгугуну ифадә едән, ваһид вә мәркәзләшмиш Күрдүстан һөкүмәти дејил, падшаһлыг һаһлында мүстәгил вә жарыммүстәгил сурәтдә бир заман һөкмдарлыг едән һакимләрдән ибарәт олмушдур.

Һәммин дөвләрләрдә (X—XII әсрләрдә) бу шаһлыглар тәкчә Күрдүстан әразисиндә дејил, Луристан, Мисир вә Сурија әразисиндә дә тәшкил едилмишди.

Бу шаһлыглар һаггында Гази Әһмәд Гәзвини даһа әтрафлы сурәтдә мә'лумат вермишдир (101, 167—174). Бидлиси өз әсәринин беш фәсилдән ибарәт олан биринчи шө'бәсини һәммин шаһлыглара һәр етмишдир. (76, 19—82. О, бу мөвзуну изаһ едәркән ән чоһ «Рөвзәт үс-сәфа» вә «Чаһан ара» әсәрләринә истинад етдији үчүн һадисәләрдә там охшарлыг вардыр.

Бидлиси әсәринин икинчи шө'бәсини, бә'зи һалларда өз адларына хүтбә охутдуран вә сиккә зәрб етдирән гүдрәтли күрд һөкмдарларына һәср етмишдир (76, 82—149)..

Бидлиси әсәрин үчүнчү шө'бәсини үч һиссәјә бөлмүшдүр. Биринчи һиссә 9 фәсилдән ибарәт олуб Күрдүстанын дикәр әмир вә һөкмдарлары һаггында дәјәрли мә'лумат верир (76, 149—269). О, һәммин шө'бәнин икинчи һиссәсини ики фәслә бөлмүшдүр. Мүәллиф бу фәсилләрдә күрд әмирликләринин тарихини әтрафлы сурәтдә изаһ етмишдир (76, 270—321).

«Шәрәфнамә» әсәринин биринчи чилд, үчүнчү шө'бәсиндә мүәллиф Иран күрдләринин тарихини гејд едир (76, 322—334).

Беләликлә, Бидлиси өз әсәриндә күрд шаһлары, һөкмдар вә әмирләринин мәншәји һаггында да фајдалы мә'лумат верир. О, бунларын әксәријјәтини мәншә етибарилә әрәбләрә бағлајыр. Мүәллифин бу мүддәасы дөврүн характеринә тамамилә ујғундур. Чүнки әрәб истиласындан әввәл өзләрини Иран шаһларына, сонра исә фәтеһ әрәб сәркәрдәләринә мәнсуб едән күрд задәканлары тарихдә аз олмамышдыр. Бу мәнсубијјәтлә ловғаланан бә'зи күрд задәканлары XVI әсрин орталарындан етибарән Али Осман сүлаләсинә тәрәф мејл етдиләр. Бунунла да күрд задәканлары сырасында паша, әфәнди вә с. кими ләгәбләр мејдана чыхды.

Сөз жохдур ки, бу һал күрд халгына мәнсуб олан бир күрд аиләсинин өз миллијјәтини инкар етмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Бу вәзијјәт азлыгда галан күрдләри чоһлуғу тәшкил едән башга бир халг ичәрисиндә әридиб һәлл етмәк сийәсәти апаран гоншу дөвләтләр үчүн әлверишли олмушдур. Чүнки һәммин тәмајүлдән истифадә едән мүәсир буржуа тәдгигатчылары, һәлә ерамыздан әввәл тарихдә мә'лум олан күрд халгыны өз мәншәјинә көрә бири фарс, дикәри әрәб вә башгасы исә дағ түркләри адландырмаға башладылар. Буна көрәдир ки, күрдләрин мәншәјини тәдгиг едән мүәсир тәдгигатчылар һәлә дә дүзкүн бир истигамәт ала билмәмишдиләр. Һәтта Бидлиси өзү дә һәм дөврүн, һәм дә Иран, әрәб тарихчиләринин тә'сири алтында олдуғу үчүн өз халгынын мәншәји һаггында гәти фикир сөйләјә билмәмишдир (76, 12—13).

Беләликлә, «Шәрәфнамә»јә истинадән һаггында ғыссача мә'лумат вердијимиз күрд әмирликләринин тарихи ајрыча бир елми-тәдгигат иши тәләб едир. Мәһз бу чәһәтдән дә биз бунунла кифајәтләнерәк «Шәрәфнамә» мүәллифи Шәрәф хаһ Бидлисинин сәләфләри олан Бидлис һөкмдарларынын тарихини «Шәрәфнамә» әсасында тәдгиг вә тәһлил етмәји мәгсәдә ујғун һесаб едирик. Чүнки Бидлиси өзү дә, һәммин һөкмдарлыгын тәбии шәраити, әһалиси, сийәси тарихи, мүлкијәт вә верки формалары һаггында аз-чоһ мә'лумат вермишдир. О, дикәр күрд әмирликләриндән фәргли оларағ, Бидлис әмирлијиндәки сәнәт, тичарәт, маариф вә мәдәнијјәт саһәләринә аид фајдалы мә'лумат вермиш вә өз әсәринин дөрдүнчү шө'бәсини һәммин әмирлијә һәср етмишдир.

XV—XVI ЭСРЛЭРДЭ БИДЛИС ЭМИРЛИЖИ

Чографи мөвгежи вэ эһалиси. Бидлис шәһәри Ван көлүнүн чәнуб-гәрбиндә олан эн гәдим шәһәрләрден биридир. Бидлиснин јаздыгына көрә әввәл Искәндәр Зүлгәрнејн тәрәфиндән Бидлис чајынын кәнарында Бидлис галасы бина едилмиш, сонралар исә һәмин галанын әтрафында Бидлис шәһәри јаранмышдыр (76, 335; 48, 315).

Фирузабади көстәрирди ки: «Бидлис, Әхлат јахынлығындакы көзәл бир шәһәрин адыдыр» (111, 215). Шәмсәддин Сами јазыр: «Күрдүстанда олан Бидлис шәһәри орта әсрләрдә узун заман кичик күрд һөкүмәтинин мәркәзи олмушдур. Әтрафы бағлыг олдуғу үчүн шәһәр чох бөјүк көрүнүр, Бидлиснин көзәл һавасы вә сәрин сују вардыр» (81, 1239).

Һачы Зејналабдин Ширвани гејд едир ки: «Әхлат һаһијәсинин гәрбиндә јерләшән Бидлис шәһәри, ики дағ арасында салындығы үчүн биналар бир-бириндән алчаг вә һүндүр көрүнүр. Үрәкачан бу шәһәрдә беш минә гәдәр ев јонма дашдан тикилмишдир. Бу евләр адамын дигтәгини өзүнә чәлб едир» (58, 132).

Беләликлә, Бидлиснин һавасы, тәбиәти һаггында бир сыра мүәллифләр аз да олса фајдалы мәлүмат вермишләр. Бидлиси көстәрир ки: «Бидлис Азәрбајчанла Дијарбәкир вә Ермәнистан арасында елә бир кечиддир ки, Асијанын бир чох һачылары, Европанын сәјјаһ вә тачирләри вә дүнјанын бир чох көзәнләри орадан кечмәлидирләр» (76, 339).

Бидлис шәһәри шималда Мурад, чәнубда Дәчлә, гәрбдә Фәрат чајлары вә Шәргдән исә Ван көлу илә сәрһәдләнир. Шәһәрин ортасындан аһап Рәббат чајы она хүсуси көзәллик верир. 19 мәһәлләдән ибарәт олан бу шәһәрдә Бидлис һөкмдарлары тәрәфиндән бир чох ичтимаи биналар тикилмишдир.

Орта әсрләрдә бөјүк тичарәт мәркәзи олан Бидлис әмирлији бир нечә күрд әмирликләрини дә өз әтрафында бирләшдирмишдир. Бидлиси јазыр ки: «Вахты илә јарыммүстәгил олан Әхлат да сонралар Бидлис илә бирләшмишиди» (76, 351). Лакин 1246-чы илдә Әхлат дәһшәтли зәлзәлә, сонра монголларын һүчүму вә XVI әсрдә исә Османлы—Иран мүһарибәләри нәтичәсиндә дағылмышдыр. «Шәрәфнамә»дә көстәрилир ки; «Инди көһнә Әхлатын һәр јериндә газынты иши апардыгда, о заманки эһалинин һәјат тәрзини әкс етдирән абидәләр вә биналар ашкар олур» (76, 353).

Беләликлә, Әхлат да Бидлис әмирлијинә табе олан гәдим шәһәрләрден бири олмушдур.

Бидлис әмирлијинин башга бир һаһијәси Муш рајонудур. Муш эн гәдим шәһәрләрден биридир. Бидлиси көстәрир ки: «Мәним бабаларым бурада һөкмдарлыг едәркән... дағ үстүндә јени бир гала тикдирмишдиләр» (76, 353). Муш бөјүк дү-

зәнликләрә вә зәнкин мешәликләрә маликдир. Фәрат чајы Муш дүзәнлијинин шималындан, Гарасу чајы исә онун ортасындан кечәрәк шәһәрә тәбии көзәллик верир.

Бидлиснин башга рајонларындан бири дә Хнос рајонудур. Хнос јахшы јајлаглара маликдир. Қатиб Чәләбинин әсәриндә Хнос рајону Бидлис әмирлијинә табе олан һаһијәләрден бири кими гејд едилмишдир (103, 415).

Хноса узунлуғу једди километр олан бир көл вардыр, она Буланыг көл дејилир (76, 355). Бундан башга, ики гајнар булаг да шәһәрин тәбии көзәллијини артырыр. Вахты илә Хнос өз мәһсулдарлығы нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Бидлис әмирлијинин тарихиндән бәһс едән бир сыра мүәллифләр, о чүмләдән Бидлиснин мүасири олан Гази Әһмәд Гәзвини вә Гунабади Имадијјә әмирлијинин дә Бидлис вилајәтинә табе олдуғуну гејд едирләр (101, 286; 113, 294). Бу әмирлик Күрдүстанда олан эн гәдим шәһәрләрден биридир. Һәмдуллаһ Мустовфи јазыр ки: «Бу бөјүк шәһәри Имадәд-дөвлә Дејләми јенидән бина етмиш вә ону Имадијјә адландырмышдыр» (63, 45). Бидлиси өз әсәриндә Имадијјә әмирлијинә ажрыча бир фәсил ачмыш вә өз дөврүнә гәдәр (XVI әсрин ахырынадәк) һәмин әмирлијин тарихини јазмышдыр. Шүбһәсиз ки, күрд тарихинин јекәнә мәнбәји олан «Шәрәфнамә»дәки мәлүматы әсасән дүзкүн һесаб етмәк олар. Беләликлә, XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлијинә табе олан бир сыра көнд вә гәсәбәләр истисна едиләрсә, Әхлат, Муш вә Хнос кими әһәмијјәтли әмирликләрин дә Бидлис әмирлијинә табе олдуғларыны гејд етмәк олар.

«Шәрәфнамә»дәки мәлүмата көрә һәмин әсрләрдә Әхлат, Бидлис, Муш, Оник, Әхтәмар, Қифәндур, Қәлһук, Фируз Сәләм, Голхар, Татик вә Суји⁴⁰ кими, мүһүм галалар да Бидлис әмирлијинин ихтијарында олмушдур (76, 424). О дөвр үчүн бөјүк бир әһәмијјәтә малик олан бу галаларын Бидлис һөкмдарларынын сәрәнчамында олмасы һәмин әмирлијин тарихиндә чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Әһалиси. Бидлис әмирлијиндә эһалинин тәркиби нисбәтән мүхтәлиф иди. Бурада эн чох асори вә ермәни аиләләрини көрмәк оларды. Лакин эһалинин әксәријјәтини күрд тајфаларындан ибарәт олан мүхтәлиф гәбиләләр тәшкил едир. «Шәрәфнамә»дә бу әмирликдә јашајан эһалидән 4 мин нәфәринин ермәни олдуғу гејд едилмишдир (76, 341).

Бидлиснин јаздыгына көрә Бидлис әмирлијиндә 24 мүхтәлиф күрд тајфа горуғу јашајырды (76, 361). Әкәр биз һәр бир тајфа горуғуну орта һесабла 2 мин нәфәр һесаб етсәк, о заман тәкчә Бидлис вилајәтиндә 48 мин нәфәр эһалинин

⁴⁰ Оруч бәј Бајат бу галаны Қардуқјан дејә гејд едир вә гәдим күрд галаларындан бири олдуғуну көстәрир. Ба х: (46, 105).

јашадығыны гејд едә биләрик. Лакин сонралар Бидлис әмирлији һаггында мәлумат верән Шәмс Сами бу вилајәтин (Бидлисин) 172 кәнди, 30 мин нәфәр әһалиси вә бу әһалинин дә үчдә бир һиссәсинин ермәни олдуғуну көстәрмишдир (81, 123).

Беләликлә, Бидлис әһалисинин сајы һаггында «Шәрәфнамә»дәки мәлуматла, «Гамус»дакы мәлумат арасында фәрг көрүрүк. Бизә көрә һәр ики мүүллифин вердији мәлумат дүзкүндүр. Лакин бу фәрги әмәлә кәтирән ичтимаи вә сијаси һадисәләр олмушдур. Јәни дикәр күрд әмирликләриндә олдуғу кими, Бидлис әмирликләриндә дә Османлы һөкмранлығы башландыгдан сонра әһалинин мигдары кетдикчә азалмышдыр. Бунун әсас сәбәбини исә Османлы—Иран мұһарибәләриндә ахтармаг лазымдыр.

Бидлис вилајәтиндә јашајан күрд тајфасы ичәрисиндә Рузәкиләр ән гүввәтли әширәг һесаб олунурду. Буна көрә дә һәмин тајфа бу әмирлијин тарихиндә чох мұһүм рол ојнамышдыр.

Бидлиси јазыр ки, Күрдүстаны ишғал етмәк фикриндә олан гүввәтли шаһлар әввәлчә Бидлис һөкмдарлары вә Рузәки әширәти илә мұһарибә етмәли олурдулар. Чүнки Рузәкиләри табе етмәдән башга күрд тајфаларыны итаәт алтына алмаг мүмкүн дејилдир (76, 360).

1479—1481-чи илләрдә Аггојунлу һөкмранлығына, 1535—1538-чи илләрдә исә Османлы ағалығына гаршы апардығлары мұбаризәни һәмин тајфанын икидлик нүмунәләриндән бири кими гејд етмәк олар.

«Шәрәфнамә»дә дејилир ки: Бидлис галасынын дашлары гәдәр Рузәки әширәтинин башлары кәсилмишдир (76, 360). Беләликлә, һәм чохлуғу, һәм дә икидликләринә көрә Бидлис һөкмдарлығы әсрләр боју Рузәки задәканларынын ихтијарында олмушдур.

Сијаси тарихи. Бидлисинин јаздығына көрә бу тајфа асгагаллары Кәсра⁴¹ нәслиндән олан Иззәддин вә Зијаәддин адлы ики гардашы Әхлатдан Бидлисә дәвәт етмишдиләр (76, 360). Иззәддин Бидлис, Зијаәддин исә Һезо (Сасон да дејилир) һөкмдары олду. Лакин сонралар Зијаәддин һијлә јолу илә Бидлис һөкмранлығыны әлә кечириб гардашы Иззәддини Һезо һөкмдары көндәрди. Бидлис һөкмдарларынын мәншәјинин әсас етибары илә Кәсраниләрә чатдығыны «Шәрәфнамә»дә көрмәк олар (76, 362). Зијаәддинин өлүмүндән сонра онун хәләфләри ардычыл олараг Бидлисдә һөкмдарлыг етмишләр. «Шәрәфнамә»нин мүүллифи гејд едир ки, јалһыз 110 илдән сонра Бидлис һәмин сүләләнин ихтијарындан чыхараг, јаделлиләрин әлине кечмишдир» (76, 362). Чүнки Сәл-

⁴¹ Бир заман Иранда шаһлыг едән Сасани сүләләсинә Кәсра дејиләди. Хосров Әнуширәван да о сүләләдәндир.

чуглар дөврүндә Күрдүстанын дикәр әмирликләри кими, Бидлис әмирлији дә о сүләләјә табе олмушдур.

Бидлиси јазыр ки: «Тарихдә адлары гејд олунан вә мәним нәзәримә чатан Бидлис һөкмдарлары 18 нәфәрдән ибарәт олуб 450 илдән артыгдыр ки, һөкмдарлыг едирләр (76, 364).

Дөвләтшаһ Сәмәргәнди көстәрир ки: «Султан Чәләләддин Харәзмшаһ монгол ордусу гаршысында мәғлүб олуб Азәрбајчана кәлди вә бурада да табе кәтирә билмәјиб Бидлисә кетди вә орада Мәлик Әшрәфин гызы илә евләнди» (66, 162). Бидлиси дә өз әсәриндә һәмин һадисәни Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин гејд етдији кими көстәрәрәк јазыр: «1225-чи илдән Султан Чәләләддин Бидлисә кәлдији заман Мәлик Әшрәф Бидлис һөкмдары иди» (76, 369; 97, 334).

Мәлик Әшрәф Бидлис һөкмдары олмаздан әввәл Шамда јашамыш вә Әјјубиләрин гошун башчысы олмушдур. О, һеч бир шаһа табе олмадан бир мүддәт сәрбәст олараг һөкмдарлыг етмиш вә сонра өлмүшдүр. Онун әмирлик вәзифәсини гардашы Мәлик Мәчдәддин өһдәсинә көтүрмүшдүр. Бидлиси гејд едир ки, «Ондан (Мәлик Мәчдәддиндән) сонра өвладлары ардычыл олараг һөкмдарлыг етмиш вә әмир Тејмур Горганијәдәк онлара һеч ким тохунмамышдыр (76, 372). Һәмин дөврдә Бидлис әмирлијиндә мұһүм вә тарихдә гејд едилмәли бир һадисә баш вермәмишдир.

Мәлик Мәчдәддиндән сонра Иззәддин, Әмир Әбубәкр, Әмир Шејх Шәрәф вә нәһәјәт, Тејмурләнкин мұсаири олуб вә онунла көрүшән Әмир Зијаәддинин Бидлис һөкмдары олдуғлары «Шәрәфнамә»дә ардычыллыгла верилмишдир. Лакин дөврүн бир сыра мәнбәләриндә Тејмурләнк заманында Бидлис һөкмдары Әмир Зијаәддин дејил, һачы Шәрәфин һөкмдар олдуғу вә Тејмурләнк илә көрүшдүјү гејд едилир.

Шәрәфәддин Әли Јәзди 1393-чү илдә Тејмурләнкин Күрдүстан өлкәсинә кәлмәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Өз доғру вә дүзкүнлүјү илә бүтүн Күрдүстанда мәшһур олан Бидлис һөкмдары һачы Шәрәф Тејмурун көрүшүнә кәләрәк она јахшы атлар һәдијјә верди. Тејмур да ону өз нөвбәсиндә мұкафатландыраг Бидлис әмирлијини башга һиссәләри илә бирликдә, јенә дә она верди (77, 687).

Ејни һадисәни о дөврүн бир чох тарихчиләри (Низамәддин Шами вә Будаг Гәзвини) өз әсәрләриндә олдуғу кими гејд едирләр (126, 152; 54, 316). Мәсәлән, Ф. Метсопски дә «Әмир Шәрәфин Тејмурун јанына кәлдијини вә мөһрибанлыгла гаршыландығыны, Тејмурун она (Һачы Шәрәфә) сүлһ мәктубу вердијини вә бунунла да бүтүн өлкәнин асудә олдуғуну јазыр (41, 14).

Бидлиси көстәрир ки: «Һачы Шәрәф Бидлис, Әхлат, Муш вә ихтијарында олан башга галаларын ачарларыны көтүрүб көзәл һәдијјәләрлә Тејмурун көрүшүнә кетди. Тејмур ону

яхшы гаршылажараг мұкафатландырды вә бир нечә рајону да онун эмирлијинә гатараг бу һагда бир фәрман верди (76, 372).

Һәмин фәрманын 1533-чү илә гәдәр горунуб сахланмасы «Шәрәфнамә»дә гејд едилир. Бидлиси јазыр: «Бидлис эмирлијиндә һәрч-мәрчлик баш верди, 1533-чү илдә Шәрәф хан өлдүрүлдү, оғлу Шәмсәддин хан Рузәкиләрлә бирликдә Иран өлкәсинә кедәркән башга шаһларын вердикләри фәрманларла бәрабәр, Тејмурләнкин вердији фәрман да итиб батмышды (76, 373). Беләликлә, Әмир Зијаәддинин Тејмурләнклә көрүшмәси һаггында нә «Шәрәфнамә»дә, нә дә башга мәнбәләрдә һеч бир мә'лумата тәсадүф олунмур, һәтта Күрдүстан тарихиндән бәһс едән сонракы тәдгигатчылар да әсасән Бидлис һөкмдары һачы Шәрәфин Тејмурләнклә көрүшмәсини гејд едилрәр (97, 335).

Буна көрә дә Әмир Зијаәддинин Бидлис һөкмдары олмасы мүтләг, лакин онун 1393-чү илдә Тејмурләнк илә көрүшмәси шүбһәлидир. Чүнки, әввәлдә гејд едилдији кими, һәмин тарихдә Бидлис һөкмдары Зијаәддинин оғлу һачы Шәрәф олмушдур. Онун һөкмдарлығы һаггында «Шәрәфнамә» вә диқәр мәнбәләрдәки фактлары гејд етмәк олар.

Һачы Шәрәф зәманәсинә көрә ағыллы вә сијасәтчи бир һөкмдар иди. О, Тејмурләнки һәдијјәләрлә гаршыламаг вә өз галаларынын ачарыны она тәгдим етмәклә бөјүк бир инсан гырғынынын гаршысыны ала билмишди. Маркс јазыр: «Тејмурун сијасәти минләрлә гадына, көрпәјә, кишијә, кәнчә ишкәнчә вермәкдән, онлары гылынчдан кечирмәкдән, гырмагдан вә бунунла да һәр јердә дәһшәт төрәтмәкдән ибарәт иди» (2, 185).

Бу чәһәти нәзәрә алараг һачы Шәрәф гүввәтли дүшмәнә табе олуб бунунла да өз мүстәгиллијини горујуб сахламышды.

Һачы Шәрәфдән сонра оғлу Мәлик Шәмсәддин (тәхминән 1399—1425-чи илләрдә) Бидлис һөкмдары олмушдур.

Бидлис эмирлијинин тарихиндә Мәлик Шәмсәддинин дөврү о гәдәр дә сакит кечмәмишдир. Тејмурләнк заманында гачаг олан Гара Јусиф Гарагојунлу Тејмурун өлүмүндән сонра 1405-чи илдә өз тәрәфдарлары илә бирликдә әввәл Дијарбәкирә вә орадан да Бидлис эмири Мәлик Шәмсәддинә пәнаһ кәтирди. Ф. Метсопекинин јаздығына көрә Мәлик Шәмсәддин ону дуз-чөрәклә гаршыламыш, силаһ, ат, гатыр вә һәр чүр һәрби ләвазиматла тәһиз етмишдир (41, 22—23).

Хондәмир гејд едир ки, «Гара Јусиф Дијарбәкирә кәлдији заман Әхлат вә Билбис⁴² (Бидлис—Ш. М.) һакими Мәлик Шәмсәддин илә онун арасында достлуг вә гоһумлуг әлагәси

⁴² Хондәмир Бидлисин адыны Билбис гејд едир, һалбуки, Билбис Күрдүстанда һегари вилајәтиндә олан бир кәндин адыдыр. Бах: (76, 358).

јаранды. Мәлик Шәмсәддин Гара Јусифин гызы илә евләнди (64, 461).

Бидлиси јазыр ки: «Гара Јусиф өз гызыны Мәлик Шәмсәддинә әрә верди. Мәлик исә Пасин рајону илә Оник галасыны Гара Јусифин ихтијарында гојду» (76, 376; 97, 336).

Беләликлә, Гара Јусиф бир гәдәр гүввә топладыгдан сонра 1406-чы илдә Тејмурләнкин нәвәси Әбубәкрин ихтијарында олан Чухур Сәәд галасына һүчүм етди. Баш верән мұһарибәдә Гара Јусиф галиб кәлди вә һәмин галадан башга Мәрәнд, Нахчыван, Шәрур вә Маку галаларыны да ишғал етди.

Фон һаммерин јаздығына көрә Гарагојунлу сүлаләсинин һакимијјәти 1375-чи илдән 1467-чи илдәдәк давам етмишдир (99, 17).

Мәнбәләрдәки мә'лумата әсасән Гара Јусифин гүввә вә гүдрәти артдыгча Шәмсәддинин дә һөрмәт вә нүфузу артыр, эмирлик саһәси бөјүјүрдү. Әбдүррәззаг Сәмәргәнди јазыр ки: «Әмир Шәмсәддин вә о маһалын диқәр эмирләри Гара Јусиф илә бирликдә һәрәкәт едилрәр (108, 172).

Бидлиси јазыр: «Әмир Шәмсәддин илә Гара Јусиф арасындакы достлуг вә иттифаг о дәрәчәјә чатмышды ки, Гара Јусиф она оғлум—дејә ытаб едилди» (76, 376; 97, 337).

Беләликлә, Тејмур сүлаләсинә гаршы јарадылан бу иттифаг кетдикчә мөһкәмләнирди. Гара Јусиф шаһ олан кими Мум, Әхлат рајонларынын сүјурган⁴³ олараг Бидлис эмирлијинә әләвә едилмәсини бир фәрманла рәсмиләшдирди.

منشور

فرزندان اعزام ابقام الہ اتمالی و امرای الوسات و توماتان و هزار جات و صدجات و سرداران و حکام عمال و ارباب و کلانتران و اہالی و اعیان کدخدایان و ملکان کردستان عموماً و اصول و معارف و مشاہیر و موطنان و ساکنان بدلیس و اخلاط و موشی و خنوس مع توابع و لواحق بدانیدکہ چون کمال — اخلاص و یکجہتی و نہایت اختصاصی و جانسپاری جناب مارت پناه فرزندى اعزى امير اعظم عدل اعقل اکرم امير الا مراعالا عجم امير شمس الدين ابو المعالى شان الله تمالى ايام دولته و تصرفه و عزه و اثباله و الی یوم الدين و ثوق و اعتقاد تمام حاصل شد، بر زمت بمتہ خسروانہ مالازم و منہتم کشت کہ برقرار سابق امير مشارالیه را بانواع عواطب و سیود غالات بین الاقراں ممتاز و مستثنی گردانیم بنا بہ این آثار مراحم و اشفاق پادشاهانہ برصفحات احوال اولایخ و واضع

⁴³ Сүјургал һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах: (24, 145—183).

شده حالی عجاله الوقت راه حکومت و امارت و ایالت و متصوفی
 (مال) و جهات و حقوق دیوانی بد ایمن خلط و خنوس و موش
 و دیگر قلاع و توابع مع لواحق و مخافات و متصوبات که قبل
 از این در تصرف امیر مشار الیه بوده بتعدید بدو ارزانی
 داشته یی مداخلت و مشارکت عیری بدو ارزانی داشته بدان
 سبب این امیر و حکم سعادت الله جمیع الاقطار سمت اصدار
 یافت که برقرار امر موی الیه را امر و حاکم و متصرف
 بلوکات و واضع و قشلاق و زارع که بیشتر از این بامر موی
 علیه متعلق بوده مدخل نساژمد و پیر امون نکردند و مزاحم
 رعایا و مردمان و کسان او نشوند و هر کس خلاف فرمان نماید
 در محل خطاب و معرض جواب و باز خواست عظیم خواهد بود.
 وظیفه امراء و سرداران و اصول و اعیان و ساکنان و متوطنان
 بدلیس اخلاط و موشی و خنوس و مواضع و مزارع و کوتوالان
 و مقیمان قلاع آنکه پیوسته گماشتگان جناب امارت پناه فرزند
 را امیر و حاکم انسانه از سخن و سلاح و صوابدید ایشان
 انفرار ننمایند و طریق اطاعت و اتقیاد و جانسپاری بتقدیم
 رسانند و جمیع قضا یا و مهمات و معاملات خود را بگماشتگان
 امیر مومی الله مفوض و منوط دانند بهر چه رجوع کند مطیع
 و متقاد باشند و از جوانب برینجمله روند و چون بتوقیع
 رفیع اشرف موشخ و مزین گردد اعتماد نمایند تحریرا فی
 عاشر شهر ربیع الاول سنه عشرين و ثمانها یسه 76, 377—378

Фәрманын тәрчүмәси:

Күрдүстанын эмир вә һөкмдарлары, эрбаб вә бөжүкләри, мәлик вә кәтхударлары, хүсусилә Бидлис, Әхлат, Муш вә Хнос районларына табе олан эһали вә мәшһур адамлар билмәлидирләр ки, бөжүк Әмир Шәмсәддин өз фәдакарлыг вә сәдагәти илә бизим там етимадымызы газанмышдыр. Одур ки, кечмишдә олдуғу кими, Бидлис, Әхлат, Муш вә Хнос районлары вә галалары, Бидлис хәзинәсинә хас олан мал вә пул веркиләри сујургал олараг Әмир Шәмсәддинә верилир. Мәзкур эмир һеч кәсин мүдахиләси вә иштиракы олмадан там мүстәгилликлә еәрбәст олараг һөкмдарлыг едәчәкдир. Бу фәрмана көрә һеч кәс онун адамларына тәчавүз етмәмәлидир. Бу фәрманы позанлар дәрһал шиддәтли чәзалара мәрүз галачагдыр.

Эмирләрин, сәркәрдәләрин, Бидлис, Әхлат, Муш, Хнос вә

бүтүн галаларын эһали вә ә'яяларынын вәзифәси һөрмәтли Әмир Шәмсәддини өзләринин бөжүк әмири һесаб етмәк, онун сөзүнү вә мәсләһәтләрини гәбул едәрәк она табе олмаг вә бүтүн көстәришләрини фәдакарлыгла ичра етмәкдән ибарәтдир. һичри 820-чи ил 10 рәб'иүләввәл 18 апрел 1417-чи ил (76, 376—378).

1420-чи илдә Гара Јусиф өлдү. Онун өлүмүндән 40 күн сонра Әмир Тејмурун оғлу Шаһрух Мирзә Күрдүстана кәлдә. Мәнбәләрдә дејилир ки: «Шаһрух Мирзә Әхлат һаһијјәсиндәки Мәрку адланан јердә дүшәркә салдығы заман дикәр күрд әмирләри илә бирликдә Бидлис һөкмдарлы Мәлик Шәмсәддин дә онун көрүшүнә кетмиш вә она табе олдуғуну билдирмишдир (76, 378—379). Бундан сонра Шаһрух онун әмирлијини тәсдиг етмишдир.

Беләликлә дә, Мәлик Шәмсәддин бир заман Гара Јусиф илә вә сонра Шаһрух Мирзә илә јахшы мүнәсибәтдә олмагә өз истигәлалижјәтини горујуб сахлаја билмишдир. О, өз дөврүнә көрә ағыллы вә сјајәтчи бир һөкмдар иди. Күрдләр арасында она «Шәмсәддин әл-Кәбир» ады верилмишди.

Бидлисинин јаздығына көрә Мәлик Шәмсәддин өз адына хүтбә охутдурмуш вә сиккә зәрб етдирмишдир (76, 379). Едуард Браун гејд едир ки, Гарагојунлу Искәндәр Шаһруха гаршы мұһарибәдә галиб кәлдә... вә 1425-чи илдә Әхлат һөкмдары Шәмсәддини мәғлуб етди (51, 66).

Бу фактлардан ајдын олур ки, Мәлик Шәмсәддинин дөврү Бидлис әмирлији үчүн ән јүксәк дөвр олмушдур. Буна көрә дә онун өлүм һадисәси истәр мәнбәләрдә вә истәрсә дә тәдгигат әсәрләриндә тарихчиләрин диггәт мәркәзиндә дурмушдур.

Ф. Метсопски онун өлдүрүлмәсини кениш изаһатла гејд едәрәк јазыр: «Гара Јусифин оғлу Искәндәр 1425-чи илдә Бакешә (Бидлисә—М. III.) вә Әхлата кәләрәк Әхлат галасыны өз језнәси Әмир Шәмсәддиндән тәләб етди. Бу тәләб рәдд олдуғу үчүн Искәндәр онун өлдүрүлмәсини әвр етди» (41, 27).

«Шәрәфнамә»дә Әмир Шәмсәддинин өлүмү белә тәсвир олунур. «Әмир Шәмсәддинин арвады түркмән гызы олдуғу үчүн ат минмәји вә човган ојнатмағы чох сеvirди. Әмир бу ишин күрдләр арасында ејб олдуғуну дәфәләрлә она тәвсијјә етмиш, лакин гадыны буна эһәмијјәт вермәмишдир. Одур ки, гәзәбләнмиш әмир вуруб гадынынын бир дишини сындырмышды. Гадын сынмыш дишини гардашы Искәндәрә көндәрмиш вә дәли Искәндәр кәлиб Әмир Шәмсәддини өлдүрмүшдүр» (76, 380).

Мүәллиф бу һадисәни бир рәвәјәт кими гејд едәрәк көстәрир ки, Әмир Кәбирин (Әмир Шәмсәддинин) өлүмүнә әсәс сәбәб онун Шаһрух сарајына јахынлашмасы олмушдур. (76, 381; 24, 149).

1 Дөврүнүн ичтимаи зиддијәтләрини нәзәрә алдыгда мүәл-
лифин сон фикри илә разылашмаг олар, чүнки өз әмирлији-
нин тәһлүкәсизлијини горумаг мәгсәдилә Гарагојунлу һөку-
мәти илә иттифаг бағлајан Әмир Шәмсәддин, о һөкумәтин
(Гарагојунлу һөкумәтинин) зәифләдији бир заманда, ону
башга бир гүввәтли һөкумәтә табе олмадан өз мүстәғиллији-
ни горујуб сахлаја билмәзди. Беләликлә, Әмир Шәмсәддинин
Шаһрух сарајына јахынлашмасы дөврүн характер вә тәләби-
нә тамамилә ујғун иди. Лакин онун Гарагојунлу сүләләсинә
дүшмән олан Шаһруха јахынлашмасы Искәндәри гәзәблә-
дирди вә нәтичә етибарилә Әмир Шәмсәддинин өлүмүнә сә-
бәб олду.

Бидлис әмирлијинин истәр һачы Шәрәф вә истәрсә дә
онун хәләфи Әмир Шәмсәддин дөврүнү тәдгиг едән бәзи
тәдгигатчылар һадисәләри мәнбәләр әсасында дејил, ону
тәһриф олунмуш формада изаһ едирләр:

«Шәрәфнамә»дә дејилир ки: «Әмир Тејмурун Бидлис
Әмири һачы Шәрәфә вердији фәрман 1533-чү иләдәк гал-
мышды. Лакин баш верән һәрч-мәрчлик нәтичәсиндә Шәрәф
хан өлдүрүлдү вә оғлу Әмир Шәмсәддин хан⁴⁴ Иран өлкәсинә
кетди. Бу заман башга шаһларын фәрманла бирликдә, Теј-
мурләнкин вердији фәрман да итмишдир (76, 373).

Алман тәдгигатчысы Фрич «Шәрәфнамә»јә истинад етсә
дә һадисәни дүзкүн тәдгиг етмәдән белә јазыр: «Һачы Шәрә-
фин өлүмүндән сонра оғлу Әмир Шәмсәддин Бидлис әмири
олду» (97, 336). «Шәрәфнамә»дә онун Ирана кетмәси јазы-
лырса да, гајытмасы һаггында бир гејд јохдур (97, 336).

1 Фрич һәтта һадисәләрин тарихинә дә дүзкүн фикир вер-
мәмишдир. О, XV әсрин әввәлләриндәки Бидлис әмири һачы
Шәрәф илә оғлу Әмир Шәмсәддини XVI әсрин орталарында-
кы Бидлис әмири Шәрәф хан вә онун оғлу Шәмсәддин ханла
гарышдырмышдыр. Көрүнүр ки, Фричин бу сәһви адларын
охшарлығындан ирәли кәлмишдир. Чүнки күрдләрдә вә хусу-
силә һаггында бәһс етдијимиз Рузәкиләр сүләләсиндә нәвәни
бабасынын ады илә адландырмаг ән'әнәви бир шәкил алмыш-
ды. Фрич бу мәсәләјә диггәт етмәдији үчүн «Шәрәфнамә»дәки
мәлумата шүбһәли јанашмышдыр.

Биз һәмнин һадисәнин изаһыны Мәһәммәд Әмин Зәкинин
«Тарих әл-Күрд вә Күрдүстан» адлы әсәриндә дә Фричин
әсәриндә олдуғу кими мушаһидә едирик. Бунун да сәбәби
мәлумдур. Мәһәммәд Әмин Зәки өз тәдгигат ишиндә күрд та-
рихинин јеканә мәнбәји олан «Шәрәфнамә»дән дејил, Фри-
чин «Шәрәфнамә»нин изаһаты тәрзиндә јаздығы «Күрдләр»
адлы әсәриндән әсасән чох истифадә етмишдир. Беләликлә,
биз әлдә олан мәнбәјә истинад едәрәк, һәр ики мүәллифин

⁴⁴ Шәрәф хан «Шәрәфнамә» мүәллифинин бабасы, Шәмсәддин хан
атасыдыр.

јухарыда изаһ етдијимиз нөгтеји-нәзәрләрини тамамилә рәдд
едирик.

Бидлис әмирлијинин тарихи илә әлагәдар олараг дүзкүн
тәдгиг едилмәјән һадисәләрдән бири дә Тејмурләнкин өлү-
мүндән сонра (1405) Гарагојунлу Гара Јусифин Бидлис әми-
лијинә кәлмәси вә өз гызыны әмир Шәмсәддинә әрә вермә-
синдән ибарәтдир. Бу һагда «Ислам енциклопедијасы»нда
«Күрдләр» адлы мәгаләнин мүәллифи В. Ф. Минорски јазыр:

«...Гара Јусиф Күрдүстана кәлди, Әмир Шәмсәддин гызы-
ны она вермәклә, өз һакамијјәтини мөһкәмләндир-
ди» (132, 1206).

Рәшид Јасәми дә өз әсәриндә (69, 202—203) һәмнин фикри
тәкрар едир. Чүнки Јасәми әсәрини јазаркән В. Ф. Минорски-
нин һәмнин мәгаләсинә чох истинад етмишдир.

Мәһәммәд Әмин Зәки дә әсәринин (117, 174) биринчи
чилдиндә һәмнин һадисәни јухарыда адларыны чәкдијимиз
тәдгигатчылар кими кәстәрмишдир. Лакин о, «Тарих әл-күрд
вә Күрдүстан» адлы әсәринин икинчи чилди кими гејд етдији
«Тарихәддүвәл вә имарәт әл-Күрдијә фиәл-әһдәл-ислами»
адлы әсәрини јазаркән әввәлки сәһвини тәкрар етмәмиш вә
мәнбәләр әсасында дүзкүн вермишдир.

Биз һәмнин һадисәдән бәһс едәркән гејд етдик ки, Ф. Мет-
сопски, Хондәмир вә Бидлисинин (41, 27; 64, 568; 76, 376)
әсәрләри кәстәрилдији кими, Әмир Шәмсәддин дејил, Гара
Јусиф Гарагојунлу өз гызыны она әрә верәрәк, ондан јардым
алмышдыр. Беләликлә, мәнбәләрә истинадән демәк олар ки,
В. Ф. Минорски, Р. Јасәми вә Әмин Зәкинин әсәрләриндә һә-
мин һадисә тәһриф олунмуш тәрздә изаһ едилмишдир.

Әмир Шәмсәддин өлдүкдән сонра оғлу Әмир Шәрәф һөкм-
дар олур (1425—1428). Лакин о, ләјагәтсиз вә бачарыгсыз
бир шәхс иди. «Шәрәфнамә»дә гејд едилдији кими, о, кечә-
ләр һамам туланбарында, күндүзләр исә дәмир гәјәсдә оту-
руб дејәрмиш ки, еркәк кәклијин јери бурадыр (76, 381). Бид-
лиси јазыр: «О, өмрүнү һечә чыхартмыш вә тарихдә гејд еди-
ләси бир иш көрмәмишдир (76, 381).

Әмир Шәрәф өлдүјү заман оғлу Шәмсәддин һәлә ушаг
иди. Бидлиси гејд едир ки, «Әмирлији онун (Шәмсәддинин)
анасы Шаһым хатун идәрә едирди» (76, 382).

Фрич Шаһым хатуну, Шаһ хатун кими гејд едир (97, 337).
Мәһәммәд Әмин Зәки исә дүзкүн олмајараг, ону Шәмсәдди-
нин гадыны Шаһ хатун дејә кәстәрмишдир (117, 238).

Һәр ики мүәллиф «Шәрәфнамә»-јә истинад етдикләрини
кәстәриләр. Һалбуки «Шәрәфнамә»нин истәр Петербург вә
истәрсә дә Гаһирә нәшрләриндә Шәмсәддинин анасы Шаһым
хатун јазмышдыр (76, 382).

Буна көрә дә биз һәм Фричин, һәм дә Мәһәммәд Әмин

Зәкинин гадынын ады вә Шәмсәддинин арвады олмасы һаггындакы фикирләрини әсасән дүзкүн һесап етмирик.

Нәһажәт, Шаһым хатун Бидлис әмирлијини јахшы идарә едә билмәдијиндән Рузәки тајфасы ондан наразы галды. Беләликлә дә 1430-чу илдә һәмин әмирлик Рузәки задәканлары арасында бөлүндү. Әхлат һаһијјәсини Мир Мәһәммәд аға Нәсирәддин, Мум һаһијјәсини исә Әбдүррәһман аға Квалиси әлә кечиртдиләр 1432-чи илдә Шаһым хатун өлдү. Бидлис вилајәтиндә бир заман һәрч-мәрчлик давам етди. Лакин Әмир Шәмсәддин јаша долду вә әмирлик вәзифәсини өз ихтијарына көтүрдү (1432—1436). О, аз вахт әрзиндә бир чох мүвәффәгијјәтләр газанды. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә Әмир Шәмсәддин бир сыра мүвәффәгијјәтләр газандығы үчүн «сарсылмаз Әмир Шәмсәддин» ләғби алмышды (76, 386—387). О, Бидлиسدә бир нечә ичтимаи мүәссисәләр тикдирмишдир.

Әмир Шәмсәддиндән сонра Бидлис һөкмдары оғлу Әмир Ибраһим (1436—1438) олмушдур. Онун дөврү һәм аз олмуш, һәм дә сакитликлә кечмишдир. Әмир Ибраһим өлдүкдән сонра оғлу һачы Мәһәммәд ону әвәз етмишдир (1438—1462). Әмир һачы Мәһәммәд ағыллы вә сјајәсәтчи бир һөкмдар олмушдур. О, өз әмирлијини идарә етмәк ишиндә һәтта гоншу дәвләтләрин һөрмәт вә нүфузундан да истифадә едирди. Әмир һачы Мәһәммәд Бидлиسدәки бир чох ичтимаи биналарын банисидир.

Әмир һачы Мәһәммәд өлүмүндән сонра оғлу Ибраһимин Бидлис һөкмдары олмасыны вәсијјәт етмишди. Әмир Ибраһимин әмирлик дөврү (1462—1471) сакит кечмәмишди. 1453-чү илдә Дијарбәкир вә Ермәнистанда һөкмдарлыгы едән һәсән бәј Бајәндури (Узун һәсән) 1468-чи илдә Гарагојунлулары мәғлуб едәрәк бир сыра күрд әмирликләрини дә өз итаәти алтына алды. Узун һәсән хусусилә Гарагојунлу Гара Јусиф илә гоһумлуг вә достлуг иттифагы јарадан Бидлис әмирлијинә гаршы дүшмән мүнәсибәт бәсләди.

Әбубәкр Тһһрани јазыр ки, 1468—1469-чу илләрдә Күрдүстанын бир чох шәһәр вә галалары Узун һәсән тәрәфиндән алынды. 5 мин атлы Бидлис вилајәтини мүнәсирә етмәјә көндәрилди (44, 543). Бидлиси көстәрир ки, Узун һәсән Бидлис галасыны ишғал етмәк үчүн Бижәноғлу Сүләјман бәји мә'мур етди. О, галаны үч ил мүнәсирәдә сахлады (76, 388; 103, 414). Мүнәсирә узун заман давам етдији үчүн гала мүдафиәчиләринин вәзијјәти чәтинләшмиш вә мүхтәлиф хәстәликләр нәтичәсиндә чохлу адам мәһв олмушдур. «Шәрәфнамә»дә дејилдијинә көрә гала мүдафиәчиләриндән јалныз 7 нәфәри Әмир Ибраһим илә бирликдә дири галмышдыр (76, 389; 103, 414).

Мәнбәләрдәки мә'луматдан көрүнүр ки, Ағгојунлу ордусу Бидлис вурушмасында шиддәтли мугавимәтә раст кәлмиш-

дир. Әбубәкр Тһһрани јазыр: «1471-чи илдә Саһибгран (Узун һәсән)... Сүләјман бәј Пурнак (Бижәноғлу) вә Бајандур бәјин башчылығы илә Бидлис үзәринә јенидән ики мин нәфәрлик гошун көндәрди (44, 559). Бидлиسدә јашајан мүхтәлиф күрд тајфаларынын Ағгојунлулара гаршы инадлы вурушмаларыны Сүләјман бәјин мәддаһы шаир Маһмудоғлу нәзмә чәкәрәк јазыр:

«Шаһа! Ол Бидлисин күрдү мүт'и олмаз Сүләјмана;
Әзәлдән галма адәтдир, чалышырлар очаг⁴⁵ үстә» (76, 389).

Узун сүрән мүнәрибә Бидлис әмирлијини һәр чәһтдән зәиф салды вә буна көрә дә Әмир Ибраһим сүлһ тәклиф етди. Бидлиси гејд едир ки, сүлһ тәклифинә разылыгы әләмәти олараг һәсән бәј өз үзүјүнү көндәрди (76, 389). Лакин Әбубәкр Тһһрани јазыр ки, Бидлисин бөјүк әмирләри мүнәсирәјә алындыгылары заман Бидлис Әмири Ибраһим бәј өз анасы илә мүнәсинини хаһиш етмәк үчүн Узун һәсәнин јанына көндәрди, Саһибгран ону әфв етди вә ордуну кери чәкәрәк Мушу мүнәсирәјә алды (44, 54).

Бизә көрә, һәр ики мүнәлиф Бидлис вурушмасы һаггындакы мә'луматы дүзкүн гејд етмишләр. Лакин бурада олан бу аз фәрг әсасән «Шәрәфнамә» мүнәлифинин милли тәәссүбкарлығындан ирәли кәлмишдир.

Нәһажәт, һәр ики тәрәф сүлһә разылыгы верди вә Әмир Ибраһим Тәбриздә Узун һәсәнин јанына кетди. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә Әмир Ибраһим илә бирликдә Рузәки тајфасынын адлы-санлы шәхсләриндән 12 нәфәри дә Азәрбајчана кәлмишди (76, 390).

Узун һәсән Әмир Ибраһими Гум һаһијјәсинә көндәрәрәк, заһирән она мүнәсиб бир вәзифә вермишди. Лакин әслиндә әмир киров сахланылмышды, чүнки Бидлис галасы алындыгдан сонра да Бидлис әмирлијиндә Ағгојунлулара гаршы күрдләрин мүнәсирәсини давам едирди. һәтта Бидлис күрдләриндән бир дәстәси Муш әмири һәсәнәли бәјә көмәк етмәк мәгсәдилә Муш һаһијјәсинә доғру һәрәкәт етмишдиләр. Әбубәкр Тһһрани јазыр ки: «Бу хәбәр ешидән Саһибгран Софи Хәлил Бекташини көндәрәрәк онларын һамысыны әсир алдырды... вә көзләрини чыхартдырды» (44, 463).

Беләликлә, 1471-чи илдән 1498-чи иләдәк Бидлис вилајәти Ағгојунлу һөкүмәтинин ихтијарында галды. һәмин дөврдә Рузәки тајфасы Ағгојунлу һөкүмранлығына гаршы дөфләрлә үсјан галдырырдыса да лакин мәғлуб олду (76, 390).

1477-чи илдә Узун һәсән өлдү. Бунуиһа әләгәдар Ағгојунлу һөкүмәти зәифләмәјә башлады. Бу вәзијјәтдән истифадә едән Бидлис күрдләри Ағгојунлулара табе олмаг истәмәди-

⁴⁵ Очаг вә јахуд очаглыгы: бөјүк һөкүмдарлар тәрәфиндән верилән торпаг мүлкијјәти демәкдир. Ба х: (38, 116).

ләр. Бидлиси җазыр ки, Һәсән бәжин оғлу Җагуб бәҗ Гум шәһәриндә Әмир Ибраһими е'дам етдирди (76, 390). Җагуб бәҗ белә һесап едирди ки, Әмир Ибраһими е'дам етдирмәклә Бидлис күрдләрини сусдура биләчәкдир. Лакин белә олмады вә мүбаризә даһа да шиддәтләнди.

Әмир Ибраһим е'дам олунаркән Һәсәнәли, Һүсејнәли вә Шаһмәһәммәд адлы үч оғлу вар иди. Һәсәнәли илә Һүсејнәли дөврүн сијаси зиддијәтләриндән истифадә едәрәк, өз ирси әмирликләринә саһиб олмаг фикринә дүшдүләр. Онлар 1495-чи илдә Күрдүстана кәләрәк әввәл Бидлис әмирлијинә җахын олан Һегари әмирлијиндә дајаныб әлверишли вахт кәзләдиләр. Лакин бу заман Һегари әмирлијиндә җашајан ассориләрин үсјаны онларын планыны позду. Бидлиси җазыр ки: «Һегари әмири Изәддинширлә үсјанчылар арасындакы вурушма заманы Һәсәнәли илә Һүсејнәли өлдүрүлдү (76, 392). Бундан сонра Әмир Ибраһимин үчүнчү оғлу Шаһмәһәммәд Гум шәһәриндән Бидлис вилајәтинә кәлди. О, Рузәки тајфасынын җардымы илә Бидлис галасыны тутараг өз ирси әмирлик һүгугуну әлдә етди (1498—1500). Шаһмәһәммәд бир гәдәр өзүнү мөһкәмләндирдикдән сонра әмиси оғлу Шәрәф бәҗи Бәхти тајфасына хас олан Орух вилајәтиндән кәтирдиб Муш рајонунда өз нүмајәндәси тә'јин етди. Лакин Шаһмәһәммәдин һөкмранлығы узун сүрмәди вә 1500-чү илдә өлдү вә Ибраһим адлы кичик бир оғлу галды. Буна көрә дә Бидлис әмирлијинин идарә олунамасы Рузәки задәканларындан Әбдүррәһман аға Квалисинин ихтијарына кечди. Лакин бу вәзијәтдән нараз галан Рузәки задәканларындан Шејх Әмир Билбаси Әбдүррәһман аға әлејһинә олараг Муш әмири Шәрәф бәҗи Бидлис вилајәтинә кәтирмәк гәрарына кәлди. Бидлиси кәстәрир ки, арагарышдыранларын фитнәкарлыглары нәтичәсиндә әмиоғланлары арасындакы достлуг дүшмәнчилијә чеврилди (76, 400—401).

Әбдүррәһман аға Шәрәф бәҗ әлејһинә тәдбирләр көрдү. О, Шәрәфбәҗи Муш рајонундан Бидлисә кәтирмәк вә сонра онун көзләрини чыхармаг һаггында Әмир Ибраһимлә разылашды. Лакин бу тәдбири Шәрәф бәҗ билиб Бидлисә кәлмәкдән имтина етди. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата әсасән Әмир Ибраһим, ејни мәзмунда бир нечә дәфә мәктуб җаздыса да, лакин Шәрәф бәҗ бу дә'вәтләри рәдд етди (76, 401). Буну бәһанә едән Әмир Ибраһим Муш наһијәсинә гошун көндәрмәк гәрарына кәлди. Шәрәф бәҗ бу һадисәдән дүз хәбәрдар олду вә җахын адамлары илә бирликдә Муш галасыны мөһкәмләндирди вә мүһарибәҗә һазырлашды. Баш верән вурушмада Шәрәф бәҗ галиб кәлди. Чүнки Рузәки тајфасынын әксәријәти ону мүдафиә едирди. Бидлиси җазыр ки, мүһарибә заманы Рузәки тајфасы Әмир Ибраһимдән аҗрылараг Шәрәф бәҗин тәрәфинә кечди (76, 403). Вәзијәти белә көрән Әмир

Ибраһим вә Әбдүррәһман аға сүлһ тәклифини ирәли сүрдүләр. Һәр ики тәрәф сүлһә разылыг верди. Сүлһүн шәртләринә әсасән Бидлис әмирлији илә Әхлат Шәрәф бәҗә, Муш әмирлији илә Хнос Әмир Ибраһимә верилди. Бу сүлһдән сонра Әмир Ибраһим Бидлис галасында дәрһал бөјүк бир гонаглыг тәшкил етди вә бунунла да һәр ики әмиоғланлары арасында барышыг олду. Лакин бу барышыг вә сүлһ о гәдәр дә узун сүрмәди. Бидлиси җазыр ки, гонаглыг кечәси Шејх Әмир Билбаси бир нечә нәфәрлә бирликдә Әмир Ибраһимин җатаг отағына дахил олуб ону тутуб һәбс етди. Беләликлә дә Шәрәф бәҗ бүтүн өлкәнин һөкмдары олду (76, 405).

Әмир Шәрәф 1501-чи илдән 1533-чү иләдәк мүәјҗән фасиләләрлә Бидлис әмирлијини идарә етмишдир. Оун һөкмранлыг дөврү Бидлис әмирлијинин сијаси тарихиндә ән ағыр вә чәтин дөврләрдән биридир. Чүнки һәммин дөврдә Күрдүстан, Османлы—Иран зиддијәтинин әсас мәркәзини тәшкил едирди.

1507-чи илдә I Шаһ Исмајыл Сәфәви Дијарбәкир әјләтгиндән гајыдаркән Әмир Шәрәф онун көрүшүнә кетмиш вә Сәфәвиләр дөвләтинә табе олдуғуну билдирмишдир. Бидлиси гејд едир ки, «Шаһ Исмајыл Сәфәви Әхлат галасына чатдыгда Әмир Шәрәф ону гаршылада вә тәнтәнәли бир зижәрәт тәшкил етди. О, шаһа бөјүк һәдијәләр верди вә шаһ исә ону мүкафатландырды, Бидлис әмири олмасыны бир даһа тәсди етди» (76, 409—410).

Әмир Шәрәф һәммин илдә икинчи дәфә Шаһ Исмајылын Хојда гышлаг салдығы заман дикәр күрд әмирләри илә бирликдә көрүшүнә кетмишдир. Дијарбәкир валиси Хан Мәһәммәд Устачлу күрд әмирләриндән шаһа шикајәтләндији үчүн шаһ, күрд әмирләрини һәбс етмәк үчүн һәр бирини бир гызылбаш әмиринә, о чүмләдән Әмир Шәрәфи дә Әмир хан Мосуллуја тапшырды. Сонра Шаһ Исмајыл Сәфәви, Чапан Султан Устачлуну Бидлис әмирлијини, Румлу Диван султаны Һегари әмирлијини, Горугчубашы Јеган бәҗ Тәкәлуну исә Чәзирә әмирликләрини ишғал етмәҗә мә'мур етди. Бидлиси кәстәрир ки, Рузәки тајфасы 6 аҗ Бидлис галасыны мүдафиә етди, лакин Әмир Шәрәфин кәлмәсиндән үмидсиз галдыглары үчүн гала Чапан султана тәслим едилди (76, 407).

Бидлис галасы тәслим олдуғдан сонра 1507-чи илдә Чапан султан Гурд бәҗ Шәрәфлуну Бидлис әмири тә'јин едиб, өзү исә Тәбризә гајытды.

Һәммин ил Сәфәвиләр сараында баш верән һадисәләр вә хүсусилә Өзбәк Шејбани ханын Хорасан наһијәсинә һүчум етмәси Шаһ Исмајылы чох дүшүндүрдү. Бунунла әлагәдар олараг о, күрд әмирләрини азад етмәк фикрини дүшүр вә онларын бириндән башчыларынын Әмир Шәрәф илә Мәлик

Хәлил⁴⁶ олдуғуну өйрәнир. «Шәрәфнамә»дә верилән мә'лумата көрә Шаһ Исмајыл һәмин ики нәфәрдән башга галан әмирләри азад етмишди (76, 412).

1510-чу илдә Шаһ Исмајыл Әмир Шәрәф илә Мәлик Хәлили әсир һалында Хорасан тәрәфә сүркүн едир. Рузәки тајфасындан олан Мәһәммәд аға Кәлһуки дә кизли олараг шаһын ордусуна гошулмушду. О, имкан тапдыгда Әмир Шәрәфә-јемәк вә мејвә апарыр, ону гачыртмаг һаггында мәсләһәтләр едирди.

Нәһәјәт, Мәһәммәд аға бир күн фүрсәт әлдә едәрәк, бир нечә јәһәрли ат һазырлајыр вә Әмир Шәрәфи чадырдан чыхарыб Күрдүстана доғру апарыр. Онлар һегари әмирлијиндә олан бир кәндә кәлирләр. Рузәки задәканларындан олан вә Әмир Шәрәфин кечмиш досту Шејх Әмир Билбаси һәмин кәнддә Әмир Шәрәфлә көрүшәрәк онун кәлмә хәбәрини Рузәки тајфасына јетирир. Әмир Шәрәф тајфа үзвләриндән ики мин нәфәрә гәдәр орду топлајыб Шејх Әмир Билбаси илә бирликдә Бидлиси үзәринә һүчум етдиләр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, бу заман Бидлиси, Әдилчаваз вә Әрчиш әмирликләриндә Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Гурд бәј Шәрәфлу һөкмдарлыг едирди. О, бүтүн гүввәсини Шејх Әмирә гаршы сәфәрбәр етмишди. Бидлисин «Көј мејданында» баш верән вурушмада Рузәки тајфасы галиб кәлмәк әрәфәсиндә иди. Лакин күрд тајфа башчыларындан Маһмуд бәј Пазукинин хәјанәти нәтичәсиндә Гызылбашлар галиб кәлдиләр. Бидлиси көстәрир ки, бу мұһарибәдә Рузәкиләр мәғлуб олду. Шејх Әмир Билбаси вә оғлу Әлаға өлдүрүлдү. Онларың чәназәләри галибләр тәрәфиндән јандырылды (76, 414—415; 97, 356).

Беләликлә, Әмир Шәрәф бир мүддәт көмәксиз вә үмидсиз галды. һәмин дөврдә Османлы—Иран һөкүмәтләри арасындакы зиддијәт ән кәскин нөгтәјә чатмышды. Буна көрә дә Мөвлана Идрис Бидлиси Османлы сарајының хејринә күрд әмирләри арасында тәблиғат апарыр вә онлары Шаһ Исмајыл һакимијәтинә гаршы тәһрик едирди. Өз ирси әмирлијинә чатмаға чан атан Әмир Шәрәф бу вәзијәтдән дәрһал истифадә етмәк гәрәрына кәлди вә бир нечә күрд әмирләрини дә өзү илә һәмрәј етди. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә Әмир Шәрәф дикәр күрд әмирләри илә бирликдә I Султан Сәлимә мәктуб јазыб она табе олдуғуну билдирди. О, һәмин мәктубу Мәһәммәд аға Кәлһуки вә Мөвлана Идрис васитәсилә султан сарајына көндәрди (76, 415—416).

Султан Сәлим күрд әмирләринин бу мәктубундан чох

⁴⁶ Мәлик Хәлил һүсникиф һөкмдары вә ејни заманда Шаһ Исмајыл Сәфәвинин бачысы әри иди.

шадланды вә Азәрбајчан үзәринә һазырладығы һәрби сәфәрдә онларың иштиракыны тәшкил етди. Бидлиси јазыр ки: «...Султаның Чалдыран чөлүндәки зәфәрли јүрүшүндә Әмир Шәрәф дә иштирак едирди» (76, 415—416).

Һәмин дөврдә Дијарбәкир валиси Хан Мәһәммәд Устачлунун гардашы Әвәз бәј Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Бидлиси дә һөкмдарлыг едирди. «Шәрәфнамә»дә дејилир ки, Әмир Шәрәф Чалдыран мұһарибәсиндән сонра да Османлы һөкүмәтинин Гызылбашлара гаршы апардығы Дијарбәкир мұһарибәсиндә иштирак етмиш вә 1516-чы илдә Бидлиси әмирлијини Гызылбашлардан керижә алмышдыр (76, 417—418).

Түрк мәнбәләриндә көстәрилдији кими, I Шаһ Исмајыл Сәфәвинин Дијарбәкир валиси Гарахана көмәк көндәрдији Гызылбаш ордусуна басгын етмәк мәгсәдилә Бидлиси әмири Әмир Шәрәфәддин Мөвлана Идрисин көстәриши илә дикәр күрд әмирләри илә иттифаға кирди, онлар 4 мин атлы илә Әхлатдан Әрчиш әмирлијинә доғру һәрәкәт едәрәк, дүшмәнә ағыр зәрбә вурдулар (85, 379).

Мәһәммәд Әмин Зәки Чалдыран мұһарибәсиндә Шаһ Исмајыл Сәфәвинин мәғлуб олдуғуну гејд едир. Бидлиси әмири Шәрәфбәј өз галалары үзәриндә Османлы бајрағы галдырды вә Шаһ Исмајыл тәрәфиндән һәмин вилајәтдә әмир олан өз гардашы Халид бәји говуб чыхартды (117, 176). Мәһәммәд Әмин Зәкинин фикринә зидд олараг Бидлиси Халид бәјин Бидлиси Әмири Шәрәф ханың гардашы дејил, Пазуки Сувар бәјин оғлу олдуғуну көстәрир (76, 402). Бундан башга Дијарбәкир мұһарибәсинин башчысы Бигли Мәһәммәд паша да Дијарбәкир гәләбәси мұнасибәтилә I Султан Сәлимә көндәрдији мәктубда бүтүн Күрдүстан бәјләри илә јекдил олараг дүшмәнә галиб кәлмәсини вә шүчәәтли күрд әмирләринин көмәји илә әлдә етдији гәләбәсини көстәрмишди (98, 418—419).

Бу көстәрилән фактлара әсасән 1514-чү илдә Әмир Шәрәфин Бидлиси әмирлијиндә олмасы вә Халид бәјин онун гардашы гејд едилмәси һаггында Мәһәммәд Әмин Зәкинин вердији мә'луматы дүзкүн һесаб етмәк олмаз.

I Султан Сәлимин Азәрбајчан вә Күрдүстандакы гәләбәси бир сыра күрд әмирликләрини Османлы һөкүмәтиндән асылы вәзијәтә салды. О чүмләдән Бидлиси әмирлији дә очаглыг тәрзиндә Әмир Шәрәфә верилди. О, истәр I Султан Сәлим, истәрсә дә Султан Сүләјман Гази заманында һәмин вәзифәни ифа етди. Лакин Әмир Шәрәф Османлы мә'мурларының Күрдүстандакы өзбашыналыгларына көрә бир гәдәр наразы галды. О, һәмин дөврдә Сәфәвиләр сарајына мејл көстәрмәк үчүн нисбәтән тәрәддүд едирди. Белә бир заманда Гызылбаш сәркәрдәләри арасында баш верән ихтилаф вә Османлы—Иран зиддијәтләри нәтичәсиндә Азәрбајчаның бәјләрбәјиси

Өлмә Тәкәлу Тәбриздә I Шаһ Тәһмасиб әлејһинә үсјан галдырды.

1531-чи ил һадисәләриндән бәһс едән Гази Әһмәд Гәзвини јазыр: «Өлмә Тәкәлу Азәрбајчанда 7 мин нәфәр өз тәрәфдарларындан топлајыб үсјан галдырды. Лакин о, мәғлуб оларағ әввәл Ван, сонра исә Рум (Түркијә) өлкәсинә кетди (101, 286; 83, 12).

Өлмә Султан һөкүмәтинә табе олуб ону Азәрбајчан үзәринә јенидән һәрби сәфәр етмәјә сөвг етди. Мәнбәләрдәки мә'лумата кәрә Султан Сүлејман Гази, Дијарбәкирин бәјләрбәјиси Фил Јагуб пашанын башчылығы илә Өлмәјә 30 мин нәфәрлик орду верәрәк Бидлис вә Имадијјә әмири Әмир Шәрәф ғаршы көндәрмишди (101, 287; 76, 423).

XVI әсрин түрк мүәллифләриндән Сулагзадә јазыр ки, Өлмә Тәкәлу шаһдан үз дөндәрәрәк султан сарајына кәлди вә султан ону бөјүк бир гүввә илә Бидлис үзәринә көндәрди. О, Бидлиси алмағ истәдикдә шаһ тәрәфиндән орада вали олан һакими сабиг Шәрәф хан һәдсиз-һесабысыз күрд топлајарағ мүһарибәјә башлады. Лакин Өлмәнин гошуну галиб кәлди вә Шәрәф ханын башы кәсилиб султан сарајына көндәрилди (85, 483).

Лакин Өлмә илә Әмир Шәрәф арасында кедән мүһарибә түрк мүәллифләринин гејд етдикләри кими, тез вә асанлыгла гуртармамышдыр. Дүшмән тәһлүкәсинә ғаршы һазырлашан Әмир Шәрәф 1534-чү илдә Тәбризә кедәрәк I Шаһ Тәһмасибдән көмәк алды. О, илк ворушмада галиб кәләрәк Өлмәни кери чәкилмәјә мәчбур етди. Шаһ Тәһмасиб јазыр ки: «Өлмә османлылара табе олду. Бидлис һакими Шәрәф хан бизим јанымыза кәлди, бу вахт мән Хондгарә⁴⁷ мәктуб көндәриб көстәрдим ки, Сиз Өлмәни көндәрин, биз дә Шәрәф ханы көндәрәрәк, нијә Өлмә илә Шәрәф хана кәрә ислам шаһлары арасында дава баш версин. Лакин султан бу тәклифи гәбул етмәди» (101, 286; 83, 18).

Дөврүн мәнбәләриндә көстәрилир ки: «Шаһ Тәһмасиб Бидлис вилајәтини азад етмәк үчүн чохла әскәр көндәрмиш вә аз бир заманда Өлмә илә Фил пашаны орадан узаглашдырмышдыр» (76, 425; 113, 293).

«Шәрәфнамә» мүәллифинин јаздығына кәрә Әмир Шәрәф бу гәләбә мүнәсибәтилә Бидлис әмирлијинин кәлиринин бешдә бирини шаһ адамларына һәдијјә вермиш вә шаһын шәрәфинә Әхлатда тәнтәнәли зијәфәт тәшкил етмишди. «Шәрәфнамә»дә дејилир ки, шаһ Әмир Шәрәфи мұкафатландырды, ханлығ ләгәби верди вә бир фәрманла онун һөкмдарлығыны тәсдиғ етди (76, 428—430).

⁴⁷ Орта әслрәрин бир чох мәнбәләриндә Османлы султанлары «Хондгар» гејд едилмишдир.

صورت نشان

چون مقصد اصلی و مطلب کلی شرق مزوج اقتدار و سلاطین عالی مقدار و غیر صعود بر مصاد اختیار خرافین کامکار رعایت و تربیت جمعیت که با ندام جد و اجتهاد در معارک ارادت و اعتقاد کوی تفوق و رجحان از امثال و اقربان بوده اند و بندمت خدمت از اعیان خود سنت جسته رایت خدمتکاری و جانسپاری بر افراشته نقد وجود را نثار در گاه فلك اشتباه و سرمایه اینار در گاه عالم پناه ساخته باشند در بنولا ایالت پناه حکومت دستگاه رفعت قیاب نصف ماب عمده اعلا در اکرام الکرام نقاوه الحکام العظام کمالا للایاله والاماره و السعاده و الدینا و والدین شرف خان از راه اخلاص و وثوق تمام تولا بدین خاندان ولایت آشیان آورده و تبرا از معاندن جسته تشبث باذیان عاطفت و عنایت ما شده زبان حال بدین معال مترنم نظم بشرف مجلس سامی مشرف شد لاجرم مروت و مرحمت بیغایت شاهی بایحث تقویت و تربیت اوشده بمضمون بلاغت مشحون نظم آن ایالت پناه را در ظل ظلیل امنیت التطیل جای داده برتبه خانی سرافراز نوده اسم او را بشرف خان رسوم کردیم و تقدیم تواجیان دیوان اعلی را بدو تعرمیض فرموده در مسلك خاندان اموای زین شاق در گاه بقلی منخرطه گردانیم و منصب امرالا میرامی و فرمان روائی جمعیع ارا کردستان بدور رجوع نموده ایالت بتدلیس و اخلاط و موش و خنوس مع توابع ولواهی و سایر محال که تا غایب در تصرف امیر مومی الیه باشد و از ممالک محروسیه نواب همایون ماست دانسته بدان ایالت پناه ارزانی داشنیم و زحام حل و عقد و قیض و بسط تهام ملکى و مالی آنجا را بقیضه اقتدار او نهادیم تا همواره مکتون الانسان عبیدالاجسان منظور دیده اعتبار داشته در شاه راه خدمتکاری و جانسپاری ثابت قدم و در محافل خلق شناسی و دولت خواهی راسخ دم بوده

بنوعی استحکام بنیان یکجهتی و نیکو بندگی کوشد که حکام و ولایت اطراف و اکناف را نصب العین کشته روز بروز درجه اعتبارش مرتبه اعلی باید سبیل امر اکرام و کلانتران و ایدان کردستان آنکه خان مزبور را امیرالامرای خود دانسته مراسم مقابحت و موافقت بجای آورند اصلاً دقیقاً از ذقایت اطاعت مشار الیه فوت و فرو گذاشته نکنند و یجار و احضار موی لیه حاضر شده اظهار لوازم دولت خواهی نسبت بدولت روز افزون به اهم و جوه نمایند کلانتران و ملکان و کدخدایان و رعایا و متبعا و عموم ساکنان ولایت مذکوره و توشمالان الوسات و احشامات متعلنه بدان محال باید که ایالت پناه مشار الیه را حاکم و صاحب قبول آن محال دانسته او امر او را مطیع و منقاد باشند و از سخن و صلاح او بیرون نروند وظیفه ایالت پناه مومی الیه آنکه با رعایا و متوطنان آنجا بنوعی سلوک نماید که او قوی بضعیف حیفی و میلی و الع نشود و اجوائب برین جمله روند و چون بتوتیع رفیع منیع اشرف اعلی موشح و مزین گردد اعتماد نمایند کتیت بالا و العالی اعلی الله تعالی و خلد بقاه الایزان مطاعاً و منیعا مبلغانی عشرین شهر صفر ختم بالخیر و الظفر سنه تسع و ثلثین و ثغایه. 76, 428—430

Ф.эрманын эсас мэзуну

Лүксәк затын эсас мәгсәди өз мүасирләриндән бачарыг вә ләягәтинә көрә фәргләнән шаһлыға хидмәт етмәкдә фәдакарлыг көстәрән шәхсләри ирәли чәкмәкдән ибарәтдир. Бу әјаләтдә бөјүк Әмир Шәрәф хан өз сәдагәт вә фәдакарлығыны дәркаһи аләм пәнаһа вә мәнәббәтини бизим ханәданә көстәрмишдир... Шаһ онун һаггында мәрһәмәт едәрәк, ону ханлыг мәртәбәсинә ләјиг көрүб Шәрәф хан адландырыр. Бөјүк диван төвачларыны (чарчыларыны) она тапшырыр, лүксәк хан вә әмирләр сырасына дахил едир, Күрдүстан әмирләринин әмирлијини вә һөкмдарлығыны она верир, өлкәмизин табелијиндә олан Бидлис, Әхлат, Муш, Хнос вә әтраф һаһијјә вә маһаллары она тапшырыр, һәмин маһалын мүлкү вә малијјә ишләрини онун ихтијарында гојур. Буна көрә дә о, шаһ јолундакы хидмәтдә даһа мөһкәм вә сабитгәдәм олмалдыр. Өзүнү бүтүн әтраф әјаләтләрин һақимләринә вә әмир-

ләринә нүмунәви көстәрмәклә, күндән-күнә мәгамыны јүк-сәлтмәлидир.

Күрдүстанын бүтүн әмир кәләнтерләринин⁴⁸ вәзифәси мәзкур ханы өзләринә Әмир әл-Үмәра⁴⁹ һесаб едәрәк она табе олмаг вә онун бүтүн чағырышына һазыр олмагла, дөвләтә олан сәдагәтләрини көстәрмәкдән ибарәтдир. һәмин вилајәт вә маһал кәләнтерләринин, мәлик вә кәтхудаларынын, рәијјәт вә сақинләринин вәзифәси мәзкур ханы о маһалын һақими һесаб етмәк, онун әмрләринә табе олмаг, мәсләһәт вә көстәришләрини ичра етмәкдән ибарәтдир.

Ханын да вәзифәси әһали илә јахшы рәфтар етмәк, күч-сүзләрин һүгугуну күчлүләр гаршысында мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Ханын һөкм вә фәрманлары шаһын тәсдигинә чатдыгдан сонра гүввәјә минир. 20 сәфәр 939 (22 сентјабр 1532) (76, 428—430).

1532-чи илдә Шаһ Тәһмасиб Шәрәф ханы Күрдүстанын бәјләрбәјиси тәјин етдикдән сонра о, оғлу Шәмсәддини шаһла бирликдә Азәрбајчана көндәрди.

Һәмин дөрдә Үбәјд хан Өзбәк Хорасан үзәринә басгын етдији үчүн шаһ һәрби сәфәрә һазырлашырды. Она көрә дә о Әмир Шәмсәддинин Бидлис вилајәтинә гајытмасыны мәсләһәт көрүр. Бидлис вә Азәрбајчан үзәринә тәһлүкә чоһ заман османлылар тәрәфиндән баш вердији үчүн Шаһ Тәһмасиб, Шәрәф хана бир мәктүб јазыб Азәрбајчан сәрһәдләрини она тапшырды. Ејни заманда шаһ Гызылбаш сәркәрдәләриндән Һолһол Султан Әрәбкәрлу, Үвәјс Султан Пазуки, Әчәл Султан Гачар, Әмир бәј Маһмуди вә Тәбриз һақими Муса Султаны да Шәрәф Хана көмәкчи тәјин етмишди.

Бидлиснин јаздығына көрә шаһ лазым кәлдикдә һәмин әмирләрин Шәрәф ханын сәрәнчамында олмалары һаггында көстәриш вермишди (76; 430—431).

Шаһ бүтүн бу һазырлыг ишләрини көрдүкдән сонра Хорасан тәрәфә һәрәкәт етмишдир. Бидлиси гејд едир ки, «Бүтүн бу һадисәләри мәнә сөһбәт едән атам Әмир Шәмсәддин Тәбриздән гајыдан заман, шаһ она белә демишдир: «Шәрәф хана тапшыр ки, мән Хорасандан гајыданадәк османлыларла бир тәһәр кечинсин. Чүнки Өлмә онунла дүшмән олмуш вә јәгин билирәм ки, фитнәкарлыгла османлылары бизим әлејһимизә галдырачагдыр» (76, 431).

Лакин Шәрәф хан шаһын јахшы мәсләһәтләрини унуда-раг вахты илә Фил паша вә Өлмә илә әмәкдашылыг едән күрд әмирләриндән интигам алмаг гәрарына кәлди вә Хизан әмир-

⁴⁸ Кәләнтер шәһәр һақими демәкдир.

⁴⁹ Әмир әл-үмәра әмирләрин әмири демәкдир.

лијини гарәт етди. Онун бу һәрәкәти бир сыра күрд әмирләринин вә о чүмләдән Рузәки задәканларынын бөјүк әксәријјәтинин Шәрәф Хандан ажрылыб Өлмә илә бирләшмәсинә сәбәб олду. Бидлиси өз әсәриндә дүшмән тәрәфә кечән һәмш әмирләрдән, Әмир Будаг Кисанин, Ибраһим аға Белбасинин, Гәләндар ағанын вә Дәрвиш Маһмудун адларыны чәкир (76, 431).

Бидлиси әмирлијинин сијаси тарихиндә баш верән бу һадисә Фил паша илә Өлмәјә 1533-чү илдә 10 мин нәфәрлик гошун илә Бидлиси үзәринә јенидән һүчүм етмәјә имкан верди. Бу заман Шәрәф хан јалһыз 5 мин нәфәр силаһлы гүввәјә малик иди. О, Шаһ Тәһмасибин тапшырығына әсасән јардым үчүн Гызылбаш сәркәрдәләринә мүрачиәт етмәк истәди, лакин Рузәки задәканлары разы олмадылар. Чағырылмыш јығынчагда чыхыш едән Рузәки ағсагалы Сејидәли Портафи билдирди ки, «Әкәр Рузәкиләр Өлмәјә гаршы мүбаризәдә тәрәддүд едәрләрсә, о заман мән Бидлиси вилајәтиндә јашајан христијанлары сәфәрбәр едиб Өлмәни мәғлуб едәрәм». «Шәрәфнамә»нин мүәллифи онун бу тәклифини наданлыг вә аһмагығын нәтичәси кими гејд етмишдир (76, 432). Беләликлә, јығынчағын гәрарына көрә Шәрәф хан сәрәнчамында олан 5 мин гошунла гүввәтли дүшмәнин габағына чыхды. Татик гәсәбәсиндә һәр ики орду үз-үзә кәлди. Баш верән вурушма заманы Шәрәф хан ағыр јараланды. Буну көрән Әмир бәј Маһмуди хәјанәт едәрәк, Өлмә тәрәфә кечди вә беләликлә, Шәрәф хан гошунунда пәрәкәндәлик баш верди вә Өлмә Тәкәлу галиб кәлди.

Бидлисинин јаздығына көрә бир күн давам едән бу вурушмада Шәрәф ханын гошунларындан 700 нәфәр өлдүрүлмүшдү. Өләнләрдән 500 нәфәри Рузәки задәканларындан ибарәт иди (76, 434). Бидлиси әмири Шәрәф хан алдығы јарадан өлмүшдүр.

Бидлиси әмирлијинин сијаси тарихиндә әһәмијјәтли рол ојнајан Шәрәф ханын өлмүү һаггында тәкчә «Шәрәфнамә»дә дејил, диқәр мәнбәләрдә дә мәлумат чоһдур (101, 287; 83, 21). Шәрәф хан 33 ил һөкмдарлыг етмишдир. О, Бидлиси әмирлијиндә бир мәктәб, бир ушаг еви (хејријјә), бир нечә дүкан вә икимәртәбәли бир сарај тикдирмишдир.

Бидлиси әмирлијинин Шәрәф хан дөврүнү тәдгиг едәркән «Шәрәфнамә» илә диқәр мәнбә вә тәдгигат әсәрләри арасында мүәјјән ујғунсузлуға тәсадүф олуңду. Мәсәлән, «Гамус»ун мүәллифи Шәмс Сами дүзкүн олараг Шәрәф ханын әввәл I Султан Сәлимә, сонра I Шаһ Исмајыл Сәфәвијә, 1532-чи илдә исә Султан Сүләјман Газижә табе олдуғуну ирәли сүрмүшдүр (81, 1239).

Лухарыда гејд едилдији кими, истәр «Шәрәфнамә», истәрсә

дә диқәр мәнбәләрдә Шәрәф ханын әввәл I Шаһ Исмајыл Сәфәвијә, сонра I Султан Сәлимә вә Султан Сүләјман Газижә, өмрүнүн сонунда исә I Шаһ Тәһмасибә табе олдуғу гејд едилмишдир.

Газижә Әһмәд Гәзвини 1531-чи ил һадисәләриндән бәһс едәрәк јазыр: «Өлмә Тәкәлу Дијарбәкирин бәјләрбәјиси Фил паша илә шаһ диванханасына чоһлу бач верән Бидлиси вә Имадијјә һакими Шәрәф хан үзәринә һүчүм етди» (101, 286). Гунабади кәстәри ки: «Сәфәви сүләләсинә табе олуб, һәр ил бөјүк һәдијјәләрлә хәзинәјә хәрач верән Шәрәф хан күрд Өлмә илә Фил пашанын һүчүмуну шаһа хәбәр верди» (113, 294).

Бидлисинин мүасирләри олан бу мүәллифләрин јаздыгыларындан белә бир нәтичә чыхыр ки, Шәрәф хан Өлмә илә Фил пашанын һүчүмундан әввәл Сәфәвиләр сарајына табе олмушдур. Һалбуки Бидлиси гејд едир ки, «Фил Јагубун башчылығы илә 30 мин нәфәрлик ордунун Бидлиси үзәринә кәлмәси хәбәри Шәрәф ханы чоһ нараһат етдијиндән о, Султан сарајына чоһлу һәдијјәләр көндәрәрәк, өз итаәткарлығыны билдирдисә дә, лакин бир нәтичә олмады» (76, 423).

Беләликлә, «Шәрәфнамә» мүәллифинин јаздығындан ајдын олур ки, Шәрәф хан дүшмән тәһлүкәсинә мәруз галана гәдәр тәрәддүдлү һалда олса да, османлылар табе олмушдур. Лакин о, османлыларын тәһлүкәсинә мәруз галдыгда Шаһ Тәһмасибә мүрачиәт етмиш вә Сәфәвиләр дөвләтинә табе олдуғуну билдирмишдир.

Бидлиси өз әсәриндә бу мәсәләнни изаһына кениш јер верәрәк кәстәрмишдир ки: «Өлмә Тәкалу Шәрәф хан илә олан дүшмәнчилијинә көрә Султан Сүләјман Газини онун әлејһинә галдырмышдыр» (76, 420—424).

Беләликлә дә, күрд әмирликләринин тарихи үчүн јекәнә мәнбә олан «Шәрәфнамә»нин вердији мәлуматы әсасән доғру вә дүзкүн һесаб етмәк лазимдыр. Фрич «Шәрәфнамә»јә истинадән Бидлиси әмирлијинин тарихини јазараг кәстәрмишдир ки, Шәрәф ханын өлүмүндән (1533-чү ил) сонра I Шаһ Исмајыл Сәфәви Күрдүстан бәјләрбәјлијинә Чолаг Халиди тәјин етди (97, 368). Һалбуки Бидлиси гејд едир ки, вахты илә Шаһ Исмајыл Сәфәви Чолаг Халиди 1512-чи илдә Күрдүстан бәјләрбәјиси тәјин етмишди (76, 435). Фрич бурада нәинки тәкчә «Шәрәфнамә»дәки һадисәни дүзкүн тәдгиг етмәмишдир, о, һәм дә Шаһ Исмајыл илә Шәрәф ханын өлүмү арасындаки фәрги унутмушдур. Чүнки Шаһ Исмајыл Сәфәви 1524-чү илдә, лакин Шәрәф хан исә 1533-чү илдә өлмүшдүр. Һәмш мүәллиф Шәрәф ханын оғлу Шәмсәддинин евләнмә һадисәсини дә мәнбәјә әсасән дүзкүн гејд етмәмишдир. О, јазыр ки, Шәрәф ханын Сасунлу Әли бәјин гызындан Әмир

Шәмсәддин адлы јалныз бир оғлу вар иди. Сонра мүәллиф гејд едир: «Бу ушаг ахырда Һезолу⁵⁰ Әли бәјин (Сасунлу Әли бәј—Ш. М.) гызы илә евләнди» (97, 368).

«Шәрәфнамә»дә көстәрилик ки, Шәрәф ханын јеканә оғлу Әмир Шәмсәддин Сасунлу Әли бәјин гызындан олмушдур. Шәрәф хан Һезолу Мәһәмәд бәјин гызыны һәмин оғлу үчүн алмышдыр (76, 434). Беләликлә, «Күрдләр» китабындакы изаһатла һәмин китабын мүәллифинин истинад етдији мәнбә арасында ујғунсузлуг ашкара чыхыр.

Дөврүн бүтүн мәнбәләриндә Сәфәвиләрин һакимијәтә кечмәсинә көмәк едән Тәкәлуларын түркмән олдуглары көстәрилмишдир (59, 125). Лакин «Азәрбајчан тарихи» китабында 1531-чи илдә көчәри күрд әмирләриндән Уламә бәј (Өлмә—Ш. М.) адлы бир нәфәрин Тәбриздә Шаһ Тәсмәсиб әл-Һинә үсјан галдырдығы көстәрилик (34, 251). Мәнбәләрә истинадән Өлмә Тәкәлунын күрд әмири гејд едилмәсини әсасән дүзкүн һесаб етмәк олмас.

Бидлис әмирлијинин Шәрәф хандан сонракы тарихи оғлу Әмир Шәмсәддин илә башланыр. Лакин онун һөкмдарлығы чох давам етмәди. Бидлиси көстәрилик ки: «Әмир Шәмсәддин әввәл атасынын јериндә Бидлис һөкмдары олду, лакин аз сонра Султан Сүләјман Газиниң мәрһәмәтсизлији нәтичәсиндә өз вәтәнини тәрк етди» (76, 438).

«Мүншаат Сәлатин» әсәриндә һәмин дөврдә Бидлис вә Әхлат һаһијәләриндә баш верән һадисәләрдән кениш бәһс едилди. Орада көстәрилик ки: «1535-чи илдә Бидлис галасы алынды вә Гази Гран бәј о галада отурду... һәмин илдә Уламә (Өлмә) паша Әхлат һаһијәсини дә тәләб едәрәк, ораја мәктуб көндәрди. Бидлис һакими Шәмсәддинин анасы галаларын ачарыны кәтириб она верди» (98, 596).

Катиб Чәләби јазыр ки, «Султан Сүләјман заманында күрд вилајәтләриндән бири олан Әхлат алынды» (103, 696).

Беләликлә, Бидлис әмирлијинин 1535-чи илдә әсил варисләринин ихтијарындан чыхмасы вә Османлы һөкүмәтинин бир вилајәтинә чеврилмәси һаггында «Шәрәфнамә» вә дикәр мәнбәләрдә мә'лумат мөвчуддур. һәмин әмирлик 43 ил (1535—1578) јаделлиләрин әлиндә галмыш вә 1578-чи илдә III Султан Мурад хан заманында «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәф хан Бидлисијә гајтарылмышдыр. Бидлис әмирлијинин һәмин дөвр сијаси тарихи чох ағыр вә дөзүлмәз олмушдур. Бидлис вә она табе олан Әхлат, Муш вә Хнос һаһијәләри Гызылбашлар вә һәтта Шәмсәддин Бидлисинин өзү тәрәфиндән дәфәләрлә гарәт едилмишдир (83, 58).

⁵⁰ Һезо әмирлијинә Сасун әмирлији дә дејилди. Одур ки, Сасунлу Әли бәј ејни заманда Һезолу Әли бәјдир.

Шәрәф хан Бидлиси јазыр ки, о, сон вахтларда «Шәрәфнамә» әсәри үзәриндә ишләдији үчүн оғлу Шәмсәддин бәјин хејринә олараг әмирлик вәзифәсиндән әл чәкмишдир (76, 456; 97, 38). Беләликлә дә, 1588—1596-чы илләрдә Шәрәф хан Бидлисинин оғлу Шәмсәддин бәјин Бидлис әмири олмасы һаггында «Шәрәфнамә»дә мә'лумат вардыр. Лакин ондан сонракы Бидлис һөкмдарларынын тарихинә вә һәм дә Шәрәф хан Бидлисинин башга варисләринә аид мә'лумата биз јалныз дикәр мәнбәләрдә тәсадүф едирик. Чүнки Бидлиси өз әсәриндә јалныз бөјүк оғлу Шәмсәддин бәјин адыны гејд етмишдир.

1605—1606-чы илләрин тарихи һадисәсиндән бәһс едән Искәндәр бәј Мүнши јазыр: «Бир нечә нәфәр күрд әмири I Шаһ Аббас сарајына кәлмиш вә Сәфәвиләрә табе олмушлар. Мүәллиф көстәрилик ки, Бидлис һакими Зијаәддин хан Шәрәф хан оғлу да шаһ тәрәфиндән мұкафатландырылды вә өз әмирлијинә кетмәсинә ичазә верилди» (47, 721).

Чәләләддин Мәһәмәд Мүнәччим Јәзди өзүнүн «Тарихи Аббаси» адлы әсәриндә 1608-чи ил һадисәләриндән бәһс едәрәк јазыр: «1608-чи илдә Шәрәф хан оғлу Ајдын бәјин башчылығы илә бир дәстә күрдү Нахчываны гарәт етмәк мәгсәдилә ора көндәрип, лакин онлар буна мұвәффәг олмадылар» (57, 278). Шүбһәсиз ки, Ајдын бәј, Шәрәф хан Бидлисинин Нахчыван һакими олдуғу заман о һаһијә илә таныш олмуш вә она көрә дә Нахчывана басгын етмәсини гејд едир. Башчылыг вәзифәси Османлы султаны тәрәфиндән она тапшырылдығыны күман етмәк олар.

Беләликлә, мәнбәләрдәки мә'лумата әсасән Шәрәф хан Бидлисинин гејд етдији оғлу Шәмсәддин бәјдән башга, Зијаәддин хан вә Ајдын бәј адлы ики оғлунун олдуғу да, мә'лум олду. Искәндәр бәј Мүнши 1617-чи илдә Ван валиси Тәкәлу пашанын (Мәһәмәд паша да дејилди) 12 мин күрд дөјүшчүсү илә Азәрбајчан үзәринә басгын етмәсини гејд едир. О, көстәрилик ки: «Күрд әмирләриндән Бидлис һакими Зијаәддин хан Шәрәф хан оғлу пашанын фикри илә разылашмады вә ичазә алмадан өз әмирлијинә гајытды» (47, 923; 69, 210).

Бундан сонра Күрдүстана сәјаһәт едән вә Бидлис әмири илә шәхсән көрүшән франсыз сәјјаһы Жан Батист Тавернијениң «Сәфәрнамәје Таверније» адлы әсәриндә Бидлис әмирлији һаггындакы мә'луматына тәсадүф олунар. О, Бидлис әмири илә көрүшмәсиндән, она һәдијә вериб һәдијә алмасындан, әмир илә бирликдә гәһвә ичмәсиндән әтрафлы бәһс етмишдир (73, 280). Лакин мүәллиф һәмин дөврдә (1632—1666), јәни Бидлис әмирлијинә сәфәр етдији заман орадакы һөкмдарын адыны гејд етмәмишдир. Биз бу һагда даһа әтрафлы мә'лумата XVII әсрин түрк сәјјаһы Өв-

лија Чэлэбинин эсэриндэ тэсадуф едирик. Һәмнин мүэллифин јаздығына көрө XVII эсрин орталарында Бидлис эмирлијиндә һөкмдар Эбдал хан олмушдур. Һәмнин мүэллиф Ван валиси Әһмәд паша тәрәфиндән Бидлис эмири Эбдал ханын бүтүн әмлақы вә ев әшјасынын мүсадира олунмасында шәхсэн иштирак етмиш вә о һагда марағлы мәлумат вермишдир (48, 219).

Мүасир тәдгигатчылардан Мәһәммәд Мәрдух гејд едир ки, 1833-чү илдә Бидлис эмири Шәрәф хан Түркијә әлејһинә бөјүк бир үсјана башлајараг, мүстәгиллик тәләб едирди (114, 6).

В. Никитин көстәрир ки, XVI—XVII вә XVIII эсрләрдә Бидлис эмирлији бәзән Османлы һөкүмәтинә табе олмурду. Белә ки, XIX эсрин орталарында Түркијә һөкүмәти күрд эмирликләрини тамамилә ләғв етмәк истәдикдә о, әввәл (1849-чу илдә) Бидлис эмири Шәрәф бәји Қонстатинопола апарды вә сонра Бидлис эмирлијини Түркијәјә табе етди (23, 248). Сонраки тәдгигатчыларын јаздығларына әсасән һәмнин илә гәдәр Бидлис эмирлији јарыммүстәгил һалда Шәрәф хан Бидлисинин хәләфләри тәрәфиндән идарә олмушдур.

Биз һәмнин эмирлијин сон тарихи һағгында мәлуматы әсасән Мәһәммәд Мәрдухун әсэриндә көрә биләрик. О, көстәрир ки, 1913—14-чү илләрдә Бидлис вилајәтиндә Молла Сәлим вә Шиһабәдинин башчылығы илә Түркијә әлејһинә бөјүк бир үсјан башланды... Лакин түрк силаһлы гүввәләри үсјаны боғду. Молла Сәлим Бидлисдә олан рус консуллуғуна пәнәһ апарды. Дүнја мұһарибәси башланан заман түрк гүввәләри фүрсәт әлдә едиб, консуллуғу гарәт етдиләр вә Молла Сәлим дара чәкилди (114, 9).

Беләликлә, башга күрд эмирликләринин тарихи кими Бидлис эмирлијинин дә сијаси тарихи эсрләр боју мүстәгиллик уғрунда кедән мүбаризә тарихиндән ибарәт олмушдур. Шүбһәсз ки, бу ағыр мүбаризә вә мұһарибәләр Бидлис эмирлијиндә јашајан зәһмәткешләрин мадди һәјәт шәраитинин ағырлашдыран вә онун мүстәгил инкишафына мане олан әсас амилләрдән биридир. Буна көрә дә, диқәр күрд эмирликләри кими, Бидлис эмирлији дә өз мүстәгиллијини итирди вә Түркијә әразисинин бир вилајәтинә чеврилди.

Эмирлијин идарә гурулушу. XV—XVI эсрләрдә башга күрд эмирликләриндә олдуғу кими, Бидлис эмирлијиндә дә јүксәк вәзифә вә һөкмдарын хүсуси торпағы олан очағлыг варислик јолу илә атадан оғулун ихтијарына кечирди. Ата өлдүкдә онун вәзифәси бөјүк оғлуна тапшырылды. Бу иш эмирлијин идарә олунмасында хүсусилә тәтбиг едилирди. Јени эмирлик вәзифәсинә тәјин олан һөкмдар, тајфа задәканылары тәрәфиндән тәшкил едилмиш тәнтәнәли јығынчагда иш-

тирак едир вә бүтүн тајфа үзвләри онун әлини өпмәклә өз итаәткарлығыны билдирәрәк, һөкмдарлығыны гәбул едирди.

Јүксәк һөкмдарлыг вәзифәси әввәлләр һәрби башчыларын, лакин сонралар башга тајфаларла вурушмада галиб кәлән күрд задәканыларынын ихтијарында олурду. Бу да јалныз диқәр тајфалара нисбәтән һәр чәһәтдән үстүнлүк тәшкил едән тајфа задәканыларына нәсиб олурду. Белә ки, Бидлис эмирлијиндә чохлағу тәшкил едән Рузәки тајфасы эсрләр боју һәмнин эмирликдә һөкмдарлыг етмишдир.

Күрдләр арасында бу кими гүввәтли тајфалар әширәт адланырды. Беләликлә дә, эмирлијин тәркибинә дахил олан хырда тајфа башчылары јалныз өз тајфа үзвләри, әширәт адланан бөјүк тајфанын башчысы исә ихтијарында олан бүтүн тајфалар һағгында рәј вермәк һүғуғуна малик иди. Мәһз буна көрә дә күрд халгынын һәјәтында бу кими тајфа башчылары бөјүк рол ојнајыр вә онлары истәдикләри исгигамәтә сөвг едә билирдиләр.

Буна көрә дә мүтләг монархија типли Бидлис Эмирлијинин ичтимаи әсасыны мүхтәлиф тајфаларын башчылары вә хүсусилә тајфа үзвләри тәшкил едирди. Онун али идарә органы исә тајфа задәканыларынын иштиракы илә тәшкил олан јығынчагдан ибарәт иди. Бу јығынчагда јалныз задәканыларын иштирак етмәк, фикир сөйләмәк вә рәј вермәк һүғуғу вар иди. Тајфанын кеніш зәһмәткеш тәбәғәси бу һүғуғдан мөһрум иди. Јығынчаға адәтән һөкмдарын өзү рәһбәрлик едирди. Онун тәшкили вә көрәчәји иш һағгында нә вахт вә нә дә әсасна мәүјјән едилмирди. О, һөкмдарын әмри илә тәшкил едилир, мұһарибә етмәк вә сүлһ бағламаг кими һәјәти әһәмијјәти олан мәсәләләри мұзакирә едирди (76, 421—433). Јығынчагда чыхан гәрарын ичрасы тајфа үзвләри үчүн мәчбури иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бир чох мәсәләләр һөкмдарын шәхси ирадәси илә һәлл олунурду. Белә ки, эмирликдә минбашылар, јүзбашылар вә даһа јүксәк вәзифәли адамлар һөкмдардан көстәриш алырдылар. Онун кәндхудалары, тајфа үзвләри арасында баш верән наразылығы һәлл етмәк үчүн ајрыча мәмурлары вә верки топлајан адамлары вар иди. XV—XVI эсрләрдә Бидлис эмирлији дә мәһз белә бир идарә гурулушуна малик иди.

Эмирлијин силаһлы гүввәләрини она табе олан мүхтәлиф тајфа үзвләри тәшкил едирди. Һәр бир тајфанын силаһлы гүввәсинә һәмнин тајфанын задәкан башчысы, лакин үмуми силаһлы гүввәләрә исә һөкмдарын өзү рәһбәрлик едирди. Бидлис эмирлијиндә бу силаһлы гүввәләрин сајы гејри-мәһдуд иди. Чүнки мұһарибә заманы, јахуд эмирлијә гаршы бир тәһлүкә баш вердикдә тајфа үзвләри һамысы бир нәфәр кими

ајаға галхырды. Белә һалларда, алимләр, тәләбәләр вә һәтта гадынлар да әлә сийаһ аларағ әмирлијин мүдафиәсиндә иштирак едирдиләр.

«Шәрәфнамә»дәки мә'лумата әсасән белә һадисәләр Бидлис әмирлијинин өз тарихиндә дәфәләрлә баш вермишдир (76, 345).

Күрд әмирликләринин сийаһлы гүввәләри одлу сийаһ әлә кечирмәздән әввәл, сојуг сийаһлардан: гылынч, галхан вә низәдән чох истифадә едирдиләр. Күрдләр низәни башға сийаһлардан үстүн тутурдулар. Онларын арасында зирәһли палтар хүсуси јер тутурду. Задәканлар чох заман ону бәзәк үчүн дә кејирдиләр. Лакин сонралар күрдләр одлу сийаһдан истифадә етдиләр. Бидлисинин јаздығына көрә Бидлис әмири Шәрәф хан 1532-чи илдә һегари әмири Рүстәм бәји түфәнк илә өлдүрмүшдүр (76, 436).

Беләликлә, XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлијиндә мүтләг монархија гурулушлу хырда феодал һакимијјәти мөвчуд олуб, һөкмдарын ирси мүстәгиллијини вә тајфа үзвләринин тәһлүкәсизлијини горујурду. Буна көрә дә күрдләр арасында һөкмдара һөрмәт хүсуси бир пәрәстиш формасыны алырды. Мәһз бу чәһәтдән дә сонракы әсрләрдә һәмин һөкмдарлар шејх вә ја молла ады аларағ һәм сийаси, һәм дә дини һөкмдарлығы бир әлдә бирләшдирдиләр.

Әмирлијин игтисади әсасыны торпағ үзәриндә хырда феодал хүсуси мүлкијјәт формасы вә бу мүлкијјәтә архаланан истисмар үсулу вә јахуд да В. И. Ленинин сөзү илә десәк: «Истисмар олуна синифләрин истисмары» (4, 11) һесабына әлдә едилән сәрвәт јығымы тәшкил едирди. Тајфа үзвләри задәкан башчылары үчүн мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләр дашымагдан әләвә, һәм дә онун апардығы мүһарибәләрдә иштирак етмәли иди.

Мүлкијјәт вә верки формалары. XV—XVI әсрләрдә Күрдүстан, о чүмләдән Бидлис әмирлијиндә әсасән ашағыдакы мүлкијјәт формалары гејд едилмишдир.

1. Игта	اقطاع
2. Сујургал вә тијул	سيور غال و ثيول
3. Мүлк	ملك
4. Вәғф	وقف
5. Мүлк хасс	ملك خاص
6. Чамаат торпағы.	جماعت تورپاغی

Игта. XV—XVI әсрләрдә Бидлис вә она табе олан һаһиј-

јәләрдә торпағ мүлкијјәт формаларындан бири дә игта торпағлары иди. Бидлиси «Шәрәфнамә» әсәриндә XVI әсрдә Муш һаһијјәсиндә 400-дән артыг игтадар (игта саһиби) олдуғуну хүсусилә гејд етмишдир (76, 355).

Игта мүлкијјәт формасы VII—IX әсрләрдә, јә'ни әрәб хилафәти дөврүндә дә мөвчуд иди. Лакин кетдикчә формасыны бир гәдәр дәјишмишдир. Хилафәт дөврүндә мааш тәрзиндә хүсуси тәбәгәләрә верилән игта торпағлары елә бир мүлкијјәт формасы иди ки, игта саһиби ону нә сата вә нә дә бағышлаја билмәдији кими, ирси оларағ варисләринә дә верә билмәзди. Јә'ни игта, торпағ мүлкијјәтинин шәрти формасы иди (6, 63).

Игта саһибләри топладығлары веркинин мүәјјән һиссәсини һөкүмәт хәзинәсинә вермәли идиләр. Лакин сонралар игта торпағлары орада јашајан кәндлиләрлә бирликдә сәркәрдәләрә, әмирләрә вә һакимләрә верилрди (36, 109). Кетдикчә гүввәтләнән игта саһибләри ону өз варисләринә дә вермәјә башладылар.

Күрдүстанла гоншу олан өлкәләрдә игта мүлкијјәти бир нечә формада тәтбиғ едилмишдир. «Шәрәфнамә»нин мүәллифи өз әсәриндә онун формалары һағгында бәһс етмәмишдир, лакин тәдгигат просесиндә мәлум олур ки, Бидлис вә она табе олан һаһијјәләрдә әсасән игта торпағынын ән кичик формасы олан «идари игта» даһа чох јајылмышды ки, бу да әскәри хидмәт мүгабилиндә башчылары верилрди.

Игта торпағынын әмирләрә хас олан һәрби игта формасы XV—XVI әсрләрдә артыг мүшаһидә едилмир. Белә мә'лум олур ки, һәмин әсрләрдә шаһ вә султанлар тәрәфиндән әмирләрә верилән сујургал⁵¹ вә тијул⁵² «һәрби игта»ны әвәз етмишдир.

Сујургал вә тијул. Сујургал торпағы алан һәр бир әмир лазым кәлдикдә өз сийаһлы гүввәси илә сујургал верән һөкмдара көмәк етмәли иди. Бу һал XV әсрдә чох јајылмышды. Сујургал торпағы ирсән кечирди. һәмин торпағ мүлкијјәт формасына сонралар тијул (34, 260) шәклиндә әмирләрә верилән торпағ мүлкијјәти дә әләвә олунду. Тијул саһиби—тијулдар табе олдуғу дөвләтә хидмәт етмәли иди: тијулдар саһиб олдуғу торпағын кәлириндән мүәјјән һиссәсини көтүрмәк һүғуна малик иди. Тијул шәрти мүлкијјәт олуб јалныз тијулверән һөкмдарын ичазәси илә ирсән кечә биләрди. Бундан сонра исә әмирлијин һөкмдарына хас олан очағлыг⁵³ торпағ

⁵¹ Сујурган һағгында әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн ба х: (26, 272—74).

⁵² Тијул һағгында әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн ба х: (24, 184—221).

⁵³ Сујургал торпағы тијула, тијул исә очағлыға һисбәтән даһа кешиш саһәни әһәтә едирди.

мүлкіјјетини дә көрмөк олурду ки, бу да түрклөрө хас олан эразиде даһа чох јајылмышды.

Мүлк. Мүлк ири вә хырда мүлкөдарларын ихтијарында олан торпаг мүлкіјјетинә дејилрди. Мүлк торпагларындан алынан рента веркиси торпаг саһибинин ихтијарына кечирди. Лакин онун тәхминән онда бир һиссәси һөкүмәт хәзинәсинә верилрди (6, 63).

Мүлк торпағыны сатмаг, бағышламаг вә варисләрә вермәк оларды. Ејни заманда саһибни ону истәдији вахт вәгф дә едә биләрди. «Шәрәфнамә»дә дејилдијинә көрә 1407-чи илдә Бидлис әмири Мәлик Шәмсәддин бир сыра биналарыны вәгф мүлкләринин тәркибинә дахил етмишди (76, 380).

Вәгф торпағлары. XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлијиндә мөвчуд олан мүлкіјјәт формаларындан бири дә вәгф торпағлары иди. Вәгф мүлки, дини мүәссисәләрә: мәсчидләрә, ханәкаһлара, хејријјәләрә, мәктәпләрә вә саирәјә хас олуб, еһсан үчүн верилән торпағлара вә бинаalara дејилрди (36, 114).

XVI әсрин 1525—1532-чи илләриндә Бидлис әмири Шәрәфхан бир хејријјә бинасы тикдирәрәк, ону өз ады илә «Шәрәфијјә» адландырмышды. «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата әсасән о, һәмин хејријјәни мадди чәһәтдән тә'мин етмәк үчүн бир сыра јахшы биналарыны, мүнбит торпағларыны вә кәндләрини һәмишәлик олараг она вәгф етмиш вә нәзарәтчиләр ((гәјјум) (Толит) гојмушду (76, 437).

Вәгф мүлкләриндән алынан веркиләр вәгф саһибинин вәсијјәти әсасында руһаниләрин вәситәсилә дини мүәссисәләрә хәрч едилрди. Буна көрә дә онун әсас һиссәсини руһаниләр мәнимсәјирдиләр. Ислам ганунуна көрә сатылмасы вә бағышланмасы гадаған олан әсас вәгф мүлкләрини, бә'зи һалларда руһаниләр игта торпағларына чевирдиләр. Беләликлә дә, руһаниләрдән ибарәт јени феодаллар синфи мејдана чыырды.

XVI әсрин әввәлләриндән башлајараг, дини (шиә вә сүнни) чәрәјанларындан истифадә едән руһаниләр, вәгф мүлкләринин кәлири вәситәсилә ән варлы феодаллара чевриләрәк, һөкмдарларын мә'нәви дајағы олдулар.

Мүлк хас. Күрдүстанын биринчи дәфә бөлүшдүрүлмәсиндә (1514-чү илдән) сонра күрд әмирликләриндә мүлк хас адына тәсадүф олунур ки, о да османлылар Күрдүстаны ишғал етдикдән сонра әмәлә кәлмишдир.

«Шәрәфнамә»дә гејд едилдијинә көрә, султан мә'мурларынын өлдүрүлмәсиндә тәгсиркар олан Сүләјмани әмирлијинин башчысы Шаһвәләд бәјин торпағы зәбт едилмиш вә султанын мүлкү хассына гатылмышды (76, 267).

Бу торпағлардан әлдә едилән кәлир султан хәзинәсинә кедиб онун хүсуси еһтијачына хәрчләнирди. Үмумијјәтлә,

мүлк хас шаһларын вә султанларын сүләләсинә мөхсус олан елә бир мүлкіјјәт формасы иди ки, ону һәтта ичарәјә дә вермәк оларды (36, 114).

Чамаат торпағы. Бидлис әмирлијиндә кәнд әһалисинин ихтијарында олан торпаг, мешә саһәләри, мејвә ағачлары, отлағлар вә саирә чамаат торпағы һесаб олунурду (6, 63).

XV—XVI әсрләрдә Бидлис вә она табе олан рајонларда бу кими чамаат торпағына чох тәсадүф олунурду. Әхлат рајонунда бағчылыг, мејвәчилик, үзүмчүлүк вә арычылыг да хүсуси јер тутурду. Онун мејвә нөвләри һаггында Бидлиси јазыр: «Әхлат алмасы, армуду вә әрији тәкчә Күрдүстанда дејил, Азәрбајчан вә Ермәнистан өлкәләриндә белә шөһрәт газанмышдыр» (76, 251).

Бидлис әмирлијинин Муш вә Хнос рајонлары јахшы отлағлығлара малик олдуғу үчүн бурада малдарлыг чох инкишаф едилрди. Бидлиси Хнос јајлағлары һаггында јазырды: «Мәним бабаларым заманында күрдләр бу јајлағларда малгара сахлајараг бөјүк мәнфәәт әлдә едилдиләр» (76, 355). Хнос наһијјәсиндә о дөвр үчүн әһәмијјәтли олан јахшы әрәб атлары да јетишдирилрди. Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, XV—XVI әсрләрдә Күрдүстанда вә о чүмләдән Бидлис әмирлијиндә мөвчуд олан мүхтәлиф мүлкіјјәт формалары илә јанашы, көчәри кәнд әһалисинә хас олан чамаат торпаг формасы да вар иди. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, XIII—XIV әсрләрдән сонра артыг чамаат торпағы мөвчуд олмашышдыр. Бизә көрә көчәри һәјат шәранти давам етдији өлкәләрдә һәмин торпаг формасы һәтта XVIII—XIX әсрләрдә белә мөвчуд олмушдур.

Нәзәрдән кечирдијимиз дөврдә Күрдүстан әмирликләриндә мөвчуд олан тимар, санчаг⁵⁴ вә очағлыг, адланан торпаг формалары да «Шәрәфнамә»дә гејд едилрди, лакин мүәллиф онларын һаггында әтрафлы бәһс етмәмишдир.

Күрдүстан вә еләчә дә Бидлис әмирлијиндә гојунчулуғ ән јахшы кәлир мәнбәләриндән бири иди. Бу кәлир мәнбәләриндән әввәлләр күрд, сонралар исә османлы задәканлары истифадә едилдиләр.

Биз Күрдүстан тарихини тәдгиг едәркәи әсәринә истинад етдијимиз Бидлиснин «Шәрәфнамә» китабында бир чох күрд задәканларынын гојунчулуғ вә малдарчылығ вәситәсилә бөјүк сәрвәт саһибләри олдуғуну көрүрүк: «Шәрәфнамә»дә дејилр ки, Чәзирә һөкмдары әмир Мәһәммәдин 12 мин сағмал гојуну... јүз мин тојуғу вар иди (76, 129). Бидлиси јазыр ки: «Онун, әмтәә вә әмлакындан башга, хәзинәсиндә ики јүз миң Османлы алтуну (гызыл пул) мөвчуд иди» (76, 131). Башга

⁵⁴ Санчаг түркләрдә кичик торпаг саһәси демәклир.

бир жердө көстөрилер ки, Пало эмири Чәмшид бәжин 10 миндөн артыг сағмал гојуну вар иди. О, һәр ил өз сүрүсүндөн 3 мин еркәк кечини сатыш үчүн Һәләб шәһәринә көндөрирди. Бидлиси гејд едир ки, о, һәмин кечиләрин бојунда 3 мин дәст ат налыны⁵⁵ да Һәләбә көндөрмишди (76, 186. Мүәллиф һәмин налларын үмуми чәкисини 40 дөвә жүкү гејд едир.

Бизә көрә Бидлиси бурада бир гәдәр ифратчылыға јол вермишдир. Чүнки о заман Күрдистанда гара металдан истифадә етмәк һәлә о дәрәчәдә дејилди ки, јалныз бир эмир башга өлкәјә илдә 40 дөвә жүкү тәкчә нал ихрач едә билсин. Дикәр тәрәфдән исә Күрдүстан малдарлыг вә әкинчилик өлкәси олдуғу үчүн орада нала еһтијач дикәр өлкәләрдән даһа артыг иди. Буна көрә дә, биз мүәллифин бу фикри илә разылаша билмәрик.

Беләликлә, әввәлләрдә күрд зәһмәткешләринин әмәји өз задәканларыны, лакин XVI әсрин әввәлләриндән етибарән Османлы задәканларыны да варландырмаға тәрәф јөнәлдилди. Османлы һөкүмәтинин зәһмәткешләр үзәриндәки истисмары гат-гат артырды. «Шәрәфнамә»дә көстөрилер ки, Маһдәшт эмири Илгас Османлы мә'мурларына вә Бағдад бәјләрбәјисинә итаәт едәрәк, Бағдад хәзинәсинә һәр ил 40 миң гәдәр мал-гара вермәји өһдәсинә көтүрмүшдү (76, 320).

Шүбһәсиз ки, бу кими ағыр өһдәликләр өлкәнин сәрвәтини түкәндириб зәһмәткешләрин мадди һәјәт шәраитини чәтинләшдирирди. Османлы һөкүмәти күрд эмирликләринин һәтта јералты сәрвәт мәнбәләринә дә саһиб олмушдү. «Шәрәфнамә»дә дејилер ки, онлар Хнос наһијәсиндә чыхан ағ вә гырмызы дуздан һәр ил 400 миң ағча мәбләғиндә кәлир әлдә едирдиләр (76, 355).

XVI әсрин ахырларында Османлы мә'мурлары Хнос наһијәсиндә балығы бол олан бир көлү дөвләт хејринә ичарәјә вермишдиләр. Бидлиси јазыр ки, лакин һәмин илдә көлдән балыг чыхмады (76, 356).

Беләликлә, башга күрд эмирликләри кими, Бидлис эмирлијинин дә Османлы һимајәсинә кечмәси онун игтисади инкишафыны ләнкидир вә күрд халгы үзәриндә ағыр верки формаларынын тәтбиг олунамасына сәбәб олурду.

Верки формалары. Бидлиси өз әсәриндә нә Бидлис эмирлијиндә, нә дә Күрдүстанын дикәр мәнәтгәләриндә кәндлиләр үзәриндәки мүхтәлиф мүкәлләфијјәт вә верки формаларындан, онун өлчүсү вә мигдарындан әтрафлы сурәтдә бәһс етмәмишдир. Лакин о, Бидлис вә башга күрд эмирликләриндә тәтбиг олуан бир нечә верки формасы вә онун өлчүсү һағында аз да олса мә'лумат вермишдир ки, биз ону Узун

⁵⁵ Бир дәст дөрд әдәддир. Бу налларын үмуми чәкисини 40 халвар вә јахуд да 40 дөвә жүкү көстөрилмишдир. Б а х: (76, 186).

Һәсәнин верки ганунамәсиндә көрә биләрик. Бурадан да белә бир нәтичә чыхартмаг олар ки, Ираг, Фарс, Азәрбајчан вә Османлы торпағында тәртиб олуан верки гануну Күрдүстанда да һәјәтә кечирилирмиш.

Мәнбәләрдәки мәлумата әсасән Ағгојунлу һакимијјәтинин илк вахтларындан: јә'ни 1470—1477-чи илләрдә Узун Һәсән ганунамәси һазырланмышдыр (64, 44).

Тәкчә 1498-чи илдә Әкил күрд эмири Исфәндијар бәјә верилән сујургал фәрманында 31-ә гәдәр мүхтәлиф верки мүкәлләфијјәтинин ады гејд едилмишдир.

Хүсусилә 1943-чү илдә Истамбулда нәшр едилән Өмәр Лүтфи Барканинин «XV—XVI әсрләрдә Османлы императорлуғунда әкинчилик игтисадијјатынын һүғугу вә мали әсаслары» (130) адлы әсәриндә 1540-чы илдә Дијарбәкир һағгында верилән ганунун әввәлиндә јазылырды:

تفصیل قانوننامه ولایت دیار بکریه بموجب قانون حسن
پادشاه مقرر شده

(Тәрчүмәси: Дијарбәкир вилајәтинин ганунамәсинин тәфсиләти Һәсән падшаһын гануну әсасында мүәјјән едилмишдир.)

Беләликлә, XV әсрин III рүбүндән етибарән Күрдүстан әразисиндә һөкмранлыг едән Ағгојунлу һөкүмәтинин вердији һәр чүр ганунларын һәмин әразидә тәтбиг едилмәсинә һеч бир шүбһә јери галмыр. Сөз јохдур ки, 29 ил Ағгојунлулара табе олан Бидлис эмирлијиндә дә һәмин ганунлар һәјәтә кечирилмишдир.

Әввәлдә гејд етдијимиз кими, Чалдыран мұһарибәсиндән сонра Османлы һөкүмәтинин күрд эмирликләриндән алдығы веркиләр Дијарбәкир хәзинәсинә топланырды. Она көрә дә һәмин ганунамәнин (Дијарбәкир һағгында верилән верки ганунамәсинин) бүтүн күрд эмирликләриндә тәтбиг едилмәсини гејд етмәк олар.

Узун Һәсән ганунамәсиндәки бир сыра веркиләрин форма вә өлчүсү совет тәдгигатчылары тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә онун елми изаһы верилмишдир (25, 190—193; 33, 39—49).

Бидлиси һәмин ганунамәни һәм кечмиш, һәм дә өз дөврү илә мұғажисә едәрәк јазыр: Һәсән бәј әдаләтли падшаһ иди. О, рәијјәтдән мал (верки мүкәлләфијјәти—Ш. М.) алынмасында елә бир ганун гојмушдү ки, һал-һазырда да Ираг, Фарс вә Азәрбајчан шаһлары о гануну тәтбиг едирләр (78, 120).

«Шәрәфнамә»нин мүәлифи Һәсән бәји әдаләтли гејд едәрәк, онун ганунамәсини она көрә бәјәнир ки, XVI әсрдән етибарән Османлы дөвләти тәрәфиндән Күрдүстанда даһа ағыр верки мүкәлләфијјәтләри тәтбиг едилди. Мәһз буна

көрө дэ Узун Һәсән гануннамәсинин тәтбиг едилдији өлкә-ләрдән бәһс едән Бидлиси, һәмин өлкәләр сырасында Күрдүстан адыны гејд етмәмишдир. Османлы султанларынын күрд халгына гаршы мәнфи сijasәтләрини ачыг сурәтдә гејд етмәјән мөөллиф, онларын ағыр верки мүкәлләфијјәтләрини лазыми гәдәр көстөрмәмишдир. О, јалныз һәмин веркиләри мүгајисәли шәкилдә вермәклә кифајәтләнмишдир.

Бидлис әмирлијиндә тәтбиг едилән веркиләр ашағыдакылардан ибарәтдир: тамға, хәрач, чизјә, дини вә ән'әнәви веркиләр, јайлаг веркиси, ғышлаг веркиси вә с.

Т а м ғ а. Сәнәткарларын истеһсал етдији малын базарда сатылан заман тачирләрдән вә алверчиләрдән алынән веркијә дејилди (18, 117—118), бу верки билаваситә истеһсалчылардан дејил, сатычылардан алынырды. Лакин веркинин мигдары вә өлчүсүнү әмтәәнин кејфијјәти мүәјјән едирди. Јахшы нахышла тохунан халча вә саирәдән чохла тамға веркиси алынырды. Бу һал бир тәрәфдән сәнәткарлығын инкишафына маәе олур, диқәр тәрәфдән исә истеһсалчыларын вәзијјәтини ағырлашдырырды. Чүнки алверчиләр верки мүкәлләфијјәтини нәзәрә алараг, хырда истеһсалчыларын малларыны даһа учуз алырдылар вә онун кејфијјәтинә фикир вермирдиләр.

XV—XVI әсрләрдә Күрдүстанын сән'әткарлар јашајан шәһәрләринин әсас кәлир мәнбәјини тамға веркиси тәшкил едирди. Буна көрә дә күрд әмирликләрини истила едән һөкмдарлар, онун тамға веркисини алмагла кифајәтләнмирдиләр. Бидлиси јазыр ки, Әмир Тејмур һегари әмири Иззәддин Ширин һөкмдарлығыны бир фәрманла гәбул етди вә бу вилајәтин тамға веркиси Әмир Тејмура верилмәли олду (76, 91).

Хәрач. Хәрач әсасән торпаг веркисидир (24, 262; 36, 119). Әкин торпагына малик олан мүсәлман вә гејри-мүсәлманлар бу верки мүкәлләфијјәтини өдәмәли олурдулар (6, 210). Бидлиснин јаздыгына көрә XVI әсрин орталарында Османлы мәмурлары Муш наһијјәсиндә јашајан гејри-мүсәлманлардан јенә дә хәрач веркиси алырдылар (76, 354). Гунабади исә хәрач веркисинин асылы Бидлис әмирлијинин өз мүстәгиллијини сахламаг үчүн вердији верки мәнәсында гејд етмишдир (113, 294).

Беләликлә, ајдын олур ки, XV—XVI әсрләрдә хәрач веркиси Бидлис әмирлијиндә јенә дә мөвчуд олмушдур.

Ч и з ј ә. Чизјә веркиси әрәбләрин ислам динин јайдыглары замандан (VII әсрдән) башланмышдыр (36, 125). Јәни әрәбләр мүсәлман динини гәбул етмәјәнләрдән чизјә ады илә адам башына көрә верки алырдылар.

«Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә XVI әсрдә Бидлис әмирлијиндә јашајан гејри-мүсәлманлардан һәр ил адамбашына 70 Османлы ағчасы һесабы илә чизјә веркиси алынырды (76, 354).

Әһмәд Расим јазыр ки, чизјә христијанлардан алынән веркинин дини вә рәсми адыдыр (53, 463).

«Шәрәфнамә»дә Чермук әмирлијинин 1516-чы илдә Османлы һөкүмәтинә табе олдуғу көстәрилик. Һәмин әмирлијин христијанлардан алынән чизјә веркиси Дијарбәкир хәзинәсинә тәһвил верилмәк шәрти илә әмирлијин әввәлки вариси Мәһәммәд бәјә гајтарылды. Бидлиси јазыр: «I Султан Сәлим тәрәфиндән гәбул олунмуш бу гәрары Султан Сүләјман Гази дә имзалајараг тәсдиг етди» (76, 191).

Бунунла да, мә'лум олур ки, әрәб хилафәти дөврүндән мирас галан чизјә веркиси XV—XVI әсрләрдә һәм Бидлис әмирлијиндә, һәм дә гејри-мүсәлманлар јашајан диқәр күрд әмирликләриндә тәтбиг олунмушдур.

Дини вә ән'әнәви верки. «Шәрәфнамә»дә гејд едилән дини вә ән'әнәви верки формасына нә Һәсән бәјин гануннамәсиндә, нә дә диқәр мәнбәләрдә тәсадуф олунмады. Чүнки Бидлиси өз әсәриндә һәмин веркини үмуми шәкилдә көстәрәрәк јазыр: «Бидлис әһалиси мүсәлманларла христијанлар арасындакы сәрһәдди горудуглары үчүн гүввәтли шаһлар о вилајәтин дини вә ән'әнәви веркиләрдән азад етмишдир» (76, 347). Бизә көрә дини вә ән'әнәви верки мүсәлманлардан алынән мүхтәлиф верки вә мүкәлләфијјәтләрин мөчмусудур. Бунлардан рәсм әруси, рәсм никаһ, рәсм ејди, рәсм новрузу вә саирәни көстөрмәк олар ки, XV—XVI әсрләрдә Һәсән бәјин гануннамәси әсасында кәнд вә шәһәр зәһмәткешләриндән алынырды.

Јајлаг веркиси. Габагчадан јайлаг тәјин едилән саһәләрә узаг јерләрдән кәлән гојунчулугла мәшғул олан тајфалардан 300 гојундан бир гојун һесабы илә јайлаг веркиси алынырды (76, 307). Һәмин саһәдә даими сурәтдә јашајанлар јайлаг веркисиндән азад едилмирдиләр. Бидлиснин јаздыгына көрә XVI әсрин орталарында Османлы һөкүмәтинин тәһрики илә Азәрбајчан әразисинә басгын едән Маһмуди күрд тајфасы да Султан Сүләјман Газинин әмири илә јайлаг вә ғышлаг веркисиндән азад едилмишди (76, 307). «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата әсасән һәмин верки Бидлис әмирлијиндә узун заман тәтбиг едилмишдир.

Ғышлаг веркиси. XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлијиндә Узун Һәсәнин гануннамәсиндә гејд олунан ғышлаг веркисинә дә тәсадуф олунур. Бу верки ајры-ајры мәһәлләләрдән ғышлаглара кәтирилән һәр 10 баш гојундан бир гојун һесабы илә алынырды.

Беләликлә, XV—XVI әсрләрдә «Шәрәфнамә»дә адлары гејд олунан бу веркиләрдән әләвә, Узун Һәсәнин гануннамәсиндә көстәрилән диқәр веркиләрин дә Бидлис әмирлијиндә һәјата кечдијини күман етмәк олар.

XVI әсрин орталарында Күрдүстанла гоншу олан Азәр-

бајчан вә Иран эразисиндәки күрд эмирликләриндә Елхани-ләрден мирас галан тамға веркиси ләғв едилди (78, 226). I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән 30 мин түмәнлик верки рәијјәтә бағышланды. Лакин һәмин әсрдә Османлы һөкүмәтиндән асылы олан күрд эмирликләриндә вәзијјәт сон дәрәчә ағыр иди. Орадакы күрд эмирликләриндә һәинки орта әсрләрин дөзүлмәз верки мүкәлләфијјәтләр ләғв едилмәмишди, һәтта она бир сыра јени мүкәлләфијјәтләр дә эләвә олунмушду. Түрк мүәллифләринин јаздыгларына көрә XVI әсрин сонунда Османлы һөкүмәти рәијјәтдән адам башына 40—60 ағча ханә әвариси (ев веркиси) һәр ики гојундан бир ағча, рәсми гәнәм (гојун веркиси) алырды (53, 448). Бунулла да ајдын олур ки, әввәлләрдә гејри-мүсәлманлардан алынған һәмин верки (чизјә) сонралар күрд эмирликләриндә јашајан әһалинин һамы-сыннан алынмышдыр.

1516-чы илдә күрд эмирләри илә Османлы һөкүмәти ара-сында бағланан мүгавиләјә көрә күрд халгы османлыларын хејринә олараг, һәрби мүкәлләфијјәт дә дашымалы олдулар. Бундан башга, һәр бир эмирлик Дијарбәкир хәзинәсинә күлли мигдарда верки вермәли иди. Бидлиси көстәрир ки, ... «дөрд мин нәфәр христијандан алынған хәрач вә чизјә веркиси илә вәғф мүлкләринин веркиси истисна олмагла, Муш һәијјәсинин веркиси 1.533.324 Османлы ағчасына бәрәбәр иди» (76, 354—355). О, Хнос рајонунун веркисини дә Муш веркиси гәдәр гејд етмишди (76, 355).

Катиб Чәләби гејд едир ки, Османлы сүлаләси дөврүндә дөвләтин верки дәфтәринә әсасән Муш эмирлијинин веркиси 15 мин динардыр (103, 415).

Истәр Бидлиси, истәрсә дә Катиб Чәләби Чинкиз хан дөврү үчүн Муш һәијјәсинин веркиси һаггында Гәмдулла Мустовфинин көстәрдији верки мигдарыны XVI әсрдәки верки мигдары илә мүгәјисәли шәкилдә гејд етмишдиләр. Лакин Бидлиси дүзкүн, Катиб Чәләби исә Гәмдулла Мустовфинин көстәрдији верки мигдарыны тәһриф етмишди (63, 126; 76, 354).

«Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә XVI әсрин ахырларында һегари эмирлији 100 мин флорин верки мүгабилиндә Османлы һөкүмәти тәрәфиндән әсил вариси Зәкәријә бәјә јенидән гајтарылмышды (76, 104). Беләликлә, XVI әсрин әввәлиндән Османлы һөкүмәтиндән асылы вәзијјәтә дүшән күрд эмирликләри үзәриндәки верки вә һәрби мүкәлләфијјәтләр күрд халгынын мадди һәјат шәраитини чәтинләшидрди, өлкәнин итгисадијјатыны бәрбад һала салырды. Бу вәзијјәтдән истифадә едән түркләр XVII әсрдә Күрдүстаны вилајәт дејә гејд едирдиләр. Лакин сонралар күрд вә Күрдүстан сөзүнү тамамилә ләғв едәрәк, күрдләри дағ түркләри адландыр-маға башладылар (23, 74).

Сәнәт вә тичарәт. XV—XVI әсрләрин мәнбәләриндә Бидлиси эмирлији Күрдүстанда сәнәт вә тичарәт мәркәзи кими гејд едилмишдир (41, 44). «Шәрәфнамә»дәки мә'лумата көрә Бидлиси вилајәтиндә Азәрбајчан, Иран вә Ермәнистан тачир-ләриндән башга, рус, болгар, Чин вә һинд тачирләринә дә тәсадүф едилирди (76, 339).

Бу әсрләрдә Бидлиси эмирлијиндә мүхтәлиф е'малатхана-лар, сәнәткарлыг вә башга пешәләрә аид чохла дүканлар мөвчуд иди. Бидлиси өз әсәриндә һәмин е'малатхана вә дүкан-ларын үмуми сајыны 800-ә гәдәр көстәрмишдир. (76, 348). Бунлардан әләвә, XVI әсрин ахырларында Бидлиси эмирли-јиндә 100-ә гәдәр икиүзлү дүкан, ики көн е'малатханасы вә бир чох диқәр ичтимаи биналар тикилмишдир. Бу гејд олунан е'малатхана вә дүканлардан башга, евләрдә кустарчылыгла мәшғул олан бир чох хырда истеһсалчылар да вар иди ки, онларын әксәријјәтини гадынлар тәшкил едирди. О, гадынлар сырасында әјричи, тохучу, јахшы нахышвурған халча усталарына тәсадүф етмәк оларды. Она көрә дә XV—XVI әсрләрдә Бидлиси сәнәткарлыгында әсас јери халчачылыг вә көнчүлүк тутурду. Ејни заманда јун парча, көн ајаггабы һазырлајан сәнәткарларын да сајы аз дејилди.

Бидлиси эмирлијиндә мүхтәлиф силаһ гајыран усталар вар иди ки, булар әсасән низә, галхан вә хүсусилә гала дивар-ларына галхмаг үчүн лазым олан нәрдиванлар һазырлајыр-дылар. XV әсрдәки нәрдиван усталарындан Әбубәкр аға Ба-јәкиннин (Бајәки тајфа адыдыр) ады «Шәрәфнамә»дә хүсуси-лә гејд едилмишдир (76, 398).

XV—XVI әсрләрин Бидлиси сәнәткарлыгында металдан һазырланан шејләр дә аз дејилди. Гәнмин эмирликдә әлван ме-талдан дүзәлмиш бәзәк шејләри, күмүш кәмәр, тогга вә саир-рәјә тәсадүф олунурду. Бурадан да белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, XV—XVI әсрләрдә Бидлиси сәнәткарлыгында әлван вә гара металдан, аз да олса, истифадә олунмушду.

Бидлиси сәнәткарлары ичәрисиндә шаһмат, папирос гуту-су, зәриф сандыгчалар вә мүчрү гајыран јахшы усталар да вар иди. Эмирликдә сахсы габ-гачаг да истеһсал олунурду.

Бидлиси эмирлијиндә јунчулуг вә ипәкчилијин нукишафы мүхтәлиф сәнәт саһәләринин јүксәлишинә тә'сир едирди. Бе-ләликлә дә, XV—XVI әсрләрдә Бидлиси сәнәткарлары тәрә-финдән һазырланан мүхтәлиф әмтәәләр вә истеһсал олунан маллар әһалинин тәләбатыны әсасән тә'мин едирди. Одур ки, В. Никитин һаглы олараг, Бидлиси шәһәрини сәнәт шәһәри—дејә гејд етмишдир (23, 113).

Тичарәт. XV—XVI әсрләрдә Бидлиси эмирлијиндә харичи базар үчүн һазырланан сәнәт шејләри вә хам мал да аз де-јилди. Онлар харичи тачирләрә көн, дәри, халча, ипәк, јун, палыд, јағ, пендир вә саирә сатыр вә онлардан силаһ, зәриф

парчалар вә зинәт шејләри алырдылар. Башга күрд эмирликләриндә олдуғу кими, Бидлис эмирлигиндә дә әсас базар адәтән һәр илин пајыз фәслиндә тәшкил олунурду. Чүнки бу фәсил мүхтәлиф көчәри күрд тајфаларынын јајлагдан гајыдан вахтлары иди. Һәмнин фәсилдә харичи тачирләр өз әмтәәләрини Бидлис базарына кәтирир вә јерли әһалидән лазым олан маллары алырдылар. Алвер әсасән мүбадилә шәклиндә апарылырды. Бу да кәлмә тачирләр үчүн чох әлверишли олурду. Чүнки онлар өз әмтәәләрини јерли әһалијә баһа сатыр вә онлардан хам маллары учуз гижмәтлә алырдылар. Лакин «Шәрәфнамә»дә Италија, Ираг, Иран вә Османлы пулларынын адына тез-тез тәсадүф олунур. Беләликлә, Бидлис эмирлигинин харичи өлкәләрлә тичарәт әлагәсини вә тичарәтдә јалныз мүбадилә дејил, әсас амил олан харичи пулларын да, рол ојнадығыны көрмәк оларды.

XV—XVI әсләрдә нә Бидлис вә нә дә диқәр күрд эмирликләриндә ваһид пул системи олмамышдыр. Бууну да сәбәби ваһид вә мәркәзләшмиш Күрдүстан дәвләтинин олмамасы вә алверин әсасән мүбадилә шәклиндә апарылмасы иди. Буна көрә дә Бидлис базарында әсасән Иран, Ираг вә Османлы пуллары рол ојнајырды.

XV—XVI әсләрдә Бидлис тачирләри дә өз әмтәә вә хам малларыны харичи базарлара ихрач едирдиләр. Онлар әсасән Азәрбајҗан, Иран, Түркијә, Сурија, Мисир вә Ираг өлкәләри илә даһа чох тичарәт едирдиләр. XV әсрин орталарында тичарәт мәгсәдилә Тәбриз шәһәринә кедән Бидлис тачири һаггында «Мүншәати Сәлатин»дә марағлы бир мәктуб гејд едилмишдир. Мәктуб Бидлис әмири Мәһәммәд бәј тәрәфиндән Османлы Султаны Мәһәммәд Газижә јазылмышдыр. Мәктубда дејилир: «Өлкәмизин әмин шәхсләриндән бири мәрһум Сејид Бәһажәддин тичарәт мәгсәдилә о өлкәјә (Тәбризә—Ш. М.) көндәрилмишдир. Һәмнин шәхс Тәбризә чатан кими вәфат етмишдир. Тәбризин дәвләт мә'мурлары вәзижәти јохламадан ону биварис һесаб едәрәк, 8 халвар⁵⁶ халис ипәјини зәбт етмишдиләр. Хаһиш едирик, онун һиссәсинин верилмәси һаггында сәрәнчам бујурасыныз» (98, 319). (Һәмнин дәврдә Султан Мәһәммәд Гази Константинополь галасыны фәтһ етдији үчүн мүсәлман аләминдә бөјүк һөрмәтә малик иди. Буну нәзәрә аларағ, Мәһәммәд бәј она мүрачиәт етмишди—Ш. М.).

Үмумијјәтлә, XVI әсрин әввәлләриндә Бидлис эмирлигинин ихрачаты онун варидатына ујғун кәлирди. Лакин Күрдүстанын илк дәфә бөлүнмәсиндән сонра бу тәнәсүб позулду. Диқәр күрд эмирликләриндә олдуғу кими, Бидлис эмирлигинин дә сәнәт, тичарәт вә башга кәлир саһәләри Османлы һөкүмәтинин мәнәфејинә табе едилди. Эмирлијин дахили вә

⁵⁶ Бир халвар тәхминән 300 кг-а бәрәбәрди.

харичи тичарәтиндә даһа күрд тачирләри дејил, Османлы тачирләри әсас рол ојнајырдылар.

XVI әсрин сонунда Күрдүстандан Константинополда бир милјон јарымдан чох мал-гара апарылмышдыр (23, 115). Беләликлә, XV әсрин сону, XVI әсрин әввәлләриндә Күрдүстан вә еләчә дә Бидлис ихрачатында әсас јер туган јун, ипәк, халча, көн, түтүн вә с. XVI әсрин орталарындан етибарән Османлы дәвләтинин ихтијарына кечир. Күрд эмирликләринин бу башлыча тичарәт саһәсиндән бәһс едән Жан Батист Таверније «Сәфәрнамә» әсәриндә јазыр: «Бу бөјүк тичарәтин мәнфәәти Түркијәјә кедирди» (73, 287).

XV—XVI әсләрдә Бидлис эмирлигинин башга саһәләри кими, маариф вә мәдәнијјәт саһәси дә диқәр күрд эмирликләринә нисбәтән прәлидә кедирди.

Маариф вә мәдәнијјәт. Бидлис эмирлигиндә бир чох көркәмли елм, мәдәнијјәт вә маарифпәрвәр адамлар јетишмишдир. Онлардан бири мәнтиг елмләри үзрә фајдалы бир әсәрин мүәллифи Мөвлана Әбдүррәһим Бидлисинин ады «Шәрәфнамә»дә хүсусилә гејд едилир. Бидлиси јазыр: «Бу шәхс охумагда, јазмагда вә мәнтигдә диғгәтли олдуғу үчүн бүтүн алимләр арасында мәшһур олмушдур» (76, 342).

Бидлисин көркәмли елм хадимләриндән бири дә фиғһ⁵⁷ вә һадис елмләриндә бөјүк шөһрәт газанмыш Мөвлана Мәһәммәд Бәргәлидир. О, һәмнин елмләр үзрә бир чох әсәрләрин мүәллифидир.

Мәшһур Бидлис алимләри сырасында Пир Шејх Нәчмәддинин ады хүсусилә гејд едилир. Һачы Зејналәбдин Ширвани јазыр: «Бидлис вилајәтиндә елм адамлары чох көрүнмүшдүр» (58, 132), мүәллиф бунлардан Шејх Нәчмәддин сүләләсиндән олан Шејх Әмәрин адыны гејд етмишдир.

Бидлис алимләри сырасында Мөвлана Һүсамәддин Бидлиси вә онун оғлу Мөвлана Идрис Бидлисини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. XV әсрин сону, XVI әсрин әввәлләриндә јашамыш Идрис Бидлиси өз дәврүнүн көркәмли тарихчиси, шаир вә јазычысы олмушдур. О, ејни заманда бачарығлы дәвләт хадими вә сијасәтчи бир шәхс иди. Мөвлана Идрис Бидлиси бир заман Ағгојунлулар, сонралар исә османлылар сарајында бөјүк вәзифә дашымышдыр. О, бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Онун 80 мин бејтдән ибарәт олан «Һәшт беһишт» адлы китабы османлы сүләләсинин ганунларыны өзүндә әкс етдирик. «Шәрәфнамә»дә көстәрилдији кими о, һәмнин әсәриндә 8 нәфәр султанын ганунларыны вә тарихини шәрһ етдији үчүн ону «Һәшт беһишт» адландырмышдыр (76, 343).

Идрис Бидлисинин оғлу Әбүлфәзл әфәнди дә дәврүнүн

⁵⁷ Фиғһ ислам дини ганунларыны изаһ едән елмдир.

көркөмлү елм вә маарифпәрвәр шәхсләриндән биридир. О, султан сараында жүксәк вәзифәләрдә олмуш вә XVI әсрин икинчи жарысында вәфат етмишдир.

XVI әсрин ахырларында Бидлис әмирлижинин елм вә мәдәнијјәт адамлары сырасында «Шәрәфнамә»нин мүәллифини вә онун мүасири олан Мәһәммәдчән әфәндиини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

«Шәрәфнамә» әсәриндә Әхлат алимләриндән Сејид Нүсеји Әхлаты хүсусилә гејд едилир вә көстәрилик ки, о, өз әсринин алимләри сырасында диггәтәләјиг јер тутмушдур (76, 351).

Әхлаг алимләриндән бири дә Мөвлана Мәһәммәд Әхлатидир. О, астрономија вә ријазиијат елминдә зәманәсинин мәшһур адамларындан бири олмушдур. «Шәрәфнамә»дәки мәлүмата көрә Нүлакү хан Мараға рәсәдханасыны тикдирәкән Мәһиәдд Әхлатини Нәсирәддин Мәһәммәд Тусијә көмәкчи дәвәт етмиш вә о, бу иши ләјагәтлә јеринә јетирмишдир (76, 352). Бурадан да ајдын олур ки, белә елмли вә маарифпәрвәр шәхсләрин Бидлис мәдәнијјәтинә жүксәк тәсири олмушдур. Хүсусилә XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлижиндә тәсис едилән бир сыра мәдәни-маариф мүәссисәләри вә тәдрис мәктәбләри бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Нәлә 1407-чи илдән Бидлис әмирлижиндә бөјүк бир хәстәхана, зијәфәт сараы вә дикәр ичтимаи биналары тикилмәси «Шәрәфнамә»дә көстәрилмишдир (76, 380).

1444-чү илдә Бидлис әмири Начы Мәһәммәд тәрәфиндән бир ил әрзиндә бир мәктәб тикилиб истифадәјә верилмишди. Бидлисдә 8 һамам, 4 мәсчид вә 20-дән артыг даш көрпү вар иди.

1520—1525-чи илләрдә Бидлис әмири Шәрәф хан бир сыра ичтимаи мүәссисәләрлә јанашы Шәрәфијјә адлы бир мәктәб вә бир хејријјә бинасы тикдирмиш вә ону үмүмин истифадәсинә вермишди. Бунлардан башга, Бидлис шәһәринин Шәмсијјә мәһәлләсиндә «Шәрәфнамә»нин мүәллифи Шәрәф хан тәрәфиндән Хүтбијјә, Начыбәјијә, Шүкријјә, Идрисијјә вә Ихласијјә адлы беш мәктәб тикилиб 1591-чи илдә истифадәјә верилмишди. Бидлиси јазыр ки, һазырда тәләбә илә долу олан һәмин мәктәбләрин тәдрис иши алим адамлар тапшырылмышдыр (76, 347).

«Шәрәфнамә»дә гејд едилдијинә көрә Шәрәфијјә мәктәби Мөвлана Хызыр бәј, Ихласијјә мәктәби Мөвлана Мәһәммәд вә Шәмсәддин, Начыбәјијә мәктәби Мөвлана Мәһәммәд Зәрги, Идрисијјә мәктәби Мөвлана Абдулла (Гара Молла ады илә мәшһур иди) вә дикәр мәктәбләр Бидлис алимләри тәрәфиндән идарә олунурду (76, 348, 103, 414).

«Шәрәфнамә»дә дејилдијинә көрә XVI әсрин әввәлләриндә Бидлис шәһәриндә 500 нәфәр тәләбә вә алим олмуш-

дур (76, 345). Тәдрис програмында дини дәрсләрдән мәнтиг, фиғһ, чевр⁵⁸ (چەڤر), нүчум⁵⁹ (نجوم) вә тарих елмләринин тәдриси әсас јер тутурду.

Бидлис әмирлижиндә инчәсәнәт, о чүмләдән мусиги, рәсәмлыг, шаирлик, рәсмхәт о гәдәр дә јажылмамышды. Бидлиси гејд едир ки; «Күрд алимләри шаһлара јахынлашмағын вә жүксәк вәзифә әлдә етмәјин ачары олан шаирлик, мәдһна-мә јазмаг вә рәсмхәт ишләриндә о гәдәр дә үстүнлүкләрә малик дејилдирләр» (76, 15).

Катиб Чәләби күрдләрдән чохла алим чыхдығыны, лакин онларын һүснхәт, шәри вә иншадан бәһрәсиз олдуғуну јазыр (103, 149). «Шәрәфнамә» әсәриндә исә елмин бу саһәләри һаггында һеч бир мәлүмата тәсадүф едилмир.

XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлижиндә шәхси китабханалара малик олан вә хүсуси тәдрис иши ил марагланан габагчыл елм адамлары да аз дејилди. Буна көрә дә, XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлији Күрдүстанын сәнәт, тичарт, маариф вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири һесаб олунурду. Әмирлијин бу ән'әнәси XVII әсрин орталарынадәк Османлы тәчавүзүндән горунуб сахланды. Лакин 1639-чү илдә Күрдүстанын Османлы—Иран дөвләтләри арасында бөлүшдүрүлмәси икинчи дәфә рәсмиләшдирилди. Ондан сонра күрд әмирликләринә гаршы Османлы тәзјиги даһа да артды. Бидлис әмири Әбдал хан бу јени тәһлүкәдән өзүнү горумаг үчүн Османлы сараына чохла һәдијјәләр көндәрди, лакин бир фәјда вермәди. Ван валиси Әһмәд паша Маһмуди күрдләрини көмәји илә Бидлис әмирлијинә нүчум едәрәк, Әбдал ханын әмлакы илә бирликдә бөјүк бир китабханасыны да талады. Әвлија Чәләби јазыр: «Бу китабханада дөрд мин нүсхәдән чох гијмәтли китаб вә әл јазмалары вар иди. Онларын чоху бәди сәнәткарлыгла чилдәнмишди» (48, 119). Мүәллифин јаздығына көрә һәмин китабханада фарс вә әрәб дилләриндә ханын өз әлилә јазылмыш 76 китаб, 105 рисалә мөвчуд иди. Бурадан да Бидлис әмирлижиндә маариф вә мәдәнијјәт ишинин сонраки әсрләрдә дә инкишаф етдијини көрүрүк. Лакин Османлы мүдәхиләси она имкан вермәди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлижинин тарихи дә, дикәр күрд әмирликләринин тарихи кими јәделлиләрә гаршы мүбаризә тарихиндән ибарәт олмушдур. Сөз јохдур ки, бу һадисәләр Күрдүстанын башга әмирликләри кими, Бидлис әмирлижинин дә, игтисади вә мәдәни тәрәггисини ләнкидир вә онун мүстәгил инкишафына мане олурду. Лакин һәмин әсрләрдә Бидлис әмирлијини идарә

⁵⁸ Чевр харичи аләми дини чәрәјанлар әсасында изаһ едән идеалист бир елмдир.

⁵⁹ Нүчум инсан тәлејини сәма чисмләри илә әлагәдар изаһ едән елмдир.

едэн һөкмдарларың җеритдикләри сijasәт дөврүн хусусијәт вә тәләбинә әсасән ујғун кәлирди. Мәһз буна көрә дә онлар өз ирси әмирлик һүгугуну, әмирлијин мүстәгиллијини вә тајфа үзвләриниң тәһлүкәсизлијини мүәјјән дөвр үчүн горујуб сахлаја билмишдиләр.

Бидлис әмирлијиниң тарихини тәдгиг едәркән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, күрдләр үзәриндә ағыр истисмар үсулу һәмишә јаделлиләр тәрәфиндән тәтбиг едилмишдир. Күрд задәканларының тәтбиг етдикләри верки мүкәлләфиј-јәтләри о гәдәр дә ағыр вә дөзүлмәз олмамышдыр. Буна көрәдир ки, күрд тајфалары өз задәканларына гаршы нәинки үсјан етмәмиш, һәтта онлары харичи басғынлардан белә мүдафиә етмишләр. Бунун башга бир сәбәби ондан ибарәтдир ки, күрд тајфалары ирсән кечән әмирлик вәзифәсини харичи бир еһкам кими дүшүндүкләри үчүн онларын һөкмдарлара олан һөрмәти дә нәрәстишкарлыг шәклини алмышды.

Күрд халгының тарихиндән мәлум олур ки, тајфа башчысы өз вәтәнини тәрк етдикдә, тајфаның бүтүн үзвләри онуңла бирликдә вәтәнләрини тәрк едиб кедирдиләр. «Шәрәфнамә»дә дејилир ки, Сејид һүсејн Әхлати Чинкиз хан һүчумуну әввәлчәдән һисс етдији үчүн Мисрә көчмүшдү. Онуңла бирликдә 12 миң нәфәр тајфа үзвү дә Мисрә кетмишди. Бидлиси јазыр: «Һазырда Мисирдә әхлатлылар адына бөјүк бир мәһәллә мөвчуддур» (76, 352).

Вахты илә I Шаһ Аббас Сәфәвијә хидмәт едән Пазуки тајфасындан олан 15 миң евли күрд өз башчылары илә бирликдә Верамин гәсәбәсинә көчмүшдү (70, 325).

Бунуңла да белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, күрд тајфаларының башга өлкәләрә муһачирәт етмәләри тәкчә сәрһәд горумаг вә сүркүи олмаг мәгсәдилә дејил, ејни заманда тајфа башчысының өлкәдән кетмәсилә дә әлагәдар олмушдур.

Мәнбәләрдән ајдын олур ки, Күрдүстан вә о чүмләдән Бидлис әмирлијиндә олан чохла елм вә мәдәнијјәт хадимләри өз вәтәнләринә нисбәтән инкишаф етмиш Иран, Азәрбајчан, Түркијә вә Әрәб өлкәләриндә сарај хидмәтинә дахил олараг Күрдүстаны тәрк едирдиләр (76, 342—344; 47, 141).

Әсрләр боју давам едән бу вәзијјәти Күрдүстан әразисиндә ирсән гүввәсини азалдан дикәр бир сәбәб кими гејд етмәк олар.

Беләликлә, апардығымыз тәдгигат вә тәһлил бизә Бидлис әмирлијиниң вә башга күрд әмирликләриниң сijasи тарихи, ичтимай-игтисади һәјәти, сәнәт вә тичарәти, маариф вә мәдәнијјәти һаггында аз-чох тәсәввүрә малик олмаг имканы верир. Чүнки XV—XVI әсрләрдә күрд әмирликләриндә баш верән һадисәләр әсасән бири-дикәринә тәсир едән вә јахуд дә сәбәб олан һадисәләрдән ибарәт олмушдур.

НӘТИЧӘ

Шәрәф хан ибн-Шәмсәддин Бидлисиниң «Шәрәфнамә» әсәри XV—XVI әсрләр күрд вә Күрдүстан тарихинә аид мәлумат верән илк вә јекәнә бир мәнбәдир.

Сөз јохдур ки, орта әсриң фарс, әрәб вә түрк мәнбәләриндә һәмин дөвр күрд халгының тарихи һаггында аз-чох мәлумат вардыр. Лакин о мәнбәләриң һеч бириси күрд тарихи үчүн «Шәрәфнамә» гәдәр әтрафлы мәлумата малик дејилдир. Чүнки бу әсәр күрд халгына мәнсуб олан елә бир мүәллиф тәрәфиндән јазылмышдыр ки, о, өз халгының ичтимай-игтисади вә мәнәви һәјәт тәрзинә јахындан бәләд иди. Бу нөгтеји-нәзәрдән Бидлисиниң «Шәрәфнамә»си дикәр мәнбәләрә нисбәтән фәргләнир вә елми бир үстүңлүк тәшкил едир.

Фарс дилиндә јазылмыш һәмин әсәр Күрдүстан тарихи илә бәрәбәр, Азәрбајчан, Иран, Түркијә вә дикәр гоншу өлкәләриң дә ичтимай-игтисади вә сijasи тарихи һаггында зәнкиң мәлумата маликдир. Мәһз бу чәһәттән «Шәрәфнамә» әсәрини һәмин өлкәләриң тарихини тәдгиг едән Асија вә Авропа тәдгигатчыларының истифадә етдикләри фајдалыы бир мәнбә һесаб етмәк олар.

Бидлиси өз әсәрини јазаркән, орта әсриң дикәр мүәллифләри кими, бәзи нөгсанлара јол вермишдир: јаһни о да, нә кечмиш вә нә дә, өз дөврүндә баш верән ичтимай вә сijasи һадисәләрә муһасибәтини билдирмәдән ону сәдәчә олараг тәкрар етмишдир. Дөврүи башга тарихчиләри кими, Бидлиси дә мүәјјән бир сарајын, јаһни Османлы сарајының мәнәфејини күддүјүнә көрә феодал истисмарының мүдафиәчиси кими чыхыш едирди. Онун әсәриндә XVI әсриң бәзи һадисәләри биртәрәфли изаһ едилмишдир.

Тәкчә XVI әср әрзиндә алты дәфә баш верән Османлы—Иран муһарибәләриниң әксәријјәтиндә шәхсән иштирак едән мүәллиф һәмин муһарибәләри әмәлә кәтирән ичтимай-игтисади вә сijasи амилләри, онун күрд, Азәрбајчан, ермәни вә күрчү халгларының мүстәгил инкишафына мане олан ишгәлчылыг характерини өз әсәриңлә лазыми гәдәр ишыгландырмамышдыр.

Күрдүстаның биринчи дәфә бөлүнмәсиндән (1514-чү илдән) сонра османлы задәканларының Күрдүстандакы өзбашыналыглары, күрд тајфалары үзәриндәки зүлм, сојгунчулуг, рүшвәтхорлуг вә ағыр верки мүкәлләфијјәтләри һаггында «Шәрәфнамә»дә мүәјјән гәдәр мәлумат вардыр. Бидлиси һәтта бу дөзүлмәз вәзијјәтә гаршы XVI әсрдә баш верән күрд тајфа үсјанларындан да бәһс едир. Лакин о да, дөврүн дикәр мүәллифләри кими һәмин һәрәкәти итаәтсизлик, гулдурлуг вә санрә адландырыр. Бидлиси јалныз һәмин үсјанларың тајфа башчысының ирси әмирлик һүгугуну мүдафиә едән характерини мүтәрәгги бир һадисә кими гәләмә алыр.

Бидлиси «Шәрәфнамә»синдә тәсвир едилән һадисәләр о дөврдә күрд әмирликләрини вә хусусилә күрд халгынын һәјат тәрзини өјрәнмәјә имкан јарадыр вә дикәр мәнбәләрдә тәсәдүф едилмәјән бир сыра мүнһүм һадисәләр һаггында әтрафлы мәлумат верир. Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри тәкчә тарих елминә аид олмајыб, о Күрдүстанын чоғрафијасы, күрдләрин дили, мәншәји, адәт вә ән'әнәләри вә күрд халгынын елм хадимләри һаггында әтрафлы мәлумата маликдир. Бидлиси дөврүн бир чох шаирләринин ше'р вә гәсидәләриндән мүәјјән парчалар вермәклә өз әсәрини бәдди чәһәтдән дә зәнкинләшдирмишдир. Буна кәрә дә онун әсәрини филологи елм үчүн дә әһәмијјәтли бир мәнбә кими гејд етмәк олар.

«Шәрәфнамә» әсәриндәки бир сыра чатышмајан чәһәтләрә вә бә'зи һадисәләрин мүәллиф тәрәфиндән аз ишыгландырылмасына бахмајарағ, күрд халгынын тарихинә аид зәнкин мәлумат верән бу әсәр чох гијмәтли бир мәнбәдир. Әсәр Бидлис әмирлијинин ичтимаи-иҗтисади вә сијаси тарихи һаггында кениш мәлумата, дикәр күрд әмирликләри һаггында исә аз-чох тәсәввүрә малик олмағ имканы верир. Беләликлә дә Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри XV—XVI әсрләрдә күрд халгынын тарихини өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән дикәр мәнбәләрә нисбәтән тарихшүнаслығ елми үчүн бөјүк бир үстүнлүјә маликдир.

ИСТИФАДӘ ЕДИЛМИШ МӘНБӘЛӘР ВӘ ӘДӘБИЈАТ

- 1 Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VII, Баку 1938; 2. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VI, Баку, 1938.
- 3 В. И. Ленин. Сечилмиш әсәрләри, IV чилд, Баку, 1945.
- 4 В. И. Ленин. Государство и революция, Баку, 1953.
- 5 Али-заде А. А. Из истории государства Ширваншахов XIII—XIV вв. «Изв. АН Азерб. ССР», Баку, 1949, № 8.
- 6 Али-заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956.
- 7 Али-заде А. А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIV в.), «Изв. АН Азерб. ССР», Баку, 1947, № 12.
- 8 Аристов А. Т. Ф. Курды Закавказья, М., 1966.
- 9 Аверьянов П. И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900.
- 10 Ашурбейли С. Очерки средневекового Баку, Баку, 1964.
- 11 Букшпан А. Азербайджанские курды (Лачин, Кельбаджары, Нахкрай), Баку, 1932.
- 12 Бакоев Ч. Х. Говор курдов Туркмении, М., 1962.
- 13 Вилчевский О. Л. Курды, М., 1961.
- 14 Джалиле Джалил. Восстание курдов в 1880, М., 1966.
- 15 Ияс А. М. Поездка по северному персидскому Курдистану. П., 1915.
- 16 Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана XV, Баку, 1962.
- 17 Курдоев К. К. Фальсификация истории курдов в персидской буржуазной историографии, 1954. Уч. зап., № 172, 179.
- 18 Кикнадзе Р. К. Тамбовые сборы в государстве Ильханов. Восточный сборник, Тбилиси, 1960.
- 19 Ксенофон. Анабазис. М., 1951.
- 20 Лерх И. П. Исследования об Иранских курдах и их предках., СПб., 1856.
- 21 Лазарев М. С. Курдистан и курдская проблема, М., 1964.
- 22 Минорский В. Ф. Курды. Заметки и впечатления. Пб., 1915.
- 23 Никитин В. Курды. Перевод с французского. Вступительная статья и редакция И. О. Фаризова. М., 1964.
- 24 Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX в. Л., 1949.
- 25 Петрушевский И. П. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949.
- 26 Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. М., 1960.

- 27 Памятники письменности Востока, АН СССР, отделение истории, М., 1966.
- 28 Рахмани А. А. Тарих-и аламарай-и Аббаси, как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.
- 29 Руденко М. Б. Описание курдских рукописей-Ленинградских, М., 1961.
- 30 Халфин Н. А. Борьба за Курдистан, М., 1963.
- 31 Шамилов А. Ш. К вопросу о феодализме у курдов, 1936.
- 32 Шамилов А. Ш. Некоторые данные о курдском народе. Журн. «Новое время», 1963, № 40.
- 33 Эфендиев О. А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в., Баку, 1961.

Азәрбајҹанча

- 34 «Азәрбајҹан тарихи», I чилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшријҹаты, Бақы, 1958.
- 35 Бейзади И. П. Намизәдлик диссертасијасы, Бақы, 1960.
- 36 Бейзади И. П. Равәндиһи «Раһәт-үс-сүдур вә әјәт-үс-сүдур» әсәри тарихи бир мәнбә кими, Бақы, 1963.
- 37 Дунбили Н. К. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1968.
- 38 Зәринәзадә Н. Фарс дилиндә Азәрбајҹан сөзләри, Бақы, 1962.
- 39 Немәтова М. Х. Ширванын XV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир, Бақы, 1959.
- 40 Онуллани С. XV әср Азәрбајҹанда верикләрин мигдары вә өлчүсү һағында, Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри», 1967, № 1.
- 41 Ф. Метсопски. Тејмурләнк вә онун хәләфләринин тарихи. Бақы, 1957.

- 42 ابو القاسم فردوسی — «شهنامه» جلد اول و دوم، بمبئی ۱۲۷۵ هجری
- 43 ابوبکر تهرانی — «کتاب دیاربکریه» جزو اول آنقرا ۱۹۶۲
- 44 ابوبکر تهرانی — «کتاب دیاربکریه» جزو دوم، آنقرا، ۱۹۶۴
- 45 ابن الاثیر — «تاریخ الکامل» الجلد الثانی (عربجه) مصر ۱۳۰۱ هجری
- 46 اروج بیگ بیات — «دون ژوان ایرانی» ترجمه مسود رجب نیاه تهران، ۱۳۳۸ ش
- 47 اسکندر بیگ منشی — «تاریخ عالم آرای عباسی» در ۲ جلد، تهران ۱۳۳۴ ش
- 48 اولیا چلبی — «چلبی سیاحت نامهسی» ۱-۴-نجی جلدلر ناشر احمد جودت، استانبول، ۱۳۱۴ هجری
- 49 احمد تاج بخش — «ایران در زمان صفویه» تبریز ۱۳۴۰ شمسی
- 50 احسان نوری — «تاریخ ریشه نژاد کرد» تهران ۱۳۳۳ شمسی

- 51 ادوارد برون — «تاریخ ادبیات ایران» از سعدی تا جامی جلد سوم ترجمه علی اصغر حکمت، تهران ۱۳۳۹ ش
- 52 انتشارات ایران — «از نشریات کتاب شناسی ملی»، ۱۳۴۴ ش
- 53 احمد راسم — «رسملی خریطهلی عثمانلی تاریخ» ۱-۴-نجی جلدلر، استانبول ۱۳۲۸-۱۳۳۰ هجری
- 54 بوداق قزوینی — «جواهر الاخبار» لنینگراد کتلوی دولت کتابخانهسی س شیرین، آدینا ال یازمالار شعبهسی کاتالوق دورن نمره ۲۸۸ ورق ۳۱-۳-۱
- 55 بلهج شیرکوه — «القضية الكردية» القاهرة ۱۹۳۰
- 56 پسیان نجفی قلی — «از مهاباد خونین تا کرانهای ارس»، تهران ۱۹۴۹
- 57 جلال الدین منجم محمد یزدی — «تاریخ عباس» میکروفیلمندن استفاده ایدیلیمیشدیر
- 58 حاجی زین العایدین شیروانی — بستان السیاحه، تهران، ۱۳۱۵ هجری
- 59 حسن بیگ روملو — «احسن التواریخ» جلد دوم کلکنه ۱۹۳۱ مسیحی
- 60 حافظ ابرو «تبدیه التواریخ» آذربایجان س سرر علملر آکادمیاسی ال یازمالاری فوندو نمره ۵۳۶۱
- 61 حافظ — «دیوان»، تهران، ۱۲۸۵ هجری
- 62 حلمی زاده ابراهیم رفعت «صلاح الدین ایوبی» استانبول ۱۸۱۱ میلادی
- 63 حمدالله مستوفی قزوینی — «نزهته القلوب»، تهران ۱۳۳۶
- 64 خورشیدی خوانند میر (قیاس الدین بن همام الدین) — حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، جلد سوم، تهران ۱۲۷۱ هجری و تهران ۱۳۳۳ ش
- 65 خطائی شاه اسماعیل — «دهنامه» ترتیبه سالان حمید آراسلی، باکو ۱۹۴۸

- 66 دولت شاه سمرقندی - تذكرة الشعراء» بتحقيق وتصحيح محمد عباسی، تهران ۱۹۵۸
- 67 رحیمزاده صفوی - «شرح جنگها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل صفوی» تهران ۱۳۴۱ ش
- 68 رشیدالدین فضل الله «مکاتبات رشیدی» لاهور ۱۳۶۴ هجری رشید یاسمی - «کرد و پیوستگی نژاد تاریخی او» تهران ۱۳۳۲ ش
- 69 رضا پازوکی - «تاریخ ایران از مغول تا افشاریه» تهران ۱۳۱۷ ش
- 70 ژاک دو مرگان - «مطالعات جفر افيایی» جلد اول ترجمه کاظم ودیعی، تبریز ۱۳۳۹ ش
- 71 زینال اوغلی جهانگیر - «مختصر آذربایجان تاریخی» استانبول، ۱۹۲۴
- 72 ژان بیاتیست تاورینه - «سفرنامه تاورینه» ترجمه ابوتراب نوری، اصفهان ۱۳۳۶ ش
- 73 سلیم ثابت - «مختصر تاریخ عثمانیه» استانبول ۱۲۹۲ هجری سام میرزا - «تحفه سامی»، تهران، ۱۳۱۴ ش
- 74 شرف خان بیدلیسی - «شرفنامه» بطربورک جلد اول، ۱۸۶۰
- 77 شرف الدین علی یزدی - «ظفرنامه» کلکته ۱۸۸۷ میلادی شرف خان بیدلیسی - «شرفنامه» جلد دوم بطربورک ۱۸۶۲
- 78 شمسی تبریزی - «دیوان» تبریز، ۱۲۸۰ هجری
- 79 شاکر خصباک - «الکردو المسالة الكردية» بغداد ۱۹۵۹ شمسی سامی - «قاموس العلاء» ۲-نجی جلد، استانبول ۱۳۱۷ هجری
- 81 شهاب الدین بن عبدالله بن لطف الله (حافظ ابرو) - زیل جامع التواریخ رشیدی» یا مقدمه و حواشی خان بابا بیانی، تهران، ۱۳۱۷ شمسی
- 82 شاه طهماسب اول - «تذكرة الطهماسب» کلکته ۱۹۱۲

- شیخ حسین پسر شیخ ابدال پیرزاده زاهدی - «سلسلته النسب صفوی» برلین ۱۳۴۳ هجری
- 84 صولاقزاده محمد خمندی - «تاریخ صولاقزاده» استانبول ۱۲۹۷ هجری
- 85 عبدالفتاح فومنی - «تاریخ گیلان» بطربورق ۱۲۷۴ هجری
- 86 عمر خیام - «رباعیات» ال یازماسی
- 87 عبدالعزیز جواهر کلام - «آلامیه» جزو چهارم تهران، ۱۳۰۷ ش
- 88 عبدالعزیز یا ملکی - «کردستان و کورد اختلا اللاری» تهران ۱۹۴۶
- 89 عبدالعزیز جواهر کلام - «کتابخانه» عمومی معارف» کتب خطی جزو اول مطبوعه مهر ۱۳۱۳، جزو دوم ۱۳۱۴ ش
- 90 علی اصغر شمیم همدانی - «کردستان» تبریز ۱۳۱۲ ش
- 91 عبدالله رازی - «تاریخ مفصل ایران» - تهران ۱۳۳۵ ش
- 92 علی رزم آرا - «جغرافیای نظامی کردستان» تهران ۱۳۲۰ ش
- 93 علی ظریف الاظمی - «الدول الفارسیة فی العراق»، بغداد ۱۹۲۷
- 94 عیسی صدیق - «تاریخ فرهنگ ایران» تهران، ۱۳۳۸ ش
- 95 فضل الله بن روز بهان خنجی - «مهمان نامه بخارا» باهتمام منوچهر ستوده، تهران ۱۲۴۱ شمسی
- 96 فریج - «کردلر» استانبول ۱۳۳۴ هجری
- 97 فریدون احمد - مجموعه منشآت سلاطین» ۱-۲-نجی جلدار، استانبول ۱۲۶۵ هجری
- 98 فون هاممر - «دولت عثمانیه تاریخی» جلد ۲، استانبول ۱۳۲۹ هجری
- 99 قاضی احمد غفاری قزوینی - «تاریخ نگارستان» بمبئی ۱۸۵۹
- 100 قاضی احمد غفاری قزوینی - «تاریخ جهان آرا» تهران ۱۳۴۲ شمسی
- 601 کاتب چلبی - «تقوم التواریخ الکاتب چلبی» قطنطنیه ۱۱۴۶ هجری

- 103 کتاب چلبی - «جهان‌نما» قطن‌نظمه ۱۲۶۷ هجری
- 104 کتاب چلبی - «فذلکه کتاب چلبی» استانبول ۱۲۸۶ هجری
- کتاب چلبی - «کشف الطنون» جلد اول، استانبول،
- 105 ۱۳۱۰ هجری
- 106 کسروی احمد - «شهریاران گمنام» طهران ۱۳۰۷ ش
- کتاب چلبی - «تحفته الکبار فی السفار البحار» مطبعه
- 107 بحرینته سنه ۱۳۲۹ هجری
- کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی - «مطلع السعیدین و
- معجم البحرین» لنینگراد آسیا خالفلاری اینستیتوتو ایش
- 108 نمره P 466
- «کتاب تاریخ تمدن ایران» بهمکاری جمعی از دانشوران
- ایران شناس اوروپا چاپ شده است. ترجمه جواد محیی
- 109 چاپ تمدن ۱۳۳۹ ش
- لطفی پاشا - «تواریخ آل عثمان»، استانبول ۱۳۴۰ هجری
- مجد الدین محمد فیروز آبادی - «قاموس» استانبول
- 110 ۱۲۷۲ هجری
- میر خوند (میر محمد بن سید برهان الدین خاوند شاه) -
- 111 روضه الصفا» بمبئی، ۱۲۷۰ هجری
- میرزا بیگ الحسین گنایادی (جونایادی اد) «الصفویه»
- آذربایجان س. س. ر علملر آکادمیاسی تاریخ اینستیتوت علمی
- 112 آرخوی ایش نمره ف، ۲۶۱۴
- محمد مردوخ کردستانی - «کتاب تاریخ مردوخ» جلد اول
- 113 و دوم چاپخانه آرتش
- 114 محمد مکرری - «عشایر کرد» تهران ۱۳۳۳ ش
- مینورسکی و. ف. - سازمان اداری حکومت صفوی» ترجمه
- 115 مسعود رجب‌نیا، تهران، ۱۳۳۴ خورشیدی
- 116 محمد امین زکی - «تاریخ الكرد و کردستان» القاها، ۱۹۳۰
- محمد امین زکی - «تاریخ الدول و الامارات الكردیه»
- 117 القاها، ۱۹۴۵

- محمد امین زکی - «مشاهیر الكرد و کردستان» القاها،
- 118 ۱۹۴۷
- محمد امین زکی - «تاریخ السلیمانیه و انجا ئها» بغداد،
- 119 ۱۹۵۱
- محمد جمیل بندی الروز بیانی - «الشرفنامه» بغداد ۱۹۵۳
- 121 محمد رشید الغیل - الاکراد فی نظر العلم» مطبعة الاداب -
- 122 النجف ۱۹۶۵
- محمد جلال - «سلطان سلیم ثانی یاخود مظفریت» استانبول
- 123 موسی کاظم پاشوزاده - «عادت اکراد - حیات مملکت»
- 124 استانبول ۱۹۲۱
- 125 نصرالله فلسفی - «زندگانی شاه عباس اول» تهران، ۱۳۳۴ ش
- 126 نظام الدین شامی - «ظفرنامه»، بیروت ۱۹۳۷
- 127 نصرالله فلسفی - چند مقاله تاریخی و ادبی» تهران
- 128 ۱۳۴۲ ش
- وزیر خان - «رسملی و خریطللی کوچول عثمانلی تاریخی»
- 129 استانبول، ۱۳۳۰ هجری
- هرمان اته - تاریخ ادبیات فارس» ترجمه رضازاده شفق
- 130 تهران ۱۳۳۷ ش
- 130 Omar Lutfi Barkan, XV va XVI inql astirlarda Osmanli im-
- 131 peratorlugunda ziral ekonomikin va mali esaslari, Istanbul, 1943.
- Bloch Eduard, Catalogue des manuscrits persans de la Biblio-
- 132 theque, national par E. Blochet, Paris, 1905-1912, p. 304-305.
- 132 Enciclopedia de Islam, Paris, 1936, v; II.
- 133 Charl Rieu, Catalogue the Turkish Manuscripts, The British Mu-
- 134 seum, Loudon, 1888, p. 70.
- Schmidt D. A., Journey among brave men, U. S. A., 1964.

MҮНДӘРИЧАТ

К и р и ш		3
	I фәсил	
	Шәрәф Хан Бидлисинин тәрчүмеји-һалы вә җарадычылығы	16
мәнбәләр	«Шәрәфнамә»нин җазылмасында мүүллифин истифадә етдији	29
	Тарихшүнәслыгда «Шәрәфнамә»дән истифадә едән мүүллифләр	33
	Күрд тарихшүнәслыгында «Шәрәфнамә»нин ролу	43
	II фәсил	
	XVI әсрдә Күрдүстан вә күрд халгынын вәзијјәти	47
	Күрдләр вә Күрдүстан	47
	Сәфәвиләрин күрдләрә мүнәсибәти	63
	Османлы дөвләтинин күрдләрә мүнәсибәти	73
	XVI әсрдә күрд тајфа үсјанлары	83
	III фәсил	
	«Шәрәфнамә» әсасында XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлији	92
	Күрд әмирликләри һаггында гыса мә'лумат	92
	XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлији	94
	Н ә т и ч ә	134

Нәшријјат рекатору *В. Әлијев*
 Бәди редактору *Ф. Сәфәров*
 Техники редактору *Х. Чәфәров*
 Корректору *Б. Авылов*

Чапа имзаланмыш 12/VII 1972-чи ил. Кағыз форматы 60×90^{1/16}. Кағыз вәрәги 4,50. Чап вәрәги 9,00. һес.-нәшријјат вәрәги 8,89. ФГ 03744. Сифариш 24. Тиражы 1700. Гијмәти 1 ман.

Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин
 Руһулла Ахундов адына мәтбәәси. Бақы, Фәһлә проспекти, 96.